

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • τεύχος 114 • Ιούλιος 1991 • δρχ. 400

Εύπνησε
τό ηφαίστειο τῶν Βαλκανίων

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ίούλιος 1991

τεύχος 114

Κέκροπος 2, 105 58 Αθήνα

τηλ. 3239645, 3228791

τιμή τεύχους 400 δρχ.

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Γιάννα Κατσιμπούρα, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Αριστέιδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Αντρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσινόμεμα

Έκδοτης: Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Αθήνα 105 58, τηλ. 3228791, 3239645. Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας. Έκτύπωση: Θαν. Γκόνης, Χαριλάου Τρικούπη 18, τηλ. 3620383.

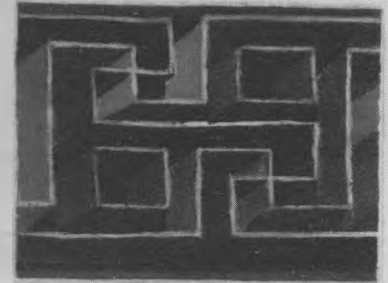
Έπιμέλεια, διόρθωση: Γιάννα Κατσιμπούρα.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Όλα τά τεύχη
του ΠΟΛΙΤΗ
από τό 1 έως τό 102
(1976-1989)
μόνο μέ 10.000 δρχ.

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

τά
σταυροδρόμια
του
λαβύρινθου

ύψιλον / βιβλία

Περιεχόμενα

Ό Μπούς στην Έλλάδα	5
Γιώργου Καρρά, Έθνική Έλλάδος αντίο;	6
Χαράλαμπος Γολέμης, Δικηγόροι: μιά άνομολόγητη νίκη	8
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, Ξύπνησε τό ήφαιστειο των Βαλκανίων	10
Ό Πολίτης, Στιγμαία κι αύθόρμητα	16
Λάκη Δεδουσόπουλου, Άνεργία και τρέλα	18
Σταύρου Λιβαδά, Περιοδικά, πολλά περιοδικά	21
Μιά συζήτηση του Κυριάκου Κατζουράκη μέ τον Νίκο Πολίτη για τή ζωγραφική	23
Γιώργου Μαργαρίτη, Η άποτροπή του πολέμου	28
Έρατοσθένη Καψωμένου, Συμβολή στο διάλογο για τήν παιδεία	33
Ηλία Κανέλλη, Νέα πολιτική (;) για τον κινηματογράφο	37
Δηώς Καγγελάρη, «Γιατί πάλι στην Πάτρα;»	40
Δημήτρη Κυρτάτα, Οι γυναίκες στην έλληνική άρχαιότητα	41
Άντρέα Πανταζόπουλου, Έλληνες, οι γιοι της βροντής	46
Βιβλία που λάβαμε	50

Έξώφυλλο: Κυριάκου Κατζουράκη

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτήσια (12 τεύχη) 3.000 δρχ.
Έξάμηνη (6 τεύχη) 1.500 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπη έτήσια: 3.500 δρχ.
Άλλες χώρες, έτήσια: 4.000, έξάμηνη 2.000
ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Έτήσια: 2.000.

‘Ο Μπούς στή νοτιοανατολική πτέρυγα

Στό λίκνο τής Δημοκρατίας βρέθηκε λοιπόν ό ‘Αμερικανός πρόεδρος Τζώρτζ Μπούς κι έννιά στίς δέκα κουβέντες του άφορουσαν τήν ιστορικότητα του τόπου, τίς πανανθρώπινες άξίες πού γεννήθηκαν έδω πρίν δυόμισι χιλιάδες χρόνια. Μετά προφανώς από είσήγηση τής έδω πρεσβείας του, πού γνωρίζει πολύ καλά τί θέλει νά άκούει αυτή ή χώρα, τί γαργαλάει ευχάριστα τά αυτιά τών κατοίκων της, ό κ. Μπούς τόνισε αυτά άκριβώς τά τρισχιλιετή πού μās έμποδιζουν νά δοϋμε καθαρά τό σήμερα, τούς έαυτούς μας και τούς γύρω μας.

‘Η έπίσκεψη Μπούς σέ ‘Αθήνα-‘Αγκυρα ήταν προγραμματισμένη έδω και καιρό, πολύ πρίν ξεσπάσει ή κρίση στά Βαλκάνια. ‘Επρόκειτο για μιάν έπίσκεψη τακτοποίησης τών έλληνοτουρκικών διαφορών προκειμένου νά μπορέσει ή ‘Αγκυρα νά παίξει τό ρόλο πού τής έπιφυλλάσει ή Ούάσιγκτον. Μέ τή νέα κατάσταση πραγμάτων, και μέ τήν ‘Αμερική ως μόνη υπερδύναμη, θά νόμιζε κανείς ότι ή άμερικανική κυριαρχία επί ενός έκάστου κράτους είναι άπόλυτη, ότι δέν έχει ανάγκη από διαμεσολαβητές και χωροφύλακες. Συμβαίνει τό αντίθετο, όπως άλλωστε συνέβαινε πάντα: οι ‘Αμερικανοί, εκτός από φίλους και συμμάχους, έχουν ανάγκη και από προνομιακούς συμμάχους — κράτη μέ τά όποια έχουν ιδιαίτερη σχέση και τά όποια παίζουν ιδιαίτερο ρόλο. ‘Ενας τέτοιος σύμμαχος, προκεχωρημένο άμερικανικό φυλάκιο, είναι πλέον και ή Τουρκία. ‘Από τό φυλάκιο αυτό οι ‘Αμερικανοί μπορούν νά βλέπουν άνατολικά, βορειοανατολικά (πρός τούς ισλαμικούς πληθυσμούς τής Σοβιετικής ‘Ενωσης) και νοτιοανατολικά, προς τόν άραβικό κόσμο. Ταυτόχρονα πρέπει και νά ισχύει και τό αντίστροφο: πρέπει οι λαοί αυτοί, κοιτάζοντας βορειοδυτικά ή νοτιοδυτικά προς τήν Τουρκία, νά βλέπουν σ’ αυτήν ένα «υπόδειγμα» ισλαμικού τό μέν, δυτικού τό δέ κράτους.

Γιά νά μπορέσει λοιπόν νά καιξει άπερίσπαστη τό ρόλο προς άνατολάς ή Τουρκία, είναι ανάγκη νά μήν υπάρχουν προβλήματα προς δυσμάς. ‘Οχι τόσο μέ τή στρατιωτική έννοια —όλοι, και οι ίδιοι οι Τούρκοι, γνωρίζουν ότι ή ‘Ελλάδα δέν άπειλει τήν Τουρκία— όσο μέ τήν έννοια τής στενότερης επικοινωνίας, τής θεσμικής και πολιτισμικής ένταξης τής Τουρκίας στή Δύση. Και βέβαια, θεσμική και πολιτισμική ένταξη δέν σημαίνει NATO, σημαίνει EOK. Αυτό άλλωστε είναι και τό άντάλλαγμα πού ζητούν οι ίδιοι οι Τούρκοι για νά παίξουν τό ρόλο για τόν όποιο τούς προορίζουν — και για τόν όποιο οι ίδιοι δέν φαίνεται νά έχουν ιδιαίτερο ένδιαφέρον ή ένθουσιασμό.

‘Εμπόδιο σ’ αυτή τήν επικοινωνία τής Τουρκίας μέ τή Δύση είναι ή ‘Ελλάδα, τό Κυπριακό και οι άλλες έλληνοτουρκικές διαφορές. ‘Η έπίλυση λοιπόν τών διαφορών αυτών, πιό σωστά ή εξομάλυνση τών έν γένει σχέσεων ‘Ελλάδας-Τουρκίας (δέν είναι τυχαία ή συνεχής άναφορά του Μπούς στον Βενιζέλο-‘Αττατούρκ, ούτε ή κατάθεση στεφάνου στον τάφο του πρώτου), είναι ή αναγκαία συνθήκη για νά ένταχθεί ή Τουρκία στα νέα της καθήκοντα.

Μεσολάβησαν 31 χρόνια από τήν τελευταία έπίσκεψη ‘Αμερικανού προέδρου στήν περιοχή. ‘Η νέα έπίσκεψη κατέστη άναγκαία λόγω τών ραγδαίων μεταβολών στήν ‘Ανατολική Εϋρώπη τό 1989, τής συνακόλουθης άνακατανομής τών ρόλων τών συμμάχων τής ‘Αμερικής, αλλά και του γεγονότος ότι οι ΗΠΑ αισθάνονται σήμερα ότι έχουν, ως μόνη υπερδύναμη, τό αύξημένο κύρος και τή δυνατότητα νά σπρώξουν τίς δύο χώρες προς κάποιες λύσεις. Ταυτόχρονα οι ‘Αμερικανοί γνωρίζουν ότι οι λύσεις αυτές δέν μπορεί νά είναι έμβαλωματικές: θά πρέπει νά είναι μόνιμες και συνεπώς νά άνταποκρίνονται στο περί δικαίου αίσθημα. Δέν είναι λύσεις πού μπορούν νά έπιβληθούν, είναι λύσεις πού πρέπει νά συμφωνηθούν. ‘Ο ρόλος τής ‘Αμερικής θά είναι ρόλος καταλύτη, επανέλαβε συχνά ό κ. Μπούς. ‘Ηταν σαφής. Και βέβαια οι τάσεις πρέπει νά είναι μόνιμες, γιατί στίς άπώτερες επιδιώξεις τών ‘Αμερικανών δέν βρίσκεται άπλως μιá φιλοδυτική Τουρκία, αλλά μιá δυτική Τουρκία, όσο κι άν αυτό έρχεται σέ αντίφαση τόσο μέ τή σημερινή κατάσταση στή χώρα αυτή, όσο και μέ τό ρόλο για τόν όποιο τήν προορίζουν.

Στούς μήνες πού πέρασαν από τήν έξαγγελία τής έπίσκεψης ένεργοποιήθηκε και τό ήφαιστειο τών Βαλκανίων. ‘Ο κ. Μπούς ήρθε προφανώς άπροετοίμαστος σέ σχέση μέ τό ζήτημα αυτό και, άν κρίνουμε από τήν άναφορά του στον πρωταγωνιστικό ρόλο τής ‘Ελλάδας ως μέλους τής EOK, έδειξε ότι οι ΗΠΑ άναγνωρίζουν κατ’ αρχήν και εκτός άπροόπτου τό ιδιαίτερο ένδιαφέρον και τήν πρωτοκαθεδρία τής Εϋρώπης στο θέμα αυτό. ‘Ομως βλέψεις στα Βαλκάνια έχει και ή Τουρκία, προσθέτοντας έτσι ένα νέο πεδίο έλληνοτουρκικών διαφορών και έντασης, καθώς οι βλέψεις αυτές στραγγαλίζουν από βορρά τήν ‘Ελλάδα.

Τήν ώρα πού γράφονται οι γραμμές αυτές δέν είναι δυνατή μιá συγκεκριμένη άποτίμηση τής έπίσκεψης Μπούς, αφού αυτή δέν έχει ακόμα ολοκληρωθεί. Μιλώντας γενικά όμως και παίρνοντας υπόψη ότι μιá εξομάλυνση τών σχέσεων ‘Ελλάδας-Τουρκίας, πολύ περισσότερο μιá φιλία, όπως τήν έπιθυμεί ή ‘Αμερική, προϋποθέτει τήν έξάλειψη όλων τών διαφορών, είτε ύπαρκτών (όπως τό Κυπριακό) είτε δυνάμει (όπως όλα τά υπόλοιπα ζητήματα), θά λέγαμε ότι μακροπρόθεσμα ή έπιτυχία ή άποτυχία τών άμερικανικών επιδιώξεων θά κριθεί μέσα στην ίδια τήν Τουρκία. Για νά γίνει ή Τουρκία δυτική πρέπει νά δει τόν έαυτό της έτσι και πρέπει νά φερθεί ως προς τή Δύση δυτικά. Δέν μπορεί στήν Κύπρο νά ζητά λιγότερες έλευθερίες και δυνατότητες επικοινωνίας από αυτές πού προβλέπονται μέσα στην ίδια τήν Κοινότητα. Και πρέπει νά κατανοήσει ότι ό δρόμος για τήν έπίλυση διαφορών ως προς τό Αίγαίο δέν περνά μέσα από κατακτήσεις, αλλά μέσα από τούς κανόνες τής EOK.

Πρόκειται για αντίφαση τής ίδιας τής Τουρκίας και τής άμερικανικής πολιτικής ως προς αυτήν. ‘Αν τή λύσουν, ή ‘Ελλάδα δέν έχει κανένα λόγο νά αισθάνεται δυσάρεστα.

Δια χειμῶνος σφάλλομαι

Ἐθνική Ἑλλάδος ἀντίο;

Ὅταν ἡ ἑλληνική ψυχὴ τοῦ Ἀργύρη Καμπούρη εἶχε μιλήσει σέ νεκρὸ χρόνον καὶ ἡ Ἑλλάδα ἔπαιρνε τὸ Εὐρωπαϊκὸ Κύπελλο στό μπάσκετ τὸ '87 ὄλοι τὸ 'χαμε χαρεῖ, ποιὸς στὰ νερά τῆς Ὀμόνοια, ποιὸς σπῖτι του ἀπὸ τηλεφώνου. Μιά ζωὴ πάτοι, ἐπιτέλους μιὰ ἀναγνώριση. Ἐπιπλέον, «τά παιδιά» ἦταν ὅλα συμπαθέστατα, θαυμάσιοι παίχτες, μπορούσες ἄνετα νὰ ταυτιστεῖς μαζί τους, δέν χρειαζόταν ἄλλωστε νὰ μισήσεις τούς ἀντιπάλους, ἐμπιστευόσουν τὴν ὁμάδα. Μιά συγκυρία εὐτυχῆς. Καὶ εἶχαν γραφεῖ πολλά τότε, δικαιολογώντας τὸ ἔθνικὸ ξέσπασμα, ἐξηγώντας τὴν ἀνάγκη μας γιὰ μιὰ στάλα ἔθνικὴ περηφάνια μέσα σέ τούτη τὴν παλιοζωή.

Ἄδικία θὰ 'ταν γιὰ τὸ τότε νὰ τὸ βλέπουμε μέ τὰ μάτια τοῦ σήμερα. Γιὰ τὸ σήμερα μπορούμε ὁμῶς νὰ 'μαστε σοφότεροι. Ἐχουν μεσολαβήσει τόσα καὶ τόσα στὰ τέσσερα χρόνια. Ἐχουν, γιὰ παράδειγμα, μεσολαβήσει ἐκεῖνοι οἱ ἀνυπόφοροι μῆνες πού μᾶς εἶχαν βάλει νὰ διεκδικοῦμε τὴν Ὀλυμπιάδα — ἡ ὁποία εὐτυχῶς ἀποδόθηκε ἐν τέλει ἐκεῖ πού δικαιωματικὰ ἀνήκει — ὡς ἔθνικὴ διέξοδος. Ὅλοι θὰ καταλαβαίνουμε πλέον — μέ ἐξαιρεση ἴσως ἀριστεροῦς, δεξιῶν καὶ κεντρῶν ἐργολάβους — ὅτι ἐπρόκειτο, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, γιὰ μιὰ διαφυγῶσα (πρὸς τὸ παρόν) ἔθνικὴ στρατηγικὴ, μιὰ ἐπιλογή ἐκ τῶν πραγμάτων στρατηγικοῦ χαρακτήρα γιὰ τὴν οἰκονομία, τὴν πολεοδομία, τὴν ἰδεολογία, τὸν πολιτισμὸ. Ἡ Ἑλλάδα γύρευε τὴν Ὀλυμπιάδα ὄχι γιατί θὰ διέπρεπε σ' αὐτὴν (ἂν καὶ ὄλο καὶ κάποιες ντόπες θὰ ρίχναμε μπάς καὶ ξεστρατίσει κανὰ μετάλλιο καὶ κατὰ δῶ) ἀλλὰ γιατί θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ διαπρέψει σέ ἕνα «ἀνώτερο» ἐπίπεδο, ἕνα «ἐπιτελικό» ἐπίπεδο πέραν τοῦ ἀθλητισμοῦ, τὸ ἰδεολογικὸ-τεχνικὸ ἐπίπεδο τῆς «διοργάνωσης». Σέ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐπίπεδο θὰ ἐπιζητοῦσε ἡ πολιτικὴ ἡγεσία καὶ ἕνας ἄλλα πνευματικὸς λεγόμενος κόσμος νὰ βρεῖ ὑποκατάστατα «διεθνῶν κύρους», νὰ καλλιεργήσει φαντάσματα «ἐθνικῆς ἀναγνώρισης» καὶ προβολῆς τῆς Ἑλλάδας μέσω ἐξαμβλωματικῶν συνδυασμῶν τρισχιλιετοῦς ἱστορίας καὶ φωτεινῶν ταμπλῶ. Νὰ μᾶς κάνει νὰ βιώσουμε τὴ στέρηση καὶ τὴν ἔθνικὴ ἀπορία ὡς ἔθνικὴ φιλοτιμία καὶ περηφάνια.

Τὸ ἀπὸ τὸ τί μᾶς γλίτωσε ἡ Ἀτλάντα — καλὴ τῆς ὥρα — τὸ ζήσαμε σέ ἀπειροελάχιστη μικρογραφία τώρα μέ τούς Μεσογειακοὺς. Χάσαμε τὴ γιορτὴ καὶ μᾶς ξέμεινε ἡ πρόβα, κάναμε κι ἐμεῖς τὴν πρόβα ἔθνικὴ ἑορτῆ. Ἐνα γεγονός ἀθλητικὰ ἐντελῶς περιθωριακὸ, χωρὶς κανένα ἐνδιαφέρον (πού ἄλλες χρονιές, εἴτε στὴν Καζαμπλάνκα γινόταν εἴτε στὴ Λαττάκεια, οὔτε μυρωδιὰ καλὰ καλὰ δέν τὸ παίρναμε), τὸ δεχόμεσταν κατακούτελα ἀτέλειωτες ὥρες ἀπὸ τὰ κρατικὰ κανάλια, τίς ἐφημερίδες. Τὸ γεγονός δέν ἦταν οὔτε οἱ ἐπιδόσεις, οὔτε ἡ συναδέλφωση τῶν λαῶν, οὔτε οἱ μεγάλοι ἀθλητῆς, οὔτε τὰ συναρπαστικὰ μάτς. Γεγονὸς ἦταν, πολὺ ἀπλά, τὸ ἔθνικὸ ζήτημα ὑπὸ τὴ μορφὴ τῆς «διοργάνωσης» (κι ὅ,τι μετάλλιο ἔρθει). Χάσαμε τὸν «ἐπιτελικό» ρόλο στὴν ὀλυμπιακὴ οἰκουμένη, τὸν διεκδικήσαμε στό συμβολικὸ τάχα ἐπίπεδο στὴν Μεσόγειο — θλιβερό ὑποκατάστατο γιὰ τὴν ἀνυπόστατη ἐξωτερικὴ μας πολιτικὴ. Τούς βλέπετε ὅλους αὐτοὺς πού μαζεύτηκαν ἐδῶ; Ἐμεῖς τούς κανονίζουμε τὰ πάντα, ἐμεῖς ἔχουμε τὸν πρῶτο λόγο, ἐμεῖς κινοῦμε τὰ νήματα, ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες. Ἐμεῖς καὶ τὰ ριπλέι, δικά μας καὶ τὰ κολυμβητήρια, τὰ τοξευτήρια, τὰ κωπηλατήρια, ἅμα εἴμαστε ἐνωμένοι μεγαλουργοῦμε. Ὅλοι οἱ ξένοι λένε τὰ καλύτερα λόγια — κι ἄς μὴν τὰ λέγανε. Περί αὐτοῦ ἐπρόκειτο. «Ὁραία πού εἶναι ἡ Ἑλλάδα γιὰ διακοπές», ἔγραψε μιὰ ἰταλικὴ ἐφημερίδα, «εἰδικὰ ἂν σοῦ πληρώνουν οἱ Ἕλληνες τὰ ἔξοδα...». Χαλάλι τους, τὸ ζήτημα ἦταν ἔθνικὸ.

Ἀλλὰ καὶ ἡ συγκυρία προσφερόταν. Ἡ ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ χαζεύει τί γίνεται τριγύρω καὶ ἀσκέεται στὴ βάση τῶν διαγγελμάτων τοῦ ἔθνικολυρικοῦ κ. Σαρτζετάκη. Οἱ ἄλλοι κάνουν τὴ δικὴ τους πολιτικὴ, πού μόνον κατὰ σύμπτωση, προφανῶς, μᾶς κάνει τὰ χατίρια. Ὀνομάζεται ἔτσι ἐσχάτως, σχεδὸν συλλήβδην, «ἀνθελληνισμός». Ἦρθαν καὶ κάτι χάρτες μέ τὰ νησιά χρωματισμένα ἀνάποδα, ἔθιξε ὡμὰ καὶ ὁ Ἴταλὸς προφῆσορας Λομπάρντο τὸ σημεῖο-κλειδί τῆς τρισχιλιετίας. Καὶ παρόντες καὶ οἱ Τοῦρκοι, ἀναβαθμισμένοι λόγω Περσικοῦ, προκλητικοὶ στό Αἰγαῖο καὶ μέ διπλωματικὲς ἐπιτυχίες. Διπλὰ ἔθνικὸ τὸ θέμα. Ἡ ἀνταπόκριση τοῦ κοινοῦ δέν ἦταν κι ἄσχημη.

Βέβαια οὔτε ἡ κωπηλασία τράβηξε κόσμον οὔτε ἡ σκοποβολή. Τὸ κοινὸ ἔφτιαξε τὸ δικὸ του οἶ-

Δια χειμνίου σφαιρίσμου

κειο ἔθνικό θέμα καί συνάντησε ἐκεῖνο τῶν ὀργανωτῶν μέσω μπάσκετ, ποδοσφαίρου καί Τουρκίας. Ἐκεῖ τὰ γήπεδα γέμισαν ἀσφυκτικά ἀπό φανατισμένο πλῆθος, στό Παλαί ντέ Σπόρ οἱ ἀναπτῆρες καί τὰ κέρματα ἔδωσαν καί πῆραν (καί συνεχίστηκαν καί μέ τούς Ἴταλους), οἱ ἀσχήμιες δέν σταμάτησαν καί κατά τήν ἀπονομή τῶν μεταλλίων καί τήν ἀνάκρουση τῶν ἔθνικῶν ὕμνων. Οἱ ἀρμόδιοι παίνεψαν ἀνυπόκριτα «τό ὑπέροχο κοινό τῆς Θεσσαλονίκης» πού στήριξε τήν ἔθνική προσπάθεια. Στόν τελικό τοῦ ποδοσφαίρου μέ μιᾶ Ἐθνική Ἑλλάδος τρίτης διαλογῆς μιᾶ πρωτοφανῆς πανστρατιά 50 χιλιάδων ἀνθρώπων περίμενε τούς Τούρκους. Τέτοια νούμερα ἔχει πάνω ἀπό εἴκοσι χρόνια νά δεῖ ἡ κανονική Ἐθνική σέ ἐπίσημο ἀγῶνα. Φέτος τόν χειμῶνα ὁ κόσμος δέν πάτησε στά γήπεδα, οὔτε κἀν στά ντέρμπυ. Τό ποδόσφαιρο πού θά παιζόταν (καί παίχτηκε) προχτές θά ἔταν ἔτσι κι ἀλλιῶς κλωτσοσκούφι. Ὁ λόγος ἦταν ἐμφανῶς ἄλλος: καί σάν πρῶτα ἀντρειωμένη... Τελικά τό καπνογόνο πού ἔπεσε στόν τουρκικό πάγκο, ἡ παρ' ὀλίγον διακοπή τοῦ ἀγῶνα, τὰ γιούχα καί τὰ συνθήματα κατά τόν ἔθνικό ὕμνο τῆς Τουρκίας ἦταν, γιά μιᾶ ἀκόμα φορά, «ἡ βοήθεια τοῦ ὑπέροχου κόσμου». Ὁ κ. Παπανδρέου μέ ἐπίσημη δήλωσή του συνεχάρη παίχτες καί προπονητές. Ἡ σεμνή γαλανόλευκη τελετή ἔληξε μέ τήν κ. Πετραλιᾶ ἐν μέσω ἐπισήμων νά ἀδει κάτι περὶ ἱερῶν κοκάλων μέσ' τό πλῆθος καί τό πάθος. Τί πράγματα εἶναι αὐτά, ρώτησα ἕναν γείτονα στό ἡμίχρονο. Ἔτσι, νά τούς πατήσουμε, μοῦ ἀπάντησε. Δέν βλέπεις τί γράφει ὁ Φίλαθλος πού οἱ Τούρκοι ἀθλητές ξεσκιζανε τὰ ἀγοράκια δώδεκα χρονῶν μέσα στά πούλμαν; Ἀπό παλαιοτάτων χρόνων, ὀθωμανικῶ τῶ τρόπω...

Ὅλα αὐτά εἶχαν κάτι τό ἔντονα ὑστερικό καί τοῦτο εἶναι πού τὰ κάνει νά ξεχωρίζουν ἀπό ἄλλες στιγμές ἔθνικῆς «ἐξαρσης». Καί τὰ πανηγύρια τοῦ '87 εἶχαν εἰδωθεῖ ὡς ἐκφράσεις μιᾶς ἀναζητήσης γιά ἔθνική ταυτότητα. Ἀλλά τότε τὰ πράγματα ἦταν ὄντως διαφορετικά καί γιά ἄλλους λόγους. Γιά νά φέρομε ἕνα παράδειγμα, τότε ὑπῆρχε ΠΑΣΟΚ, ὑπῆρχε Ν.Δ., ὑπῆρχε Ἀριστερά ἢ τέλος πάντων κουτσοῦπῆρχαν. Καί οἱ ἄνθρωποι, στό πολιτικό τουλάχιστον ἐπίπεδο, εἶχαν κάποια ταυτότητα, κάπου ἐξακολουθοῦσαν —ἔστω καί ἀπό κεκτημένη ταχύτητα— νά ἀναγνωρίζονται, κάτι εἶχαν νά ποῦν γιά τόν ἑαυτό τους ὡς μελῶν εὐρύτερων συνόλων, ὑποσυνόλων τῆς κοινωνίας. Εἶμαι ΠΑΣΟΚ κάτι σήμαινε ἀκόμα, εἶμαι Ν.Δ. σήμαινε νά φύγει ὁ προηγούμενος ἀπό τήν ἐξουσία. Ἦδη βέβαια ὄλα αὐτά ξέφτιζαν σιγά σιγά, τό μεγάλο μπάμ τοῦ '88-'89 ἦταν κοντά, ἡ σημερινή κατάσταση ἦταν σχεδόν μονόδρομος. Σήμερα ὁ ψηφοφόρος ἑνός κόμματος ἢ καί τό ἴδιο τό μέλος —ἐάν ὑπάρχουν ἀκόμα μέλη καί ἡ λέξη ἔχει κάποιο νόημα— δέν ἔχει τίποτα νά πῆ γιά τόν ἑαυτό του πού νά τόν συνδέει μέ ἄλλους. Τί θά πῆ νεοδημοκράτης σήμερα, τί ἀριστερός; Καί κυρίως: πού ἀνήκουν ψυχικά ὄλοι αὐτοί, ποιοί οἱ δεσμοί μέ τούς ὁμοίους τους, ποιοί οἱ ὁμοιοί τους;

Στό ἔδαφος τέτοιων ἀπουσιῶν φυτρῶνουν αὐτές οἱ ἐπίσημες καί λαϊκές ἔθνικές «ἀνατάσεις». Γιατί δέν εἶναι βέβαια μόνο τὰ κόμματα. Ἡ ἔννοια τῆς ἐνταξῆς, τῆς συμμετοχῆς, τῆς συνενοχῆς ἄν θέλετε, συνεχῶς ἀμβλύνεται, οἱ κοινές γλῶσσες ἀποδιαρθρώνονται πρὸς ὄφελος τοῦ μέσου τηλεοπτικοῦ ὄρου, οἱ ὀμάδες, ἐνότητες, κοινότητες, θεσμοθετημένες καί ἄτυπες, ἀποδεκατίζονται, εἴτε γιά τόν συνδικαλισμό πρόκειται εἴτε γιά τό ποδοσφαιρόφιλο κοινό, πού ἔγραφε καί ὁ Δ. Παπαδημητρόπουλος στό περασμένο τεῦχος, εἴτε γιά τὰ περιθωριακά ἔντυπα εἴτε γιά τό φοιτητικό κίνημα εἴτε γιά τό κοινό τῶν θερινῶν κινηματογράφων. Οἱ δίαυλοι γιά τόν ἐκκοινωνισμό, τήν ἐπικοινωνία δηλαδή, ὀλοένα στενεύουν, οἱ ἄνθρωποι ξεβράζονται ὄλο καί πιό μονήρεις στήν κοινωνία. Ἀλλά ἡ ἀτομική ἐνταξή στό σύνολο καί ἡ ἀτομική ταυτότητα ποτέ δέν ἦταν ἀτομική ὑπόθεση. Ὅσο πιό ἀτομική γίνεται τόσο ὠθεῖται, καθῶς οἱ ἐνδιάμεσες σχέσεις καταστρέφονται, νά ἀναζητῆ τίς «μεγάλες» συλλογικότητες, νά συγκροτεῖται κίβδηλα καί ἄλογα κάτω ἀπό τή μεγάλη ὑπερβατική ὀμπρέλα τοῦ ἔθνικοῦ.

Σέ αὐτό ἀκριβῶς τό πλαίσιο —τῶν ἀτόμων δηλαδή πού στέκονται ὄλο καί πιό ἀπομονωμένοι, ἀπορημένοι καί ἴσως ἐν τέλει ἐχθρικοί ἀπέναντι στήν κοινωνία— ὁ συνδυασμός ἀνεγκέφαλων πολιτικῶν πού, ἐλλείπει ἄλλης δυνατότητας ἢ καί ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, καλλιεργοῦν αὐθόρμητα πρόστυχες ἔθνικές φαντασιώσεις ἱστοριοδιοργανωτικοῦ χαρακτήρα μέ τὰ αὐθόρμητα ἀλλά μαζί καί ὑποβαλλόμενα ξεσπάσματα ἑνός... «κακῶς ἐννοούμενου σωβινισμού» (Ἐλευθεροτυπία) στόν κόσμο μποροῦν νά ἀποβοῦν ἐπικίνδυνα. Εἶναι φυσικά θεμιτό, φυσιολογικό καί ἀπαραίτητο νά ἀναζητᾶ κανεῖς τήν ἔθνική του ταυτότητα, εἰδικά μάλιστα σέ μιᾶ χώρα ὅπως ἡ δική μας πού σήμερα κανεῖς δέν ξέρει πού τραβᾶ καί πού πηγαίνει, νά ἀναζητοῦμε ἀπαντήσεις στήν ἀπορία μας ὡς ἔθνος. Ὅμως ἄλλο τόσο ὀλισθηρό καί νοσηρό εἶναι νά ἀναζητᾶ κανεῖς ἐκεῖ τήν μοναδική πλέον δυνατή ταυτότητά του, νά ἀναζητᾶ στή σύγκλιση στό «ἔθνικό» ἕνα ὑποκατάστατο τῶν στερήσεων του ὡς πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ ἀτόμου, νά ἀναζητᾶ νά ἀρθρώσει βεβιασμένα, ἀγχωμένα, ὑστερικά μιᾶ

Δια χειρῶν ἀφ' ἑαυτῶν

ἐνότητα πού, φεύτικη καθώς είναι, μόνο τῆ βιαιότητα καί τήν ἀντικοινωνικότητα θά μπορούσε νά ὀδηγήσει. Γιατί μόνο ἐπιθετική, τυφλή μπορεί νά εἶναι μιὰ τέτοια «ἐθνική ταυτότητα» πού γεννιέται ἀνακλαστικά σάν στερητικό σύνδρομο, πού εὐδοκιμεῖ ὡς μόνη διέξοδος στήν ἰσοπέδωση τῆς κοινωνικῆς πολυμορφίας, πού δέν διαθέτει τά θεμέλια, τή νηφαλιότητα καί τήν ἀνοχή πού δίνει ἡ αὐτογνωσία. Τό ἄν βρισκόμαστε μπροστά στήν αὐθόρμητη γέννηση ἑνός ἐθνικισμοῦ μπορεί νά παραινέει ὡς ἐρώτημα. Τό βέβαιο εἶναι ὅτι δέν στερούμαστε πλέον προϋποθέσεων.

Τί νά πεῖ λοιπόν κανεῖς; Νά 'ναι τά παραπάνω ὑπερβολές ἀριστερῶν πού ἔχασαν κατ' ἀνάγκη νά πιά τήν αἰσιοδοξία τῆς γνώσης καί τῆς βούλησης, τήν αἰσιοδοξία πού ἔδιναν ἄν ὄχι οἱ νόμοι, πάντως οἱ «τάσεις» τῆς ἱστορίας; Νά 'ναι τά πράγματα ἀλλιῶς καί ἀπλῶς —ἐκδικητικοί, γιατί ἡ κοινωνία δέν μᾶς φέρθηκε ἐντάξει— νά τῆς φορτώνουμε τή δική μας νίλα; Μακάρι νά 'ναι ἔτσι...

Γιῶργος Καρρᾶς

Δικηγόροι: μιὰ ἀνομολόγητη νίκη

Δέν ἔχω καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ἡ δημοκρατία ταλαιπωρήθηκε στήν τελευταία γενική συνέλευση τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου τῆς Ἀθήνας, κατά τήν ὁποία ἀποφασίστηκε ἡ διακοπή τῆς ἀποχῆς τῶν δικηγόρων ἀπό τά καθήκοντά τους. Ἀλλά μήπως αὐτό δέν συμβαίνει σχεδόν σέ κάθε περίπτωση πού ἡ ἔκβαση μιᾶς σύγκρουσης εἶναι κρίσιμη γιά τά συμφέροντα καί τίς ἐπιδιώξεις τῶν ἀντιμαχόμενων φορέων; Πάντα, οἱ χαμένοι δέν διαμαρτύρονται, προβάλλοντας διαδικαστικούς λόγους, τοὺς ὁποίους ἀσφαλέστατα θά ἀγνοοῦσαν, γιά νά μὴν πῶ θά χλεύαζαν, ἄν ἦταν κερδισμένοι;

Ποιοί, ὅμως, κέρδισαν καί ποιοί ἔχασαν σ' αὐτή τή συνέλευση; Νικητές ἦταν οἱ δεξιοὶ δικηγόροι, μέ τά μεγάλα, μεσαῖα ἢ μικρά εἰσοδήματα, πού ἐξασφάλισαν γιά λογαριασμό τοῦ πολιτικοῦ φορέα στόν ὁποῖο, κατά τή συνδικαλιστική ἀργκό, «πρόσκεινται» τή συνέχιση τῆς «δίκης τοῦ αἰῶνα». Ἡττημένοι ἦταν, ἀντίθετα, οἱ κεντρῶοι δικηγόροι, μέ τά μεγάλα, μεσαῖα ἢ μικρά εἰσοδήματα κι αὐτοί, πού δέν κατάφεραν νά διατηρήσουν, γιά κάποιο διάστημα ἀκόμα, τή διαλυτική εἰκόνα πού παρουσίαζε ἐπί ἐνάμιση περίπου μήνα τό Εἰδικό Δικαστήριο, ὥστε νά ἐπιφέρουν πρόσθετα πλῆγματα στήν ἀξιοπιστία ὁποιασδήποτε μελλοντικῆς του ἀπόφασης.

Νικητές, ὅμως, ἦταν καί οἱ δικηγόροι, ὡς κοινωνικό στρώμα, ἀφοῦ ἡ λήξη τῆς ἀποχῆς συνοδεύτηκε μέ τήν ἀπόσυρση τῆς πρότασης τοῦ κ. Παλαιοκρασσᾶ γιά φορολόγησή τους βάσει κάποιων ἀντικειμενικῶν κριτηρίων καί μέ τήν ἔγγραφη δέσμευση τοῦ κ. Κανελλόπουλου νά λύσει τό πρόβλημα τῆς ἐπαγγελματικῆς στέγης μέ εἰδικό νομοσχέδιο πού θά κατατεθεῖ στή Βουλὴ τόν Αὐγούστο. Τό νομοσχέδιο αὐτό θά ἀνατρέπει στήν οὐσία τίς σχετικές μέ τό θέμα διατάξεις πού ψηφίστηκαν τόν Ἰούνιο καί ὀδήγησαν στήν ἀποχή. Ὁ «κλάδος», λοιπόν, νίκησε.

Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀδιαμφισβήτητη νίκη εἶναι πού μέ κάνει νά ἀπορῶ, γιατί οἱ ἀριστεροὶ δικηγόροι, μέ μεσαῖα καί μικρά εἰσοδήματα αὐτοί, αὐτοτοποθετοῦνται στό στρατόπεδο τῶν χαμένων. Δέν ὑποστήριζαν ὅτι ἡ ἀποχή τους εἶχε μόνο συνδικαλιστικά αἰτήματα καί ἦταν ἄσχετη μέ τή δίκη, τῆς ὁποίας, μάλιστα, ἤθελαν τή συνέχιση; Τρεῖς ἐξηγήσεις μπορῶ νά δώσω γιά τήν ἀπογοήτευσή τους: Ἡ ἔχουν προσχωρήσει στή λογική τοῦ «δημοκρατικοῦ μετώπου», ὅπου οἱ «λοιπές» δυνάμεις ἐξυπηρετοῦν, ἄλλες συνειδητά καί ἄλλες ἀδιαφορώντας γι' αὐτό, τίς πολιτικές ἐπιδιώξεις τῆς «κύριας» δυνάμεις, στό πλαίσιο μιᾶς διαταξικῆς ἀντιδεξιᾶς συμμαχίας· ἢ θεωροῦν ἐπισφαλῆ τά θετικά ἀποτελέσματα τοῦ ἀγῶνα τους καί φοβοῦνται κυβερνητικές ὑπαναχωρήσεις στό μέλλον, λόγω καί τῶν γνωστῶν πιέσεων τῆς ΕΟΚ γιά περισσότερα φορολογικά ἔσοδα· ἢ τέλος θέλουν νά ὑποβαθμίσουν μιὰ μεγάλη συνδικαλιστική ἐπιτυχία (ἔστω προσωρινή, ἄλλωστε οἱ νίκες ποτέ δέν εἶναι μόνιμες), πού θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ προκλητική γιά τοὺς σκληρά φορολογούμενους καί πληττόμενους ἀπό τήν εἰσοδηματική πολιτική μισθωτοῦς καί συνταξιούχους. Πολύ φοβᾶμαι ὅτι ἰσχύουν καί οἱ τρεῖς ἐξηγήσεις.

Ἦταν, λοιπόν, ἡ ἀποχή τῶν δικηγόρων μιὰ «ὑπερήφανη ἄμυνα στήν ὠμὴ, αὐταρχική καί προκλητική ἐπίθεση τῆς κυβέρνησης κατάρτησης δικαιωμάτων τους πού κατακτήθηκαν μέ ἀγῶνες», ὅπως ἔγραφε μέ ἄφογη σύνταξη ὁ κ. Ε. Γιαννόπουλος στήν *Ἀθῆναική* τῆς 9.7.91; Ἡ ἐπρόκειτο γιά μιὰ συντεχνιακὴ ἀντίδραση ἑνός «κακομαθημένου κοινωνικοῦ στρώματος», πού δέν θέλει νά πλη-

Σιδερένιος «φράκτος»

ρώνει φόρους, όπως ανακάλυψε ξαφνικά ο κ. Μητσοτάκης;

Πιο κοντά στην πρώτη άποψη, η κυρίαρχη άριστερή αντίληψη αποτυπώνεται σε συνέντευξη που παραχώρησε στον Ριζοσπάστη της 11.7.91 ή κ. Λαγουβάρδου, σύμβουλος του ΔΣΑ και μέλος του ΚΚΕ: «...Οι κατηγορίες που κατά καιρούς έκτοξεύονται κατά των δικηγόρων, γενικά, για φοροδιαφυγή είναι έντελως άβασιμες. Κατ' αρχήν, αν υπάρχει φοροδιαφυγή στους δικηγόρους, αυτή περιορίζεται αποκλειστικά στις λίγες εκατοντάδες μεγαλοδικηγόρους». Και ο κ. Γουσέτης, μέλος κι αυτός του ΚΚΕ και σύμβουλος του ΔΣΑ, αναλαμβάνει την επιστημονική ανάλυση: «...Η αλήθεια είναι ότι οι δικηγόροι δεν αποτελούν έναιο κοινωνικό στρώμα. Στην κορυφή τους υπάρχει ένας μικρός αριθμός προνομιούχων με πολύ ύψηλα εισοδήματα. Παρακάτω υπάρχει ένας αριθμός που κατορθώνει με πολύ μόχθο να εξασφαλίσει ένα κάπως αξιοπρεπές εισόδημα, πιο κάτω υπάρχει ή συντριπτική πλειοψηφία των δικηγόρων, που τά εισοδήματά τους μόλις φτάνουν ή και υπολείπονται του ημερομισθίου του ανείδικτου εργάτη. Η πρώτη κατηγορία δεν διεκδικεί τίποτα γιατί τά έχει όλα. Οι άλλες κατηγορίες πλήττονται στο σύνολό τους από τά κυβερνητικά μέτρα».

Κι όμως οι δικηγόροι, όπως, άλλωστε, όλοι οι ελεύθεροι επαγγελματίες φοροδιαφεύγουν. Οι μέσες μηνιαίες αποδοχές των 60.000 δρχ. τό μήνα, σύμφωνα με στοιχεία των φορολογικών δηλώσεων, δείχνουν ότι ή φοροδιαφυγή δεν αφορά λίγες εκατοντάδες αλλά μάλλον τή συντριπτική πλειοψηφία του κλάδου. Ακόμα κι αν δεχτούμε ότι από τους 15.000 δικηγόρους της Αθήνας, οι 10.000, ως πούμε, έχουν, σύμφωνα με τίς παραπάνω απόψεις, εισόδημα μόνο 50.000 δρχ. τό μήνα και οι 4.500 εισόδημα 200.000 δρχ., για να υπάρξει ο μέσος όρος των 60.000 δρχ. πρέπει οι 500 «προνομιούχοι» να δηλώνουν εισόδημα άρνητικό. Δεν είναι σοβαρά επιχειρήματα αυτά.

Γιά να πώ τήν αλήθεια, δεν μέ εκπλήσσει, βέβαια, ή άτομική προσπάθεια των ελεύθερων επαγγελματιών να αποκρύψουν εισοδήματα από τήν Έφορεία. Τήν θεωρώ απόλυτα φυσική σε μιά ανταγωνιστική ταξική κοινωνία. Επιπλέον, ή επίσης άτομική προσπάθεια όρισμένων δικηγόρων να διατηρήσουν, με τόν τρόπο αυτό, ένα άνεκτό επίπεδο διαβίωσης είναι, κατά τή γνώμη μου, απόλυτα θεμιτή. Σε καμιά, όμως, περίπτωση, ή συλλογική απαίτηση από ένα κοινωνικό στρώμα, ή μιά τάξη, να μήν πληρώνει φόρους δεν μπορεί να υιοθετείται από τήν Αριστερά. Ας μήν ξεχνάμε ότι ή ύπαρξη τής βασικής αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας δεν σημαίνει ότι τά οικονομικά συμφέροντα άλλων κοινωνικών τάξεων ή ομάδων συμβαδίζουν. Η μή φορολόγηση των άγροτών, καθώς και ή χαμηλή φορολογία (και ή φοροδιαφυγή) των επιχειρήσεων και των ελεύθερων επαγγελματιών οδηγούν στην ύψηλή φορολόγηση των μισθωτών και των συνταξιούχων και στην καθήλωση των μισθών τους, λόγω τής ανάγκης να καλυφθούν τά δημόσια έλλείμματα. Αυτή ή κατάσταση είναι κυρίως που οδηγεί τούς μισθωτούς στην αναζήτηση δεύτερης δουλειάς στο χώρο τής λεγόμενης «παραιοκονομίας».

Κάτι ακόμα. Ένω είναι αλήθεια ότι τό στρώμα των δικηγόρων, όπως και των άλλων ελεύθερων επαγγελματιών, δεν είναι εισοδηματικά όμοιογενές, αυτό δεν σημαίνει ότι γενικώς οι ταξικές διακρίσεις μπορούν να αντικατασταθούν από κάποιο διαχωρισμό των «προνομιούχων» από τούς «μή προνομιούχους» ούτε ότι είναι εύκολες οι διαταξικές συμμαχίες στη βάση συγκρίσιμων από πλευράς μεγέθους εισοδημάτων. Χιλιοειπωμένα πράγματα, αλλά έλα πού ή Αριστερά δεν λείει να γλιτώσει από αυτά τά πασοκικά ιδεολογήματα...

Οι δικηγόροι, λοιπόν, αν και δεν έχουν όλοι τά ίδια εισοδήματα, αποτελούν ένα συγκεκριμένο κοινωνικό στρώμα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, πού τούς ξεχωρίζει από τούς μισθωτούς του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα. Γιά να λύσει πρόπερσι ή οίκουμενική κυβέρνηση τήν άπεργία των ύπαλλήλων καθαριότητας του δήμου άρχισε μιά έπιστράτευση. Αντίθετα, για να σταματήσει φέτος ή άποχή των δικηγόρων χρειάστηκε να ένεργοποιηθεί ή νεοδημοκρατική βάση σε πολιτικό επίπεδο, να χρησιμοποιηθούν ένα σωρό αντιδημοκρατικά συνδικαλιστικά τερτίπια και κυρίως να ύποχωρήσει ή κυβέρνηση σε κάθε επίπεδο. Οι δικηγόροι, μεγάλοι, μεσαίοι ή μικροί, οι δικηγόροι ως κοινωνικό στρώμα μάλλον έχουν ισχυρότερη διαπραγματευτική θέση από τούς μισθωτούς σκουπιδιαρέους.

Δέν είναι δύσκολο για τήν Αριστερά να διατυπώσει προτάσεις για τό δικηγορικό ζήτημα, πού δεν θά έξαντλούνται στην άρνηση πληρωμής φόρων. Η επαγγελματική στέγη των νέων κυρίως δικηγόρων θά μπορούσε π.χ. να έπιδoteίται, τά αναγκαία φορολογικά τεκμήρια πρέπει να όρθολογικοποιηθούν, ώστε να άποφεύγονται οι προφανείς άδικίες πού θά προκαλέσει ή έφαρμογή τους με τήν μορφή πού έχουν σήμερα. Ένα πράγμα, όμως, είναι σίγουρο. Μιά ταξική συμμαχία δεν είναι δυνατό να στηριχτεί σε κάποιο μονομερές δικαίωμα στη φοροδιαφυγή.

Χαράλαμπος Γολέμης

Ξύπνησε

τό ήφαισταιο τῶν Βαλκανίων

τοῦ Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου

Συντηρητισμός καί ἐθνικισμός

«*Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι βρισκόμαστε στὰ Βαλκάνια, ὅπου τὰ ψέμματα καί ἡ ἐξαπάτηση ἀποτελοῦν τίς ὑψίστες ἠθικές ἀξίες*». Μὲ τὰ λόγια αὐτά ὁ Σλοβένος σοσιαλιστής βουλευτής Βίκτορ Ζάκελ (ἄς σημειώσουμε τὸ γερμανικὸ ἐπίθετο) προειδοποιῶσε τοὺς συμπατριῶτες του βουλευτές, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησης στὴ σλοβενική Βουλὴ γιὰ ἐπικύρωση τῆς συμφωνίας τοῦ Μπριόνι, τῆς συμφωνίας πού ἐπιτεύχθηκε μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς ΕΟΚ. Τελικὰ ἡ Βουλὴ ἐπικύρωσε τὴ συμφωνία μὲ ἔντεκα μόνο ψήφους κατὰ. Δέν γνωρίζουμε ἂν ὁ κ. Ζάκελ βρισκοταν μέσα σ' αὐτούς τοὺς ἔντεκα. Σημασία ἔχει ὅτι τὸ ἐπιχειρημὰ του τὸ συμμερίζονται ὅλοι σήμερα στὴν Σλοβενία — γι' αὐτὸ ἄλλωστε καί τὸ χρησιμοποίησε.

Οἱ ἀποσχιστικὲς τάσεις τῆς Σλοβενίας, ὁ ἐθνικισμὸς συνοδεύεται — ὅπως συνοδεύταν πάντα — ἀπὸ τὸ ρατσισμό. Οἱ ἴδιοι οἱ Σλοβένοι θέτουν τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη (στὴν ὁποία προφανῶς ἀνήκουν) καί στὰ Βαλκάνια, στοὺς Ἀνατολίτες, ἐκεῖ πού ἀνθεῖ τὸ ψευδός, ὁ ἀνορθολογισμὸς καί ἡ ἐξαπάτηση. Ἀκόμα καί ὁ Μίλαν Κούντερα (ἂν καί ἡ πατρίδα του σύντομα θὰ ἀντιμετωπίσει, ἂν δέν ἀντιμετωπίζει ἤδη, παρόμοιο πρόβλημα μὲ τίς ἀποσχιστικὲς τάσεις τῆς Τσεχίας ἀπὸ τὴν Σλοβακία), σέ μιὰ συνηγορία του γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Σλοβενίας, ἀνέλαβε νὰ προχωρήσει τὸν ἐθνικισμό/ρατσισμό σέ βαθύτερα ἐπίπεδα, δίνοντάς του τίς πολιτισμικὲς διαστάσεις

μιᾶς σύγκρουσης Ἀνατολῆς καί Δύσης. Ἡ προαιώνια σύγκρουση λοιπόν, ἡ σύγκρουση διὰ τῆς ὁποίας καθέννας, Ἀνατολικὸς ἢ Δυτικὸς, συνειδητοποιεῖται, ἀναγνωρίζει τὸν ἑαυτό του μέσω τοῦ ἀντιπάλου του. Ἡ σύγκρουση πού «μιλάει» ἀκόμα στὴν Εὐρώπη, ἔστω κι ἂν τὴν φέρνει πολλὰ χρόνια πίσω. Λέει, λοιπόν, ὁ Κούντερα:

«Ἀκοῦμε συχνὰ νὰ γίνεται λόγος γιὰ “βαλκανοποίηση”. Μὰ τί σχέση, ἔχει ἡ Σλοβενία μὲ τὰ Βαλκάνια; Εἶναι μιὰ χώρα δυτικὴ, πολὺ κοντινὴ στὴν Ἰταλία (ἡ Τεργέστη εἶναι κατὰ τὸ ἕμισυ σλοβενικὴ — κάτι ἤξερε ὁ Τζέιμς Τζόυς), καθολικὴ (μὲ ἐμπειρία μάλιστα καί τῆς Μεταρρύθμισης), πού ἀνῆκε πολὺν καιρὸ στὴν Αὐστροουγγρική Αὐτοκρατορία, χώρα ὅπου ἡ ἔννοια τῆς Κεντρουρώπης (πού γεωγραφικὰ τελειώνει ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει ὁ ρωσικὸς καί ὁ βαλκανικὸς κόσμος) εἶναι πιὸ ζωντανὴ ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλου».

«...Οἱ Σλοβένοι καί οἱ Κροάτες ἔζησαν τὴ δική τους διαδικασίαν ἐθνικῆς ἀναγέννησης. Τὸ γιουγκοσλαβικὸ κράτος, πού γεννήθηκε μετὰ τὸ 1918 συγχωνεύοντας ὡς ὁμοσπονδία ἕνα κομμάτι τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης (Σερβία) καί ἕνα κομμάτι τῆς Δυτικῆς (Κροατία καί Σλοβενία), ἀντιπροσώπευε ἕνα ἐνδιάμεσο στάδιο αὐτῆς τῆς διαδικασίας πού σήμερα προχωρεῖ ἀπλούστατα πρὸς τὴ φυσικὴ τῆς ὀλοκλήρωση».

Νάτη, λοιπόν, ἡ ἔννοια τῆς Κεντρουρώπης, νὰ τὴν ἀναβιώνουν οἱ ἴδιοι οἱ λαοὶ τῆς περιοχῆς πού βγαίνουν μέσα ἀπὸ τὰ συντρίμια τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων ἀναζητῶντας προορισμὸ, ταυτότητα, συμμάχους.

Σὰ νὰ μὴν πέρασαν 50 χρόνια, σὰν νὰ σταμάτησε τὸ ρολοὶ τῆς ἱστορίας καί μαζί τὰ μυαλά τῶν ἀνθρώπων στὴ δεκαετία τοῦ '30, σὰ νὰ βγῆκαν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν κομμουνιστικὴ κατάφυξη καί μόλις ξεπάγωσαν συνεχίζουν ἐκεῖ πού εἶχαν μείνει. Μὲ μιὰ διαφορὰ: τὸ ἱστορικὸ ἐκκρεμές πού τότε ἔδειχνε πρὸς τὴ μεριά τῆς Ρωσίας, τώρα, μετὰ τὴν κομμουνιστικὴ ἐμπειρία, δείχνει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Δύσης καί εἰδικότερα τῆς Γερμανίας.

Ἡ νέα —καί ταυτόχρονα πολὺ παλαιά, ὅπως εἶδαμε— προσπάθεια αὐτοπροσδιορισμοῦ, ἐπιλογῆς στρατοπέδου, φίλων καί ἐχθρῶν, ἡ προσπάθεια διαχρονικῆς καί ὄχι συγχρονικῆς κατανόησης τῶν πενήντάχρονων δεινῶν μὲ τὰ πνευματικὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '30 (καθὼς μαζί μὲ τίς ἀρνητικὲς σβήνονται καί οἱ θετικὲς πνευματικὲς κατακτήσεις τῶν τελευταίων 50 χρόνων) ἀναπόφευκτα καταλήγει στὸν ἐθνικισμὸ, τὸ μῖσος καί τὸν ρατσισμό. Ἄν ἀποκρυπτογραφήσουμε τὰ λόγια τοῦ Κούντερα (καί ὄχι μόνον αὐτοῦ) φαίνεται καθαρὰ ὅτι οἱ μὴ σοβιετικοὶ λαοὶ τῆς πρώην Ἀνατολικῆς-κομμουνιστικῆς Εὐρώπης θεωροῦν ὅτι γιὰ τὰ δεινὰ τους, γιὰ τὰ δεινὰ τῶν Σλοβένων, τῶν Κροατῶν, τῶν Τσέχων, τῶν Οὐγγρων κ.λπ., εὐθύνεται ἕνας πολιτισμὸς πού μὲ τὸν σύγχρονο μανδῦα τοῦ κομμουνισμοῦ τοὺς ὑποδούλωσε. Εἶναι ὁ πολιτισμὸς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀνατολῆς, τοῦ Βυζαντίου καί τῆς Ὁρθοδοξίας, ὁ πολιτισμὸς τοῦ δογματισμοῦ καί τοῦ ἀνορθολογισμοῦ, τοῦ αὐταρχισμοῦ καί τῆς αὐθαιρεσίας, πού μὲ σύγχρονους φορεῖς τοὺς Σέρβους ἢ τοὺς Ρώσους ἀντίστοιχα ὑποδούλωσε πολιτισμικὰ τοὺς

γειτονικούς δυτικοευρωπαϊκούς λαούς. Πρόκειται πιά γιά μίαν ἀντίληψη πού διαιρεῖ τούς λαούς σέ θύτες καί θύματα, σέ φίλους καί ἐχθρούς, σέ ἀνώτερους καί κατώτερους, σέ μετέχοντες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καί σέ μὴ ἰκανούς νά μετέχουν σ' αὐτό. Μιά διαίρεση διαχρονική, πού πηγάζει πίσω στά βάθη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, στήν ἐποχὴ τῆς Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας. Οἱ Σέρβοι τμήμα τοῦ Βυζαντίου, ὅπως κι ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες. Οἱ Σλοβένοι καί οἱ Κροάτες τμήμα τῆς Δύσης. Ἄλλη ἱστορία λοιπόν, ἄλλη ἐκκλησία, ἄλλη γραφή, ἄλλο τόπιό, ἄλλος πολιτισμός, ἄλλοι ἄνθρωποι. Προσέξτε τούς τίτλους τιμῆς τῆς Σλοβενίας: εἶναι κοντά στήν Τεργέστη(!), εἶναι καθολικοί καί ἀνήκουν πολύ καιρὸ στήν Αὐστροουγγρική Αυτοκρατορία.

Ἡ ἄνοδος στίς χῶρες αὐτές τῶν πολιτικῶν δυνάμεων τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς δέν ἦταν μιά διαδικασία περιορισμένη στή σφαῖρα τῆς οἰκονομίας, ὅπως ἀρέσκονται νά τὴν ἐρμηνεύουν οἱ Δυτικοί. Στὴν πραγματικότητα, πρόκειται γιά ἄνοδο τοῦ συντηρητισμοῦ σέ ὅλα τὰ επίπεδα καί μάλιστα ἐνός συντηρητισμοῦ πού δέν ἔχει παρακολουθήσει τὴν ἐξέλιξη τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ συντηρητισμοῦ, καί ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι καί ἀντιφατικός, δεδομένου ὅτι οἱ χῶρες αὐτές ἀναζητοῦν τὸ δυτικοευρωπαϊκὸ ἰδεώδες.

Μιττελοϊρόπα

Ὅστοςό μὲ τὴν ἀναβίωση ἐνός φαντάσματος, τὴν ἀναβίωσή του κατ' ἀρχὴν στό ἐπίπεδο τῆς ἰδεολογίας, οἱ λαοὶ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης τείνουν νά τὸ καταστήσουν ὕλική πραγματικότητα. Ὁριοθετώντας τὰ νότια/ἀνατολικά τους σύνορα ὡς σύνορα Ἀνατολῆς-Δύσης, τείνουν ταυτόχρονα νά παγιώσουν αὐτὴ τὴν διαίρεση. Στὸ παράδειγμα τῆς Γιουγκοσλαβίας, πολύ φοβούμεστε ὅτι σέ περίπτωση διάσπασής της θά διασπασθεῖ ἡ συνέχεια μεταξὺ τῆς Εὐρώπης καί τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἄκρου της: ἢ ἔστω καί τεχνική-τυπική συνέχεια πού εἶχε ἐξασφαλισθεῖ τὸν 20ῦ αἰώνα. Καί

ὅτι ἀπὸ κεῖ καί πέρα ἡ ἐξέλιξη θά διακλιθεῖ αὐτοῦς πού θέλουν νά βλέπουν ὡς νοτιοανατολικὸ σύνορο τῆς Εὐρώπης τὴν Σλοβενία καί τὴν Κροατία.

Κι αὐτὸ γιὰ τὴν πληθυσμιακὴ σύνθεση τῆς Σερβίας καί τῶν ὑπόλοιπων τεσσάρων δημοκρατιῶν, ἡ ἄθλια οἰκονομικὴ κατάσταση, τὸ τραῦμα ἀπὸ τὰ χαμένα μεγαλεῖα καί ἡ συνακόλουθη ἐχθρότητα πρὸς τοὺς ἀποσχισθέντες (πού θά ἔτεινε νά καταστῆ πολιτισμικὴ ἐχθρότητα), ὁ ἀναδυόμενος ἐθνικισμὸς μαζί μὲ τὰ ὑπολείμματα τοῦ καθεστωτικοῦ κομμουνισμοῦ, ὅλ' αὐτὰ δημιουργοῦν τίς χειρότερες προοπτικὲς γιά τὴ μορφή καί τὸ χαρακτῆρα ἐνός μελλοντικοῦ σερβικοῦ κράτους. Τὰ ἴδια καί χειρότερα ἰσχύουν ἂν ἀποσχισθοῦν καί οἱ ἄλλες δημοκρατίες τῆς Γιουγκοσλαβίας: μιά πληθώρα κρατῶν καί κρατιδίων, ἐχθρεύομενα καί συγκρουόμενα, θά φέρουν τὴν Βαλκανικὴ ἐκτὸς τῶν πολιτισμικῶν ὁρίων τῆς Εὐρώπης. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ εἶναι ἡ χειρότερη δυνατή: ἡ γεωγραφικὴ καί ἐπικοινωνιακὴ ἀπομόνωσή της ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, ἡ διάσπαση τῆς συνέχειας τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου θά φέρει ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ καί τὴν πολιτισμικὴ ἀπομόνωση.

Τὰ παραπάνω ἰσχύουν, ὡστόσο τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμα πιὸ πολύπλοκα. Ἄν ἡ ἀναβίωση τῆς Κεντρουρώπης θέτει τὴν Ἑλλάδα ἔξω ἀπὸ τίς θύρες τῆς Εὐρώπης, ἡ ἴδια διαδικασία τὴν μπάζει πάλι ἀπὸ τὸ παράθυρο: ἀναφερόμαστε βέβαια στό ρόλο πού (χυρίως) ἡ Γερμανία θά θελήσει ἢ δέν θά θελήσει νά παίξει στὴν διαδικασία «μετουσίωσης» τῆς κεντρουρωπαϊκῆς ἰδέας σέ πράξη, δεδομένου ὅτι μιά τέτοια διαδικασία μόνο μὲ τὴ γερμανικὴ συμμετοχὴ/ἡγεμονία μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ.

Ἡ στάση τῆς Γερμανίας στό θέμα τῆς Σλοβενίας καί τῆς Κροατίας δέν εἶναι τόσο καθαρὴ, ὅσο προβλήθηκε καί ὅσο —γιὰ εὐνόητους λόγους— τὴν προπαγάνδισε τὸ Βελιγράδι. Ἡ γερμανικὴ Δεξιά, μετὰ ἀπὸ πίεση τῆς Κοινοβουλευτικῆς Ὁμάδας τοῦ Χριστιανοδημοκρατικοῦ Κόμματος πρὸς τὴν κυβέρνηση, υἱοθέτησε, εἶναι ἡ ἀλήθεια, μιά θέση πού προοπτικὰ τείνει ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Σλο-

βενίας καί τῆς Κροατίας. Καί δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν πίεση αὐτὴ δέν κρυβόταν ἡ προσήλωσή στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν λαῶν ἀλλὰ ἡ προσήλωση στὴν διεύρυνση τῆς γερμανικῆς ἐπιρροῆς στὴν Κεντρουρώπη. Δέν εἶναι ὅμως καθόλου σίγουρο κατὰ πόσον ἡ ἐπίσημη γερμανικὴ κυβερνητικὴ πολιτικὴ υἱοθετεῖ ἢ καί διαπνέεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν τάση. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ υἱοθέτηση μιᾶς τέτοιας πολιτικῆς ἀπὸ τὴν Γερμανία θά προκαλοῦσε τὴν ἄμεση ἀντίδραση τῶν Ἀγγλογάλλων, θά ἔβαζε δηλαδὴ μπαρούτι στά θεμέλια τῆς ΕΟΚ. Καί μόνο στό οἰκονομικὸ ἐπίπεδο νά σταθεῖ κανεῖς, εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ ἐπιπτώσεις στὴν οἰκονομία τῶν ἄλλων κρατῶν τῆς γερμανικῆς προσπάθειας γιά «ἐνσωμάτωση» τῆς Κεντρουρώπης δέν μποροῦν νά γίνουν ἀποδεκτές: ἐδῶ οἱ Εὐρωπαῖοι ἤδη γκρινιάζουν γιά τίς ἐπιπτώσεις πού ἔχει στὴν οἰκονομία (καί ὄχι μόνον) τῆς ΕΟΚ ἡ προσάρτηση τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας. Φεύγοντας ἀπὸ τὴν οἰκονομία καί μιλώνοντας γενικότερα, θά λέγαμε ὅτι ἂν ἡ Γερμανία θελήσει νά παίξει οὐσιαστικά τὸ χαρτί τῆς Κεντρουρώπης, εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἐγκαταλείπει τὸ χαρτί τῆς ΕΟΚ: ἡ ἀνισορροπία πού θά δημιουργηθεῖ θά ἐπαναφέρει αὐτομάτως τίς παλιὲς διαιρέσεις στὴν Εὐρώπη.

Δέν νομίζω ὅτι ἡ Γερμανία εἶναι πρόθυμη ἢ εἶναι σέ θέση νά προχωρήσει σέ μιά τέτοια κατεύθυνση. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ἀπόψεις τῶν πολιτικῶν δυνάμεων, ὁ (δυτικο)γερμανικὸς λαὸς διαμαρτύρεται ἤδη γιά τὸ κόστος τῆς ἐνσωμάτωσης τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας, τὸ ὅποιο ἀπειλεῖ τοὺς Χριστιανοδημοκράτες μὲ πτώση ἀπὸ τὴν ἐξουσία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει καί ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ἐκτιμήσεις τοῦ καθενός, αὐτὴ τὴ στιγμή ἡ θέση τῆς γερμανικῆς κυβέρνησης εἶναι ἐπαμφοτερίζουσα, γεγονός πού ἀναγκάζει τοὺς ὑπολοίπους νά κουμπώνονται γιά κάθε ἐνδεχόμενο. Τὸ κούμπωμα αὐτὸ φέρνει τὴν ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ κοντὰ στὴν πολιτικὴ τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἀγγλίας, ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε πάντα. Ἀλλὰ βέβαια μιά τέτοια προσέγγιση μὲ τὴν Δυτικὴ Εὐρώπη θά εἶναι ἐκτὸς ΕΟΚικοῦ πλαισίου, ἀπὸ τὸ παράθυρο δηλαδὴ, ὅπως

είπαμε, και όχι από την πόρτα.

Και η 'Αμερική τί στάση έχει απέναντι σε όλα αυτά; 'Εδω στην 'Ελλάδα κυριαρχούν οι πιο βαρύγδουπες σαχλαμάρες, πασοκικής κυρίως προέλευσης, που θέλουν να μας πείσουν ότι οι ΗΠΑ προωθούν τη «βαλκανοποίηση των Βαλκανίων», ώθούμενες από έναν απέραντο άνθρακισμό/φιλοτουρκισμό (για μας τα δύο είναι ταυτόσημα).

Είναι αλήθεια ότι η 'Αμερική πρώτη απείλησε με αναγνώριση της ανεξαρτησίας των δύο δημοκρατιών αν επέμβει ο γιουγκοσλαβικός στρατός. "Ομως η θέση αυτή δεν είναι τίποτα παραπάνω από μία τυπική (και αμήχανη) έκφραση γενικών αρχών με προληπτικό και μόνο χαρακτήρα. Οι 'Αμερικανοί γνωρίζουν άλλωστε ότι σε περίπτωση μακελειού κανενός είδους Γιουγκοσλαβία δεν μπορεί να σταθεί. 'Η στάση λοιπόν αυτή δεν προωθεί, απλώς αναγνωρίζει τα γεγονότα (αν και η διαχωριστική γραμμή είναι δυσδιάκριτη). Είναι επίσης αλήθεια ότι η 'Αμερική είναι η κατ'έξοχήν έδρα των διάφορων εθνικιστικών οργανώσεων των λαών της Γιουγκοσλαβίας. Οι οργανώσεις αυτές έχουν σίγουρα κάποια επιρροή, ιδίως όταν πρόκειται για τη διακήρυξη κάποιων αρχών ή επιρροή ίσως φθάνει μέχρι τη Γερουσία, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι διαμορφώνουν την πολιτική του Στέιτ Ντηπάρτμεντ.

Δέν νομίζω ότι το Στέιτ Ντηπάρτμεντ αποτελεί εξαίρεση στη γενικότερη άμνηχανία απέναντι στις γιουγκοσλαβικές εξελίξεις. "Αν και στο βαθμό που οι εξελίξεις αυτές βάζουν κάποια εμπόδια στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, είναι ως προς αυτό καλοδεχούμενες. "Αν όμως ταυτόχρονα τείνουν να αναδείξουν την Γερμανία σε μεγάλη κεντροευρωπαϊκή δύναμη (και μάλιστα με εξασθενημένη την Ρωσία), οι 'Αμερικανοί θα πρέπει να τις εμποδίσουν. "Αν είναι αλήθεια αυτό που λέχθηκε για την επίσκεψη Μπούς στην 'Αθήνα, ότι δηλαδή ο 'Αμερικανός πρόεδρος ζήτησε να πληροφορηθεί την ελληνική πολιτική για τις εξελίξεις στην Βαλκανική και ότι από την πλευρά της η 'Αθήνα αισθάνεται αδύναμη να χαράξει μία βαλκανική πολιτική πριν πληροφορηθεί την αντί-

στοιχη αμερικανική πολιτική, τό περιστατικό αυτό είναι χαρακτηριστικό της διεθνούς άμνηχανίας που προκαλούν οι γιουγκοσλαβικές εξελίξεις.

"Οπως έχουν λοιπόν σήμερα τά πράγματα, θα λέγαμε ότι τά κράτη της Δύσης θα παρακολουθούν απλώς τις εξελίξεις στά Βαλκάνια, προσπαθώντας κάθε φορά να κατοχυρώνουν τά (πολλές φορές αντικρουόμενα) συμφέροντά τους. "Αν ή ΕΟΚ δέν κάνει κάποια γενναία κίνηση προς την Γιουγκοσλαβία, π.χ. κάποιο χρονοδιάγραμμα ένταξης της ως ένιαίου και μόνον κράτους της ΕΟΚ (και απ' ό,τι φαίνεται είναι αδύνατο να γίνει κάτι τέτοιο), ή Γιουγκοσλαβία θα διαλυθεί και από τη διάλυση αυτή θα προκύψουν διάφορα κράτη και μία διαρκής διεθνής έκκρεμότητα. "Οποιος αδράξει αυτή την έκκρεμότητα, θα ανατρέψει ταυτόχρονα και την κατεστημένη ίσορροπία δυνάμεων και συμφερόντων. "Αν π.χ. για ένα χρονικό διάστημα ή Αύστρια θελήσει να υποκαταστήσει την Γερμανία, αναλαμβάνοντας αυτή τό ρόλο της στην Κεντρική Ευρώπη, τυπικά τίποτα δέν θα διαταραχθεί, στην ουσία όμως ή καχυποψία θα τρώει τά θεμέλια της ΕΟΚ.

"Ολα έξαρτώνται από την Κροατία

"Αν αυτά που συμβαίνουν στην Σλοβενία και την Κροατία ενδιαφέρουν, κατά την έκφραση του 'Ιταλου ύπουργού 'Εξωτερικών Ντέ Μικέλις, «τίς χώρες που γειτονεύουν άμεσα με την έστία της έντασης», οι επιπτώσεις τους θα είναι πολύ πιο δραματικές στον Νότο: στό Κοσσυφοπέδιο, την Μακεδονία, τό Μαυροβούνι και, κατ' επέκταση, στην 'Αλβανία, στην Βουλγαρία, στην 'Ελλάδα και στην Τουρκία. Για να τό πούμε διαφορετικά: ή θέληση της Σλοβενίας και κυρίως της Κροατίας να αποχωρήσουν από την Βαλκανική, έφ' όσον πραγματοποιηθεί, θα καταστήσει την Βαλκανική ναρκοπέδιο.

'Η Σλοβενία —χι αυτό τό έχουν κατ' επανάληψη παραδεχθεί οι Σέρβοι— θα μπορούσε να αποχωρήσει από την Γιουγκοσλαβία χωρίς ευρύ-

τερες συνέπειες. 'Η μόνη συνέπεια είναι ότι οι Κροάτες δέν θα δεχθούν ποτέ να έχουν οι ίδιοι και τό αίτημά τους χειρότερη τύχη απ' ό,τι ή Σλοβενία. 'Αλλά ή αποχώρηση των Κροατών θα έχει άλυσιδωτές συνέπειες. Σέ αντίθεση με την Σλοβενία, όπου τό 95% του πληθυσμού είναι Σλοβένοι, στην Κροατία υπάρχει μεγάλη σερβική μειονότητα (10% λένε οι Σλοβένοι —ως και 20% τήν βγάζουν οι Σέρβοι) και υπάρχουν επίσης άμφισβητούμενα όρια ανάμεσα στις δύο δημοκρατίες τά όποια —κατά τους Σέρβους— καθορίστηκαν πρόχειρα και αυθαίρετα από τον Τίτο. "Εχουμε λοιπόν πληθυσμιακές και έδαφικές διεκδικήσεις, οι όποίες —παρ' ό,τι λέγεται ότι διεξάγονται έδω και μήνες μυστικές συνομιλίες μεταξύ Σέρβων και Κροατών για τον καθορισμό των ορίων— μαθηματικά συνεπάγονται ότι κατά την αποκόλληση των δύο δημοκρατιών τά προβλήματα θα λυθούν με την πειθώ των όπλων. "Οποια κι αν είναι ή έκβαση ενός τέτοιου πολέμου, ή συγκρουσιακή κατάσταση θα διατηρηθεί και μετά τη λήξη του, τείνοντας να καταστήσει τά άμφισβητούμενα σύνορα Κροατίας και Σερβίας αδιάβατα σύνορα ανάμεσα στην Ευρώπη και τά Βαλκάνια.

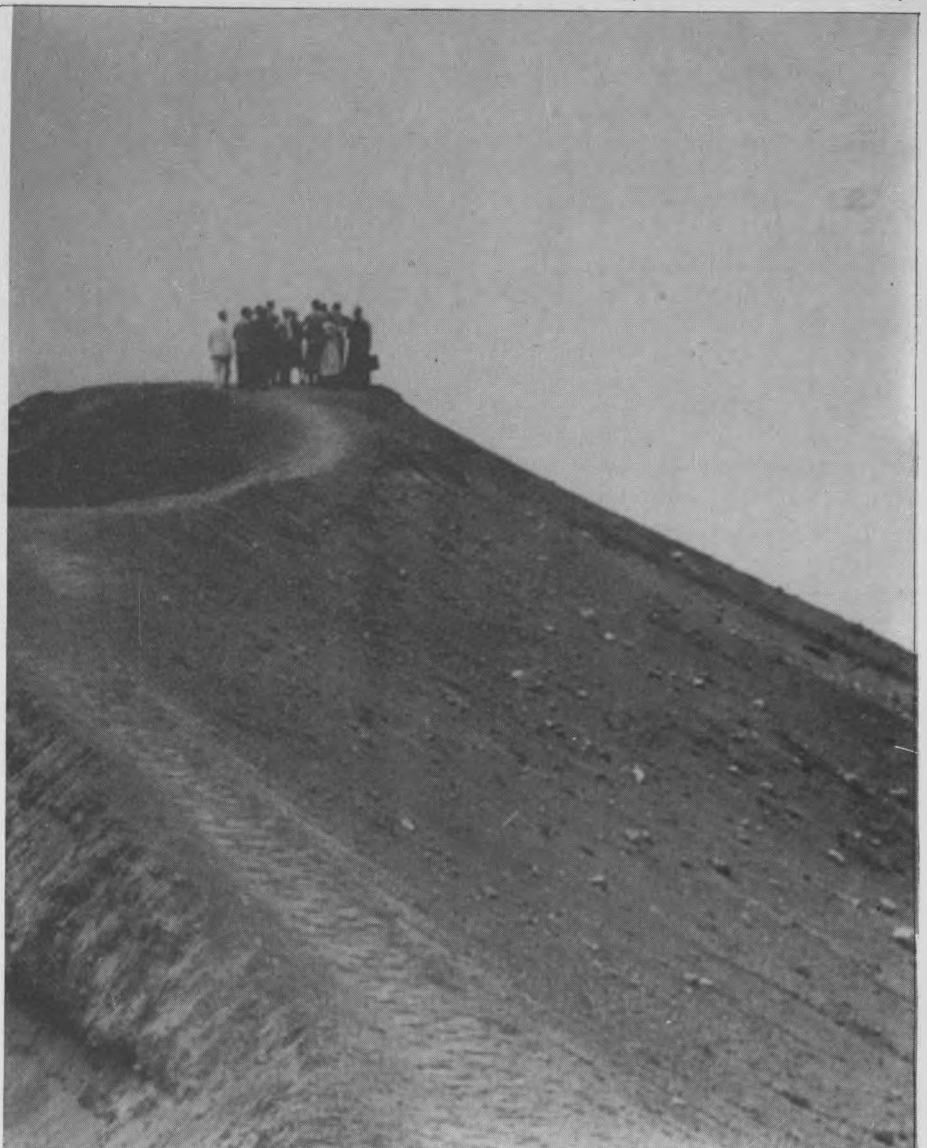
'Η συνύπαρξη στό πλαίσιο του ίδιου κράτους Σέρβων και Κροατών είχε εξισοροπητικά αποτελέσματα που παρείχαν και στις άλλες δημοκρατίες τη δυνατότητα ένταξης στό πολυεθνικό γιουγκοσλαβικό κράτος. "Αν οι δύο μεγάλες δημοκρατίες χωρίσουν, αυτό που θα άπομείνει από την Γιουγκοσλαβία γίνεται μονοσήμαντα σερβικό, γεγονός που οδηγεί τρεις ακόμα δημοκρατίες σε περισσότερο ή λιγότερο «αναγκαστική» αποχώρηση από ένα τέτοιο κράτος: τό Κόσοβο, την Μακεδονία και την Βοσνία-Έρζεγοβίνη. 'Εφ' όσον μάλιστα υπάρξει πόλεμος μεταξύ Σερβίας και Κροατίας για τον μεταξύ τους διαχωρισμό, είναι πολύ πιθανό (και λογικό) τό Κοσσυφοπέδιο και ή 'Αλβανία να εκμεταλλευθούν την έμπλοκή της Σερβίας σ' αυτό τον πόλεμο για να προχωρήσουν σε ντέ φάκτο ένωση της 'Αλβανίας με τό Κοσσυφοπέδιο. Δέν θα προχωρήσουμε άλλο τά πολεμικά σενάρια, γιατί είναι σί-

γουρο ὅτι κάπου ἐκεῖ, ἂν ὄχι προηγουμένως, θά ἔχουν ἐπέμβει οἱ διεθνεῖς (δυτικέες) δυνάμεις γιά νά ὑπαγορεύσουν τόν δικό τους διακανονισμό.

Οἱ λύσεις πού ἐπιβάλλονται σ' αὐτές τίς περιπτώσεις στό τραπέζι τῶν διαπραγματεύσεων μπορεῖ νά εἶναι ἀναίμακτες, δέν παύουν ὅμως νά εἶναι βίαιες καί, γιά ὀρισμένους, αὐθαίρετες. "Ἄν τολμούσαμε νά προβλέψουμε, θά λέγαμε ὅτι οἱ λύσεις πού θά δοθοῦν δέν μποροῦν παρὰ νά κινοῦνται πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν λαῶν ἀφ' ἑνός, καί τῆς δημιουργίας δεσμῶν προστασίας καί ἐξάρτησης ἀπό ἄλλα γειτονικά ἢ δυτικά κράτη ἀφ' ἑτέρου, ὥστε νά ἐλέγχεται κάπως ἡ ἀναρχοῦμενη κρατική πανσπερμία τῆς περιοχῆς.

"Ἐνας τέτοιος διακανονισμός θά δυσαρεστοῦσε τούς Σέρβους καί θά δημιουργοῦσε μιά Σερβία ἀντιδυτική καί σέ ἀντιπαλότητα μέ τά γειτονικά της κράτη, μέ ὅσες συνέπειες τά παραπάνω συνεπάγονται γιά τήν ἐσωτερική πολιτική κατάσταση τῆς χώρας. Θά δημιουργοῦσε ἕνα φιλοαλβανικό ἢ καί ἀλβανικό Κοσσυφοπέδιο μέ σχέσεις προστασίας/ἐξάρτησης ἀπό τήν Ἰταλία καί τήν Ἀμερική. Θά δημιουργοῦσε ταυτόχρονα μιά φιλοβουλγαρική-φιλοτουρκική Μακεδονία: ἂν οἱ Ἀλβανοί, στραμμένοι πρὸς τά δυτικά, πρὸς τήν Ἰταλία, κατέληγαν στό τέλος τοῦ δρόμου νά βροῦν τήν Ἀμερική, τά Σκόπια, στραμμένα ἀνατολικά πρὸς Βουλγαρία-Τουρκία, θά καταλήγουν στό τέλος τῆς δικῆς τους διαδρομῆς μέσω Εἰρηνικοῦ νά βρῖσκουν καί πάλι τήν Ἀμερική.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι κάπως ἔτσι θά διαμορφωθεῖ τό σύστημα ἀσφαλείας/ἐξάρτησης σ' αὐτή τήν περιοχή καί ὅτι οἱ δυτικέες καί ἀμερικανικές ὑπηρεσίες «ἀντιμετωπίζουν» παρόμοια σενάρια δημιουργίας ἑνός κρῖκου πού θά ξεκινοῦσε ἀπό τήν Ἀλβανία καί θά κατέληγε μέσω Μακεδονίας-Βουλγαρίας στήν Τουρκία. "Ἰσως τά παραπάνω νά φανοῦν ὅτι ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ ὅσα γράφαμε προηγουμένως γιά τήν ἀμχανία τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς. Καί ὄντως ἡ ἀμερικανική πολιτική εἶναι ὑποχρεωμένη νά εἶναι ἀντιφατική γιά νά ἀντιμετωπίσει ὅλες τίς πιθανές ἐξελί-

ἢ νά προωθεῖς κάποιες ἐξελίξεις εἶναι δυσδιάκριτα. Αὐτό πού μπορεῖ νά πεῖ κανεῖς λοιπόν εἶναι ὅτι ἡ πολιτική βούληση τῶν Ἀμερικανῶν δέν εἶναι ὑπέρ ἑνός κατακερματισμοῦ τῶν Βαλκανίων. Ἡ πολιτική πρακτική τους ὅμως εἶναι ὑποχρεωμένη νά τόν λάβει ὑπόψη της καί, ἀπό ἕνα σημεῖο καί μετά, ἀκόμα καί νά τόν προωθήσει.

Καί ἐπειδή αὐτά τά πράγματα δέν μποροῦν νά ξεκινήσουν κατόπιν ἐορτῆς, οἱ Ἀμερικανοί εἶναι ὑποχρεωμένοι (ὄχι καί μέ τά δύο — μέ τό ἕνα χέρι) νά προωθοῦν τόν κατακερματισμό ἀπό τώρα (τήν κατεύθυνσή του δηλαδή), τήν ὥρα πού μέ τό ἄλλο, τό πιό ἐπίσημο χέρι, τάσσουνται ὑπέρ τῆς διατήρησης μιᾶς παραπλήσιας μέ τήν σημερινή σταθερότητας στά Βαλκάνια.

Ξεις, γιά νά δέσει σέ ὅλες τίς δυνατές περιπτώσεις μέ διαφορετικό τρόπο τό δικό της σύστημα κυριαρχίας/ἐξάρτησης. Καί ὅπως εἴπαμε προηγουμένως τά ὅρια μεταξύ τοῦ νά ἀναγνωρίζεις

Καί ἡ Ἑλλάδα; "Ἄν οἱ τάσεις τῆς σημερινῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς (πού στήν οὐσία ἀντανακλοῦν τόν τρόπο πού ἀντιλαμβάνομαστε τόν ἑαυτό μας ὡς ἔθνος) δέν ἀλλάξουν, ἡ Ἑλλάδα κινδυνεύει νά βρεθεῖ στό ἴδιο πλευρό μέ τήν Σερβία (ἄς ἀφήσουμε γιά τήν ὥρα τήν Ρωσία ἐκτός αὐτοῦ τοῦ ἄξονα) καί σέ ἀντιπαλότητα τόσο μέ τή Δύση ὅσο καί μέ τούς ἄμεσους γείτονές της, μέ τήν Ἀλβανία, τήν Μακεδονία, τήν Τουρκία, μακροπρόθεσμα δέ ἀκόμα καί μέ τήν Βουλγαρία. Μιά τέτοια ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στό ὅλο πρόβλημα τῆς Νότιας Γιουγκοσλαβίας θά εἶναι ἔνταξη μέ τήν πλευρά

του «αδίκου»: ο όρος σηκώνει πολλή συζήτηση αλλά θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε από τώρα ότι πλευρά του «αδίκου» σημαίνει τελικά πλευρά του ήττημένου.

Έλλάδα: έθνικισμός στον έθνικισμό;

Σε αντίθεση με την εξωτερική πολιτική των δυτικών αλλά και των γειτονικών βαλκανικών χωρών, σε αντίθεση με την εξωτερική πολιτική της Τουρκίας, ακόμα και της Βουλγαρίας, που είναι άμφισμες, η ελληνική πολιτική ως προς τα Βαλκάνια είναι μονοσήμαντη: την ώρα που όλοι οι άλλοι ήδη παίζουν με το ένδεχομένο δημιουργίας νέων κρατών στην περιοχή και κοιτάζουν να τα εντάξουν στην πολιτική και στα συμφέροντά τους, η ελληνική στάση είναι άρνητική-άμυντική. Είναι βέβαια και κατ' αρχήν σωστή, είναι δηλαδή σωστή η θέση της επίλυσης των προβλημάτων δια συνομιλιών, η θέση των συμπεφωνημένων λύσεων και η ευχή για διατήρηση της ενότητας της Γιουγκοσλαβίας. Είναι σωστή γιατί αποτελεί την καλύτερη δυνατή (για μας) έκβαση του προβλήματος, αλλά δεν φτάνει. Και πώς να φτάνει, την ώρα που ακόμα και οι ίδιοι οι Σέρβοι αντιμετωπίζουν το ένδεχομένο δημιουργίας άμιγώς σερβικού κράτους και μόνο εμείς δεν αντιμετωπίζουμε τις επιπτώσεις μιας τέτοιας εξέλιξης; Ποιός μπορεί να ισχυρισθεί ότι η ελληνική πρόταση περι τριμερούς άσπλιςμού Έλλάδας, Βουλγαρίας, Τουρκίας αντιμετωπίζει τις εξελίξεις στη Γιουγκοσλαβία;

Η ελληνική πολιτική προσχρούει σε η διαμορφώνεται από όρισμένες αυτόνοτες αρχές, αρχές τις οποίες δεν όρίζουμε αλλά μας όρίζουν, όρίζουν δηλαδή την ταυτότητά μας ως έθνους. Για τους Έλληνες η ύπαρξη της Άλβανίας αποτελεί πάντα ένα άπροσδιόριστο άγκάθι, μία κακοδεχόμενη παρουσία στα βορειοανατολικά σύνορά μας, με σχέσεις που ταλαντεύονται ανάμεσα στην άδιαφορία και την έχθρότητα, λόγω του βιοπονητικού, της διαφορετικής θρησκείας και της ιστορίας του τελευταίου αιώ-

να, αλλά όχι μόνο. Άλλά αν η Άλβανία είναι άγκάθι, η Μακεδονία είναι μαχαίριά στην καρδιά του έθνους. Η ύπαρξη ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους αποτελεί για μας έχθρική ενέργεια, ίσοδυναμεί με κήρυξη πολέμου. Μέ ένα τέτοιο κράτος η Έλλάδα βρίσκεται έξ όρισμού σε έμπόλεμη κατάσταση.

Μέ την Δημοκρατία της Μακεδονίας συμπεριζόμενη (σε περίπτωση που αναγκαστεί να ανεξαρτητοποιηθεί) από τους Σέρβους στον Βορρά και από τους Έλληνες στο Νότο, τά Σκόπια άναζητούν συμμάχους προς άνατολάς. Μέ πληθυσμό όρθόδοξο αλλά και μουσουλμανικό, συνάπτονται ιδιαίτερες σχέσεις τόσο με την Βουλγαρία (άδελφή των μέν), όσο και με την Τουρκία (άδελφή των δέ). Η άνταπόκριση τόσο της Βουλγαρίας όσο και της Τουρκίας είναι δεδομένη, άφου δεδομένη είναι η διάθεση και των δύο να διευρύνουν τή ζώνη έπιρροής τους στην νέα κατάσταση: ο πρόεδρος της Μακεδονίας Κίρο Γκριγκόροφ άναζητεί λοιπόν συμμάχους έπισκεπτόμενος την Άγκυρα, γεγονός που έκλαμβάνεται έδω ως μία ακόμα έχθρική ενέργεια των Σκοπίων που μαζί με τους Τούρκους μας ζώνουν όλουθε: οι έχθροι μας συμμαχούν για να διεκδικήσουν οι μέν τό Αιγαίο και τή Θράκη, οι δέ τή Μακεδονία του Αιγαίου. Μέχρι την Λαμία θέλουν να μας ξαναφτάσουν, αν μάλιστα μπουν και οι Άρβανίτες στην έξισωση, μέχρι τά Μεσόγεια.

Προσηλωμένοι στα δεινά τά δικά μας, στα δεινά του έλληνισμού, μας είναι άδύνατο να καταλάβουμε τά πραγματικά δεινά, την άπέραντη άνασφάλεια των γειτονικών μας λαών. Κι άς φωνάζει ο Γκριγκόροφ από την Άγκυρα προς την Έλλάδα ότι αυτός δεν διεκδικεί τίποτα από τους γείτονές του, από την Έλλάδα. Έμεις ξέρουμε τί διεκδικούσε και τί θά διεκδικεί πάντα. Λές και η ιστορία δεν εξελίσσεται, η μάλλον προχωράει μόνο και μόνο για να έπιβεβαιώνει κάθε φορά ότι είμαστε καταδικασμένοι να είμαστε αντίπαλοι, ότι δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα για αυτό.

Πίσω από όλη αυτή την έχθρότητα κρύβεται η έδραιωμένη σε μας διαχρονική αντίληψη της ιστορίας και

της ελληνικότητας, μία αντίληψη που σέρνει μαζί της τον έθνικισμό και μάλιστα τον φυλετικό έθνικισμό και τον ρατσισμό (για αυτό και οι άπόψεις του Άταλου κ. Λομπάρντο περί ελληνικότητας των Έλλήνων μας έθιξαν τόσο πολύ: αποτελούν την άλλη όψη του ίδιου νομίσματος, του νομίσματος στο όποιο κι έμεις πιστεύουμε). Η χρήση από τή μεριά των Σκοπιανών του όρου Μακεδόνας-Μακεδονία για λογαριασμό τους μας είναι άδιανόητη όχι μόνο γιατί σφετερίζονται τό όνομα μιας ελληνικής έπαρχίας-περιοχής, αλλά γιατί σφετερίζονται μία από τις εκφάνσεις της ελληνικής φυλής. Άν (και) αυτοί είναι Μακεδόνες, τότε έμεις τί είμαστε; Μήπως είμαστε και έμεις σάν κι αυτούς, δηλαδή τόσο «Μακεδόνες» (με την φυλετική έννοια) όσο και αυτοί; Άπό πίσω παραμονεύει ο Φαλμεράιερ ή ο Λομπάρντο για να έπιβεβαιώσουν ότι ναι, είμαστε ίδιοι με αυτούς, τόσο «Έλληνες» όσο κι αυτοί. Και τότε ο τρόπος που βλέπουμε τον έαυτό μας, τά περί τρισχιλιετούς συνέχειας του έλληνισμού, η αίσθηση του άπογόνου πάνε περίπατο.

Βέβαια σε μία συγχρονική θεώρηση τά παραπάνω άνατρέπονται άρδην. Και βέβαια είμαστε διαφορετικοί από τους Μακεδόνες, και βέβαια είμαστε Έλληνες άφου δηλώνουμε και νιώθουμε έτσι, και βέβαια μιλάμε άλλη γλώσσα, την ελληνική: είμαστε άλλο έθνος όσο κι αν φοβόμαστε μήν τύχει και άποδειχθεί ότι είμαστε ή ίδια ράτσα.

Ο σύγχρονος όρισμός των έθνοτικών ομάδων (και πολύ περισσότερο των έθνοτήτων) βασίζεται στη συγχρονική αντίληψη. Και δεν θά μπορούσε να είναι άλλως: είσαι, τι δηλώσεις. Έφ' όσον αισθάνεσαι Έλληνας, είσαι Έλληνας. Και έφ' όσον αισθάνεται Μακεδόνας (των Σκοπίων) και τό δηλώνεις, είσαι κιόλας. Και καμία Έλλάδα, καμία έξωτερική πολιτική, δεν είναι δυνατόν να σε τοποθετήσει εντός εισαγωγικών, να σε σβήσει από τό χάρτη, να σε ύποκαταστήσει με τό τίποτα, σά να μήν ύπάρχεις. Άν αυτή είναι η πολιτική της Έλλάδας άπέναντι στην Μακεδονία, τότε είναι βέβαιο ότι πολύ σύντομα θά βρεθούμε μόνοι μας με την πο-

λιτική μας. Κι ἐπειδὴ μυαλό δέν βάζουμε, τότε εἶναι πού θά αἰσθανόμαστε ἀνάδελφοι καί θά ἀνακαλύπτουμε παντοῦ γύρω μας τόν ἀνθελληνισμό, μέχρι νά τρελαθοῦμε τελείως.

Οἱ ἀντιλήψεις μας λοιπόν καί ἡ συνακόλουθη ἐξωτερική πολιτική εἶναι δύσκολο ἀλλά καί ταυτόχρονα ἀπόλυτα ἀναγκαῖο νά ἀλλάξουν. Ἡ ἀντιληψὴ γιὰ τόν ἑαυτό μας καί τούς γειτόνους μας ἐπιβάλλεται νά γίνῃ συγχρονική. Στό κάτω κάτω ὅσον ἀφορᾷ τό Μακεδονικό κάτι τέτοιο μᾶς βολεύει: ἱστορικά ὑπῆρχαν στήν Μακεδονία πολλοί περισσότεροι Σλαβομακεδόνες (εἶτε ἀπό πλευρᾶς γλώσσας εἶτε ἀπό πλευρᾶς συνειδήσης) ἀπό ὅσους ὑπάρχουν σήμερα. Οἱ ἄνθρωποι, ἂν ἐξαίρεσει κανεῖς λίγες δεκάδες χιλιάδες, ἔχουν ἀφομοιωθεῖ, ἔχουν ἀποκτήσει ἑλληνική ἐθνική συνείδηση. Εἶναι Ἑλληνες δηλαδή, καί κανένα μακεδονικό κράτος δέν μπορεῖ νά τούς διεκδικήσει. Αυτό ἄλλωστε τό γνωρίζουν καί οἱ περισσότεροι Μακεδόνες τῶν Σκοπίων μέ ἐξαίρεση λίγους ἀκροδεξιούς ἐθνικιστές, πού κι αὐτοί δέν θά ἀργήσουν νά τό καταλάβουν. Γνωρίζουν δηλαδή ὅτι ἀπό τήν Ἑλλάδα δέν μποροῦν νά διεκδικήσουν τίποτα, ἐκτός ἴσως ἀπό τήν ἀναγνώριση τῶν δικαιωμάτων τῆς μειονότητάς τους, ὅσων τέλος πάντων ἔχουν ἀπομείνει: πού θά ἤθελαν νά κάνουν χρήση αὐτῆς τῆς ἀναγνώρισης. Ἄλλά κι αὐτό τό αἴτημα ἀπέναντι στήν Ἑλλάδα στήν οὐσία δέν ἀφορᾷ τή μειονότητα ἀλλά τήν ἀναγνώριση τῆς ἴδιας τῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας: πόσοι ἄραγε ἀπό μᾶς γνωρίζουμε ἂν τό κράτος μας δέν ἀναγνωρίζει βίβρες καί διαβατήρια ἀπό τά Σκόπια καί ἀπαγορεύει στούς κατοίκους τῆς περιοχῆς μέ τέτοιο διαβατήριο νά ἔρθουν νά φωνίσουν στήν Θεσσαλονίκη; Ἴσως τό παράδειγμα νά εἶναι ἐνδεικτικό: στήν Θεσσαλονίκη θέλουν νά ἔρθουν νά φωνίσουν οἱ ἄνθρωποι, γεωγραφικά δηλαδή καί πολιτισμικά (ἰδιαίτερα ἂν ἀποκοποῦν οἱ δεσμοί μέ τήν Σερβία) ἀναφέρονται σέ μᾶς καί τό ἑλληνικό κράτος μέ τήν συμπεριφορά του τούς στέλνει στήν Σόφια, στήν Ἀγκυρα.

Βέβαια ἡ συμπεριφορά τῆς Βουλγαρίας ἀπέναντι στήν Μακεδονία εἶναι

ἰδιαίτερα προσεκτική. Τό ἐπίσημο βουλγαρικό κράτος ἔχει ἀπλῶς ἀναφερθεῖ στήν ἀναγνώριση τῆς Μακεδονίας σέ περίπτωση πού ἡ τελευταία γίνῃ αὐτόνομο κράτος. Κατά τά ἄλλα ἡ κρατική πολιτική εἶναι πολύ προσεκτική (ἡ Σόφια δέν δέχθηκε τόν Γκριγκόροφ) ἀφοῦ ἄλλωστε οἱ Βούλγαροι γνωρίζουν ὅτι δέν πρέπει νά δυσσαρεστήσουν οὔτε τήν Σερβία οὔτε τήν Ἑλλάδα, ἀλλά οὔτε καί νά στρώσουν οἱ ἴδιοι τό χαλί γιὰ νά περάσει ἀργότερα ἡ Τουρκία. Τήν ἴδια στιγμή ὅμως τά βουλγαρικά κόμματα σφίγγουν τούς δεσμούς τους μέ τά ἀντίστοιχα τῆς Μακεδονίας. Ἀντίθετα ἡ Τουρκία δέν ἔχει κανένα ἐνδοιασμό νά ἀσκήσει ἀπροκάλυπτα τήν πολιτική της, μιά πολιτική πού βλέπει τήν πολυδιάσπαση στά Βαλκάνια ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τήν ἐκμετάλλευση τοῦ «μουσουλμανικοῦ τόξου», τήν ἀναβίωση τῆς τουρκικῆς ἐπιρροῆς στά Βαλκάνια.

Ἀπέναντι σέ ὅλ' αὐτά ἡ Ἑλλάδα ἀπαντᾷ μέ τή γνωστή πρόταση πρὸς Βουλγαρία-Τουρκία γιὰ ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιθετικῶν ὅπλων στά κοινά σύνορα. Πρόκειται γιὰ τήν περιοχή τοῦ μουσουλμανικοῦ τόξου, τήν πιό κοντινὴ πρὸς τήν Τουρκία. Φαίνεται ὅτι τό ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν πιστεύει ὅτι ἡ διείσδυση τῆς Τουρκίας στά Βαλκάνια θά εἶναι στρατιωτική καί προσπαθοῦν στό στρατιωτικό ἐπίπεδο νά τήν ἀποτρέψουν. Ἄλλωθις δέν ἐξηγεῖται ἡ πρόταση, ἐκτός πιά κι ἂν ἀπλῶς ἤθελαν νά προτείνουν κάτι γιὰ νά ἐντυπωσιάσουν τόν πρόεδρο Μπούς. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ διείσδυση πού θά ἐπιχειρήσει ἡ Τουρκία θά εἶναι πολιτική, καί θά βασισθεῖ στό τρίπτυχο ἐπιρροή—προστασία—ἐξάρτηση, ἡ ἑλληνική πρόταση, ἂν τήν ἐκμεταλλευθεῖ κατάλληλα ἡ Τουρκία, θά μπορούσε νά δημιουργήσει μιά πρώτη ζώνη εἰδικῶν καθεστώτος, ἡ ὁποία ἀντὶ νά φράξει θά διευκόλυνε τήν ἐπικοινωνία μέ τούς ὑπόλοιπους μουσουλμάνους τῶν Βαλκανίων.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ Ἑλλάδα προσπαθεῖ μέ τήν πρότασή της νά δημιουργήσει ἓνα ἀνάχωμα ἀπέναντι στήν

τουρκική ἐπεκτατικότητα στά Βαλκάνια. Μόνο πού τό ἀνάχωμα αὐτό τοποθετεῖται σέ λάθος πεδίο (στό στρατιωτικό πεδίο) καί σέ λάθος περιοχή. Ἀντὶ νά τοποθετεῖ τό ἀνάχωμα μέσα στήν ἴδια τήν Τουρκία καί νά τό διαπραγματεύεται μέ τούς Τούρκους, ἡ Ἑλλάδα θά ἔπρεπε νά ξεκινήσει ἀντίστροφα: ἀπό τήν Ἀλβανία, τήν Μακεδονία, τήν Βουλγαρία. Ἄν οἱ τρεῖς αὐτές χώρες βρεθοῦν ἔξω ἀπό τόν τουρκικό ἄξονα, τότε δέν πρόκειται νά ὑπάρξει τουρκική ἐπιρροή στά Βαλκάνια.

Ἡ ἔξαρση τῶν ἐθνικισμῶν στά Βαλκάνια μπορεῖ νά δημιουργήσει κινδύνους καί καταστάσεις πρωτόγνωρες, ἀκόμα καί ἀδιανόητες γιὰ τίς σημερινές γενιές τῶν Ἑλλήνων. Ἄν ἡ Ἑλλάδα ἀκολουθήσει μιά πολιτική ἀντίστοιχης ἐθνικιστικῆς ἔξαρσης, ἂν ἀποτελέσει τμημα τοῦ ἐθνικιστικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τότε θά συμπαρασυρθεῖ στή δίνη τῶν Βαλκανίων καί θά ἀποκοπῆ ἀπό τήν Εὐρώπη. Αὐτή τήν ἀποκοπή, τήν ἀπομόνωση, ἡ ἐξωτερική μας πολιτική θά τήν αἰσθανθεῖ πολύ σύντομα. Ἄν, ἀντίθετα, ἡ Ἑλλάδα ἀρθεῖ ἐκτός ἐθνικιστικῶν ἀνταγωνισμῶν, ἂν υἱοθετήσῃ μιά πιό σύγχρονη, πιό εὐρωπαϊκή, θά λέγαμε, ἀντιληψὴ γιὰ τόν ἑαυτό της καί τούς γειτόνους της, ἂν παίξει τό ρόλο τοῦ κράτους-μέλους τῆς ΕΟΚ (καί ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ὅλοι οἱ Βόρειοι γείτονές μας ἐπιζητοῦν νά παίξουμε αὐτόν τό ρόλο καί θά μᾶς ἦταν εὐγνώμονες γι' αὐτό), τότε μπορεῖ νά ἐλαχιστοποιήσει τίς συνέπειες ἀπό μιά πιθανή διάλυση τῆς Γιουγκοσλαβίας. Ἡ Ἑλλάδα καί γιὰ οἰκονομικούς καί γιὰ γεωγραφικούς λόγους θά μπορούσε νά γίνῃ χώρα ἀναφορᾶς γιὰ τούς Βόρειους γείτονές της, νά ἐξασφαλίσῃ τή σταθερότητα, τήν καλή γειτονία, καί μιά φιλική γι' αὐτήν πρὸς Βορρᾶ ἐνδοχώρα πού τῆς εἶναι ἀπαραίτητη, καθὼς χωρὶς αὐτήν ἡ Ἑλλάδα θά στραγγαλιστεῖ.

Οἱ καταστάσεις ἀλλάζουν στά Βαλκάνια καί εἶναι ὥρα νά προσαρμοστοῦμε κι ἐμεῖς ἀλλάζοντας πρῶτ' ἀπ' ὅλα τήν ἀντιληψὴ, τόν τρόπο πού βλέπουμε τόν ἑαυτό μας ὡς ἔθνος καί ἐπομένως καί τούς ἄλλους.

Δαμιανός Παπαδημητρίου

ΣΤΥΜΙΑΪΑ

Δέν στήνουμε ένα καρεδάκι;

Ἐθνικό Πολιτικό Συμβούλιο τό ὀνομάζει ἡ ΔΗΑΝΑ. Συμβούλιο Ἐξωτερικῆς Πολιτικῆς τό λέει ὁ Συνασπισμός. Συμβούλιο, τέλος πάντων, θέλουν καί οἱ δύο καί γι' αὐτό στή μεταξύ τους συνάντησῆ ἡ κα Δαμανάκη κι ὁ κ.

Στεφανόπουλος θεώρησαν ὁ καθένας ἐξαιρετικά ἐνδιαφεροῦσα τήν πρότασῆ τοῦ ἄλλου. Τά Βαλκάνια κατακυλοῦν, ἡ κυβέρνησῆ κάνει σπασμοδικές προτάσεις καί ἀναζητᾷ κάποιο ρόλο, ὁ κόσμος ἀγωνιᾷ καί περιμένει νά ἀκούσει ἀπόφεις, θέσεις. Ἄντ' αὐτοῦ τά κόμματα συνδιαλέγονται καί προτείνουν τή συγκρότησῆ συμβουλίων γιά νά συνδιαλεχθοῦν. Ἐπί τῆς διαδικασίας δηλαδή, ὥστε νά βρεθεῖ μιᾷ διαδικασίᾳ προώθησῆ τῆς διαδικασίας ἐκείνης πού θά ξεμπλοκάρει τή διαδικασίᾳ...

Ἄλλά καί τά κατά τ' ἄλλα λαλίστατα FM ἐπί τοῦ προκειμένου σιωποῦν καί περί ἄλλα τυρβάζουν: ὁ Κοσκωτᾶς, τό τηλεγράφημα Σημίτη, ἡ δημοσίευσῆ τῆς προκήρυξης... Τά ἐξωτερικά θέματα, ἐπί τῆς οὐσίας, ἀποτελοῦν προνόμιο κάποιων δυσδιάκριτων συμβούλων τοῦ ὑπουργείου καί προέδρων δημόσιων ἰδρυμάτων, πάντα μακριά ἀπό τή δημοσιότητα, ἀπό τόν κόσμο. Μέ τόν κόσμο στό σκοτάδι, μέ τήν κοινή γνώμη νά μὴν ἐνημερώνεται, νά μὴν δέχεται ἐρεθίσματα, νά μὴν ἀκούει ἀπόφεις ἐπί τῆς οὐσίας καί τῶν συνεπειῶν τῆς οὐσίας, μέ τήν κοινή γνώμη νά κινεῖται τελικά στό πλαίσιο τοῦ παραδοσιακοῦ αὐτονόητου, καί ἡ πολιτικῆ ἀναγκαστικᾷ παραμένει ἐγκλωβισμένη στό ἴδιο πλαίσιο. Γιατί καμιᾷ πολιτικῆ δέν μπορεῖ νά πᾶει ἀντίθετα στήν κοινή γνώμη,

καί συνεπῶς ὅταν ἡ πολιτικῆ δέν ἐπικοινωνεῖ μέ τόν κόσμο, δέν μπορεῖ νά ἀλλάξει καί ἡ ἴδια. Ξέρετε τό ἀνέκδοτο πού λέει πῶς ὅταν βρεθοῦν τρεῖς Ἑλληνες μαζί στήνουν ἓνα κύκλωμα. Καί ὅταν βρεθοῦν τρεῖς Ἑλληνες πολιτικοί μαζί, στήνουν ἓνα συμβούλιο.

Πολιτικῆ ἐδῶ καί τώρα

Ἦθελαν, λοιπόν, ν' ἀσχῆσουν πολιτικῆ ἐδῶ καί τώρα, νά παρέμβουν ἐπιτέλους ἄμεσα καί καίρια στίς ἐξελίξεις, νά καταθέσουν προτάσεις κι ἐναλλακτικῆς διεξόδους.

Καί τούς καλεῖ ὁ πρωθυπουργός γιά τά ἐθνικά θέματα. Καί πέφτει πανικός. Ἦ κ. Δαμανάκη κρατάει καθυστέρησῆ, ὥστε νά προλάβουν ὅλες οἱ «συνιστώσες», πού φλέγονται γιά ρεαλιστικῆ πολιτικῆ, νά συνεννοηθοῦν μεταξύ τους γιά νά διασταυρώσουν ὅτι τελικά ὄντως κανεῖς δέν ἔχει ἀντίρρηση πῶς δέν ἔχουν ἀπολύτως τίποτα νά ποῦν.

Καί «συγκλίνουν» ἐπ' αὐτοῦ, καί στό τσάκ τῆς προθεσμίας πού τούς εἶχε θέσει ὁ κ. Μητσοτάκης, ἡ κ. Δαμανάκη συναντιέται μαζί του. Καί βγαίνει στούς δημοσιογράφους καί δέν τούς λέει, μακροσκελῶς, τίποτα. Ἦ πρόεδρος τοῦ Συνασπισμοῦ θέτει τό μείζον θέμα τῆς ἐνημέρωσῆ τῶν κομμάτων, ζητᾷ νά συγκληθεῖ ἡ Βουλῆ γιά νά ἐνημερωθεῖ καί νά συζητήσει καί νά βρεθοῦν οἱ ἀρχηγοί γιά νά ἐνημερωθοῦν καί νά συζητήσουν καί νά βρισκονται τά κόμματα γιά νά ἐνημερώνονται καί νά συζητοῦν. Καί νά συγχροτηθεῖ καί μόνιμο Συμβούλιο Ἐξωτερικῆς Πολιτικῆς, νά ἐνημερώνεται καί νά συζητᾷ (Καλά, μαζί θ' ἀποφασίζουμε; ρωτᾷ ὁ πρωθυπουργός).

Ζητοῦν, λοιπόν, ἀπό τόν Συνασπισμό, πού φλέγεται ν' ἀσχῆσει πολιτικῆ, νά ἐνημερωθεῖ καί νά πεῖ τήν πολιτικῆ του, κι αὐτός ζητᾷ ἐνημέρωσῆ καί νά λέει τήν πολιτικῆ του. Τόν καλοῦν νά τοποθετηθεῖ, κι αὐτός ζητᾷ νά τοποθετηθεῖ. Ἐσῶ, τέλος πάντων,

τί πολιτικῆ θές, τόν ρωτοῦν, κι αὐτός ἀπαντᾷ: Πρέπει, ἐπιτέλους, καί γῶ νά μπορῶ νά λέω τί πολιτικῆ θέλω.

Τά ἔχουμε ζήσει στό πετσί μας αὐτά τόσα χρόνια — γραμμῆ Κύρκου. Ὅπου μπροστά στό μικρόφωνο ἐκεῖνος, καί μεῖς ἀπό κάτω, καί αὐτός νά καταγγέλλει ὅτι δέν ἀκούγεται ἡ φωνῆ μας, μᾶς φιμώνουν.

Καί μεῖς ν' ἀκούμε τή φωνῆ του καθαρότατα, κι αὐτός νά μᾶς λέει, δῶσ' του ἀπ' τήν ἀρχῆ, ὅτι τό ὄλο πρόβλημα εἶναι ἐπί τῆς διαδικασίας, ὅτι δέν ἀκούγεται ἡ φωνῆ μας. Καί μεῖς νά περιμένουμε νά δοῦμε τί ἐπιτέλους λέει καί τί λέμε, κι αὐτός νά λέει ὅτι πρέπει, ἐπιτέλους, ν' ἀκουστεῖ τί λέμε. Καί καλά. Τότε ἡ ἀνανέωσῆ ἤμαστε δύο, τρεῖς, ὅλες ὅλες, «συνιστώσες». Τώρα, δηλαδή, πού εἶναι δεκαπέντε, τί θά γίνε;

Μεταμοντέρνο σιχτίρισμα

Λέγεται κ. Ἄγγελος Πυριόχος. Ἄπό τά ἐπιφανῆ ὀνόματα καί πρόσωπα τῶν «μήντια» ἐν γένει. Ξεχωρίζει γιά τή λεπτότητά του ἀνάμεσα στούς πολλούς πού, ἀπό τό περιοδικό τοῦ γυαλιστεροῦ ἀνανεωτικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ Ἐπτάμισι, ἔχουν ἀναλάβει νά καλλιεργοῦν, μέ ἦθος, πού λένε, καί ὕφος, τό «νέο» τῆς Ἀριστερᾶς, νά φέρνουν —κατά δήλωσή τους τουλάχιστον— δροσερές ἀνάσες καλοῦ γούστου καί νά διακονοῦν μέ φαντασίᾳ τή σύγχρονῆ ἀνανεωτικῆ καλαισθησίᾳ, νά ἀκονίζουν τά αἰσθητήρια τῶν ἀριστερῶν μέ τήν εὐγένεια τῆς πέννας τους, ἰά σμιλεύουν μέ φρεσκάδα τή μεταμοντέρνα αἰσθητικῆ τοῦ αὔριο. Δεῖγμα γραφῆς τοῦ ἐκλεπτυσμένου αὐτοῦ κονδυλοφόρου: «Τέτοια ἄκουσε ἡ μαντάμ Παπαρήγα, εἶχε καί μιᾷ ἐφίδρωσῆ, διότι τῆς τρίβει ὁ μπούτης τῆς ἀπό τό πάχυ του, καί τράβηξε κατά Μόσχα μεριά πού ἔχει δροσιά». Ἄι, σιχτίρ, κ. Πυριόχο, καί σῦ καί τό περιοδικό σου.

Τό 'να στάδιο φέρνει τ' άλλο

Τίποτα δέν συνέβη, καθυσύχασε φύχραιμα ό κ. Φλωράκης, σέ όμιλία του, τούς συντρόφους του. 'Απλώς ή πρόσφατη διάσπαση του ΚΚΕ δέν ήταν παρά ή εκδήλωση μιās ακόμη νομοτελείας. Στάδιο ήταν και πέρασε. 'Επρόκειτο για τό αντιδικτατορικό στάδιο, κατά τό όποιο, σύμφωνα μέ τή θεωρία, οί κυμμουνιστές συγχρωτίζονται μέ κάθε λογής δημοκράτες, δεξιούς, κεντρώους, και μέ κάθε λογής ταξικά στοιχεΐα, αστικά και μικροαστικά. Τέλος πάντων, έπεσε ή χούντα, τό στάδιο κράτησε άλλα δεκαεφτά χρόνια, και, κάποτε, ή νομοτέλεια πήρε τό πάνω χέρι και καθάρισε τό κόμμα, απομακρύνοντας τήν ταξικώς και ιδεολογικώς άσταθή Γενιά του Πολυτεχνείου, πού ήταν παιδί έκείνου άκριβώς του σταδίου. "Αμα τό κατσίκι φάει κλαρί, λύκος νά φάει τό στάδιο. Βέβαια, ύπάρχει και αύτή ή καθυστέρηση των δεκαεφτά χρόνων, και γεννιέται τό έρώτημα: Γιατί ή νομοτέλεια δέν λειτούργησε πίο έγκαιρα; Νομίζουμε ότι ό κ. Φλωράκης —πού νομοτελειακά δέν μπορεί νά τά σακρφίζεται όλα μόνος του ό άνθρωπος— θά μπορούσε νά βοηθηθεί άπ' τόν έξής συλλογισμό όταν θά ξαναμπάνει τό έρώτημα στις έπόμενες όμιλίες του. Μήπως, λοιπόν, από τότε μέχρι σήμερα ή ιστορία παρενέβαλε κι άλλα στάδια; Μήπως, π.χ., παρενεβλήθη τό οικουμενικό στάδιο τής κάθαρσης, στο όποιο ή συμμαχία είναι κατά τή θεωρία μας ευρύτερη; Μήπως έτσι, για τό στάδιο αυτό, χρειαζόταν νά κρατηθούν στο κόμμα τά —άνεκαθεν— άσταθή στοιχεΐα για νά ασκοϋν αυτά τήν πολιτική του κ. Φλωράκη άπέναντι σέ στοιχεΐα ταξικά ακόμη άσταθέστερα, π.χ. τούς κ. Γκελεστάθη, Κεφαλογιάννη κ.λπ., και τό κόμμα, έχοντας προβλέψει αυτό τό στάδιο, είχε κρατήσει τούς άσταθείς για τότε; Θά μπορούσε, λοιπόν, νά πεί ό κ. Φλωράκης ότι άργησε ή ταξική

έκκαθάριση του άρχικου σταδίου γιατί μεσολάβησαν και άλλα στάδια πού είχαν ανάγκη από κείνους πού τούς είχαμε μαζέψει σέ προηγούμενα στάδια και τό 'να στάδιο έφερε τό άλλο. "Ετσι μπλεγμένα πού ήταν τά στάδια τό ένα μέσ στο άλλο, ήταν νομοτελειακή μιá καθυστέρηση. Νομίζουμε ότι μ' αύτόν τόν τρόπο, ό κ. Φλωράκης θά έδινε μιá πιό έμπεριστατωμένη επιχειρηματολογία ώστε νά ξεκαθαριστούν όλα τά σκοτεινά σημεΐα τής ιστορίας του κόμματος.

Τό κολεγιακό «ϊματζ» — πρώτο

Παραμονές αποφάσεων για τήν «ιδιωτική τριτοβάθμια εκπαίδευση» —όπως εξευγενισμένα ονομάζεται πλέον ή περί ιδιωτικών πανεπιστημίων ύπόθεση— και ό «χώρος» των φιλόδοξων επιχειρηματιών άκάθεκτος συνεχίζει νά δημιουργεί. "Ετσι λοιπόν τό «'Ιατρικό Κέντρο 'Αθηνών», όργανισμός Ιατρικός, επιχειρηματικός και κερδοφόρος (πρός Θεού, κύριοι «έκσυγχρονιστές», μήν βρείτε εδώ τήν απόδειξη ότι έμεις οί ύποπτοι έχθρευόμαστε τό κέρδος, για τήν ποιότητα των διαδικασιών πού τό δημιουργούν ό λόγος), ξεκίνησε μέ τρομερό πάταγο εκστρατεία συλλογής κεφαλαίων διά τής δημόσιας έγγραφης μετόχων μέ σκοπό —μεταξύ άλλων— τήν «δημιουργία πανεπιστημίου και πανεπιστημιακής κλινικής». Φυσικά ή φρασούλα «όταν οί συνήκες τό επιτρέφουν» μειώνει λίγο τήν ευθύνη των επιχειρηματιών, τονίζει ακόμα περισσότερο όμως τήν ευθύνη των κρατικών λειτουργών πού υποτίθεται ότι παρακολουθούν στενά αυτές τές ύποθέσεις. Διότι ή άντληση κεφαλαίων μέ δημόσια έγγραφη περνά από σαράντα κύματα κρατικών ελέγχων και ή πιστότητα των διαφημιζομένων και έξαγγελλομένων τριπλοελέγχεται

ώστε νά μήν πουληθούν φύκια για μεταξωτές κορδέλες. Είναι, κατά συνέπεια, άξιο άπορίας —και ακόμα περισσότερο έντονης ύποψίας— τό πώς διολισθαίνει ανάμεσα σέ όλες αυτές τές συμπληγάδες μιá επένδυση πού, ούτε λίγο ούτε πολύ, χρειάζεται τροποποίηση του Συντάγματος για νά υλοποιηθεί. Κατά τά άλλα, ό «από μηδενική βάση» «διάλογος για τήν παιδεία» συνεχίζεται...

Τό κολεγιακό «ϊματζ» — δεύτερο

Τό διαφημιστικό πολυσέλιδο, πολύχρωμο και πολυτελές, γεμάτο άνθη, πουλιά, ουρανούς και θάλασσες. 'Η διανομή του μαζική, ένθετο σέ όλες τές σημαντικές κυριακάτικες εφημερίδες. Τό θέμα του, ή διαφήμιση ενός «κολεγίου του Βορρά», ή «βόρειου κολεγίου» άν προτιμάτε. 'Εγγύησή του κάποιες άλληλογραφίες μέ ιδρύματα του έξωτερικού —διεθνή προγράμματα τά ονομάζουν—, μερικοί προσωπικοί ύπολογιστές —σύγχρονα πράγματα γάρ—, προσεκτική και άνώδυνη διατύπωση για τά ύπόλοιπα. 'Υπόσχεση και κοινωνικής πολιτικής: από τούς 2.500 περίπου σπουδαστές του οί 35 τυγχάνουν ύπότροφοι. Και «πρεστίτζ», προπαντός «πρεστίτζ»: έχει και σύλλογο άποφοίτων τό ίδρυμα! 'Η ύποψία; Μά πώς είναι δυνατό σέ επτά σελίδες πλούσιας φλυαρίας νά μήν συναντιέται ούτε ένα όνομα; 'Επιχειρηματία, διευθυντή σπουδών, καθηγητή, λογιστή τέλος πάντων. "Εστω ενός άρχαιολόγου από αυτούς πού δουλεύουν (σέ άνασκαφές;) για τό ίδρυμα. 'Η κωμωδία έγινε κιόλας κανόνας στην τόσα ευαγγελιζόμενη «άνώτατη ιδιωτική εκπαίδευση».

Ἄνεργία καί τρέλα

μιά χρησιμοθηρική ανάγνωση
τῆς «Διαλεκτικῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ»

τοῦ Λάκη Δεδουσόπουλου

1. Μ. Φουκώ, Ἡ Ἱστορία τῆς Τρέλας, ἑλλ. μετάφρ. Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου, ἐκδ. Ἡριδανός, Ἀθήνα, χ.χ., σ. 8.

Τό καλοκαίρι ἔφθασε. Μαζί του καί ἡ εὐκαιρία ἀπόσπασής μας ἀπό τήν ἐπαναλαμβανόμενη καθημερινότητα μέ τή φυγή σέ μέρη πού ἀκόμα θεωροῦμε «ἐξοχικά». Ἐκεῖ πού τίς πνιγρές ὥρες τοῦ ἀπομεσήμερου ἡ ζωὴ φαίνεται νά σταματᾶ, πού κάθε δραστηριότητα κοπάζει, οἱ φωνές μέσα μας πολλαπλασιάζονται, ὁ ἦχος τους ἀξάνεται, οἱ ἀμφιβολίες γιά τά πεπραγμένα μας μεγαλώνουν — αὐτό τουλάχιστον μοῦ συμβαίνει.

Ἡ καθημερινότητα ἀναπαράγεται, ὅμως, μέ μίαν ἀπόσταση πού ἐπιτρέπει τήν αὐτοκριτική. Σ' αὐτές τίς ὀδυνηρές στιγμές ἢ προσφυγῆ στήν «ἐξωθεν» βοήθεια πού προσφέρει ὁ γραπτός λόγος εἶναι πολύτιμη. Ἄν αἰσθάνεσθε ἔτσι, πάρτε μαζί σας ἓνα μικρό σέ μέγεθος βιβλίο, τήν *Διαλεκτικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ*, καί παραδοθεῖτε στήν ἀπόλαυσή του μέσα ἀπό τόν πυκνό, ἀποσπασματικό, λαχανιασμένο καί ἀγωνιώδη λόγο τῶν ἰδρυτῶν τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης. Σάν ἄσκησι ἀυτοσυνειδήσεως ἀναμετρηθεῖτε μαζί του, περιπλανηθεῖτε στόν λόγο μιᾶς φιλοσοφικῆς σκέψεως πού θέλει καί μπορεῖ νά εἶναι ζωντανή, δρῶσα καί ἐπίκαιρη μισό αἰῶνα μετά. Στούς χαλεπούς καιρούς μας εἶναι τό εἶδος τῆς σκέψεως πού βοηθᾶ νά κτίσουμε τίς ἀντιστάσεις μας στήν ἀυξανόμενη ἰδιοτέλεια καί στόν ἀνορθολογισμό. Ἴσως γιὰτί γράφτηκε ἐπίσης σέ χαλεπούς καιρούς.

Γιά τό βιβλίο αὐτό θέλω νά μιλήσω μέ ἕναν διαφορετικό τρόπο. Δέν θέλω νά τό παρουσιάσω, νά τό σχολιάσω, νά τό δῶ στήν ὀλότητά του. Θέλω νά τό χρησιμοποιήσω μέ τήν κυριολεκτικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Νά τό χρησιμοποιήσω ἐργαλειακά, ἀντιμετωπίζοντας τήν πρόσφατη δουλειά μου.

Θά μοῦ ἐπιτρέψετε, λοιπόν, νά ἀρχίσω τήν περιπλάνησή μου στό βιβλίο αὐτό παραφράζοντας τόν Φουκώ: «Στήν ἐποχή μας, ἡ ἀνεργία φιμώνεται μέσα στήν μακαριότητα μιᾶς ἐπιστημονικῆς γνώσεως πού τήν ἀναλύει τόσο ὑπερβολικά, ὥστε στό τέλος τήν ξεχνάει».¹

Ἡ παράφρασή μου συνίσταται στήν ἀλλαγὴ μιᾶς λέξεως. Ὁ Φουκώ, βεβαίως, δέν ἀναφερόταν στήν ἀνεργία ἀλλά στήν τρέλα. Μιά ἀντικατάσταση πού ἴσως νά φαίνεται ἀνεπίτρεπτη ἢ ὑπερβολική, ὅμως πιστεύω ὅτι εἶναι εὐλογη. Τουλάχιστον τήν θεωρῶ νόμιμη ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπει τήν ἀνάδειξη ὀρισμένων παραλληλισμῶν τῶν κοινωνικῶν στάσεων σέ ἐποχές πού μοιάζουν ἀνόμοιες, ἀλλά πού ἴσως νά μὴν ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ τόσο πολύ.

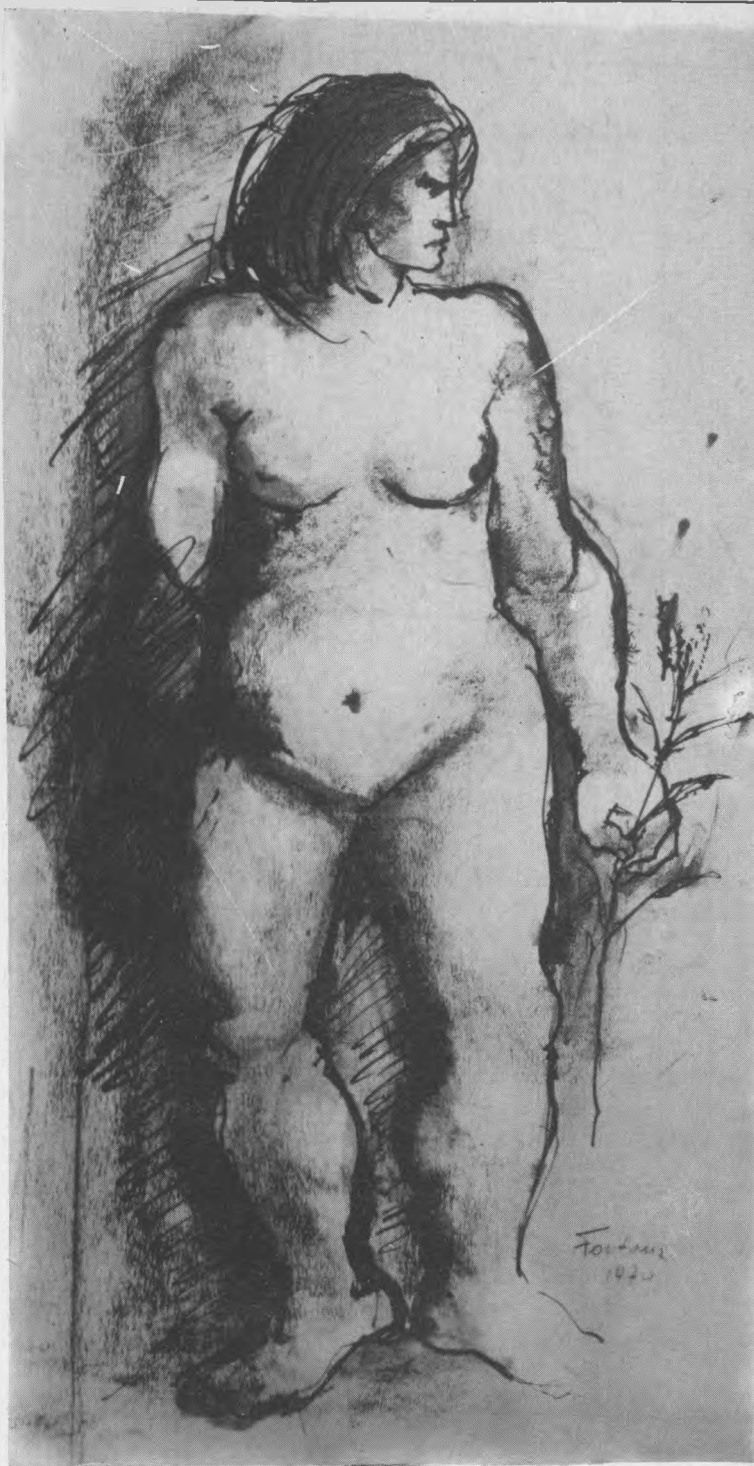
Ἡ τρέλα στήν ἀρχὴ τοῦ σύγχρονου κόσμου, ὅπως καί ἡ ἀνεργία σήμερα, φαίνονταν νά ἀπειλεῖ τήν τάξη τῆς κοινωνίας. Γι' αὐτό ἡ τρέλα θεωρήθηκε ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης ἐκείνου πού τήν ὑφίστατο, μιά ἀμαρτία. Θά ἤθελα νά ὑπενθυμισῶ ὅτι γιά εἴκοσι χρόνια τώρα ἡ κυρίαρχη ἀποψη στήν οἰκονομική θεωρία ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀνεργία δέν ὑφίσταται παρά ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀτομικῆς ἐπιλογῆς (ἄρα εὐθύνης) ἐκείνου πού ἐμφανίζεται ὡς ἀνεργος. Ἡ ἀνεργία, συνεπῶς, ἐνέχει τή θέση τοῦ σύγχρονου ἀμαρτήματος καί ὁ ἀνεργος αὐτομάτως καθίσταται ἔνοχος

έναντι του κοινωνικού συνόλου.

Υπάρχει, βέβαια, μιά διαφορά: στο γεννησιουργό αίτιο. "Όμως και αυτή ή διαφορά δέν μοιάζει και τόσο σημαντική αν αναλογισθούμε την «πέραν του παρόντος» κατάσταση, στην όποία προσφεύγουν και οι μεσαιωνικοί θεοφοβούμενοι και οι σύγχρονοι έπιστήμονες. "Αν ό «κοινός νοός» τής εποχής έγκαλεϊ τή Θεία Δίκη ως έρμηνευτική αίτία τής τρέλας και τήν εμφάνισή της ως επίγεια τιμωρία, ή έπιστήμη του τέλους του 20ου αιώνα ανατρέχει στην «όρθολογικότητα» του άνέργου και θεωρεί τον χρόνο άνεργίας ως επένδυση για τή μελλοντική ευμάθεια. "Ο τρελός του Μεσαίωνα, «τιμωρούμενος», έπασχε, υπέφερε όσο ζούσε ή όσο κρατούσε ή τιμωρία του για να διεκδικήσει κάτι καλύτερο τήν ήμέρα τής μέλλουσας κρίσεως. "Ο σημερινός άνεργος συρρικνώνει τά σημερινά εισοδήματά του για να μεγιστοποιήσει μιά υποκειμενική και διαχρονική συνάρτηση χρησιμότητας, «άνταλλάσσει» τή σημερινή μιζέρια μέ τον αύριανό πλούτο. Και στίς δύο περιπτώσεις, ή σημερινή θυσία-τιμωρία οδηγεί στην αύριανή άνταμοιβή. "Αραγε πόσο ό διαφωτισμός έχει αποδιώξει τά σκότη του παρελθόντος, πόσο οι ίδιες ιδεολογικές δομές, οι ίδιοι μύθοι θά εξακολουθήσουν να επιβιώνουν μεταλασσομένοι;²

"Όπως οι τρελοί έπρεπε, έξαιτίας τής ήμαρτίας τους, να έξοστραχισθούν, να φυλακισθούν, να έγκλεισθούν στά άσυλα-άναμορφωτήρια, να «λογικευθούν» μέ μεθόδους στίς όποίες ή σκληρή σωματική έργασία κατείχε τήν πρώτη θέση, τό ίδιο και οι σημερινοί «άμαρτωλοί», οι άνεργοι, αναγκάζονται να μεταναστεύσουν, αποκλείονται κοινωνικά μέσα από μιά όδυνηρή διαδικασία αυτοενοχοποίησης, περικλείονται στον άδιαφανή χώρο τής ιδιώτευσης, σωφρονίζονται σέ ταχύρρυθμα έπαγγελματικά προγράμματα μέ τά όποια καλούνται να αποβάλουν τίς δεξιότητες πού έχουν και να αποκτήσουν νέες.³ "Ο συμβολισμός τής «κάθαρσης» και τής «ανάγέννησης» μέσα από αυτή τή διαδικασία τής «έπανειδίκευσης» εϊ-ναϊ ορατός.

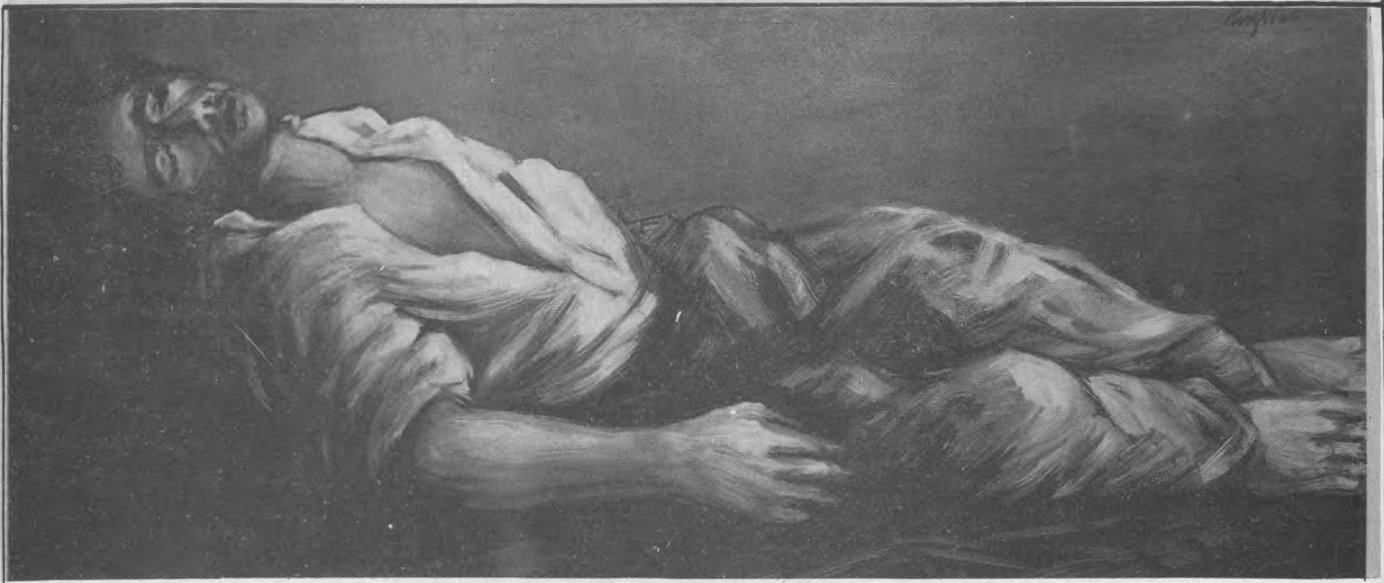
Δέν χρειάζεται, νομίζω, να αναφερθώ στην πιό άμεση σχέση τής κατάστασης τής άνεργίας μέ τά ψυχικά νοσήματα. Τό θέμα είναι πολύ μακριά από τίς γνώσεις μου, όμως ό συνεχώς αυξανόμενος όγκος τής σχετικής διεθνούς βιβλιογραφίας μιλάει μόνος του. Πιστεύω, όμως, ότι ακόμη και παραβλέποντας τήν άμεση σχέση, ό χαρακτήρας των έπιστημών που προηγήθηκαν, ό παραλληλισμός του τρόπου που άντιμετωπίσθη ή τρέλα μέ τήν σημερινή

άντιμετώπιση τής άνεργίας λειτουργεί άποτελεσματικότερα, άκριβώς γιατί κινείται στο χώρο των συμβολισμών, των κοινωνικών άρρητων συμβάσεων. Κυρίως γιατί άναδεικνύει τό χώρο του «περιθωρίου», τό χώρο πού αν και δέν άμφισβητεί έμπράκτως τήν ίδια τήν κοινωνία, εκλαμβάνεται από αυτήν ως έχθρικός, άκριβώς γιατί άμφισβητεί τή σύμβαση τής.⁴

"Η «μακαριότητα τής έπιστημονικής γνώ-

2. "Η διατήρηση του μύθου μέσα στον διαφωτισμό αποτελεί τή βασική θέση των Μ. Χορκχάιμερ και Τ. Άντόρνο, "Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού", έλλ. μετάφρ. Ζήση Σαρίκα, έκδ. "Υψίλον", 1986.

4. «'Η πιά θανάσιμη, άμαρτία είναι νά είσαι περιθωριακός. (...) Κατά τήν εποχή του φιλελευθερισμού ό φτωχός θεωρούταν τεμπέλης. Σήμερα θεωρείται αυτόματα ύποπτος». (Μ. Χορκχάιμερ και Τ. Άντόρνο, *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, όπ.π. σελ. 175). Κάτι γνωρίζουν έπ' αυτού οί «δικοί μας» Άλβανοί, πρώην όμογενείς μας.

5. «'Ο φόβος πού νιώθει τό γνήσιο τέκνο του σύγχρονου πολιτισμού μέ τήν ιδέα της απόμάκρυνσής του από γεγονότα πού είναι ήδη σχηματικά προκατασκευασμένα από τίς κυρίαρχες συμβάσεις της επιστήμης, του έμπορίου και της πολιτικής είναι ίδιος μέ τόν φόβο πού προκαλεί ή κοινωνική παρέκκλιση». (*Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σελ. 14).

σης», όπως έλεγε ό Φουκώ, έμφανίζεται στις έκατοντάδες βιβλίων, έρευνών, άρθρων για τήν άνεργία και τούς άνέργους στή διεθνή φιλολογία. Μιά επιστημονική γνώση πού, κατά τήν γνώμη μου, δέν έχει τό δικαίωμα νά αισθάνεται τόσο μακάρια, γιατί τό μόνο πού μπόρεσε, μέσα από τίς χιλιάδες σελίδες θεωρίας, στοιχείων και εκλεπτυσμένων στατιστικών μεθόδων, ήταν νά περιγράψει τά συμπτώματα του φαινομένου και νά άποποιηθεί, ουσιαστικά, τήν διάγνωση των αίτιών, τουλάχιστον χωρίς νά ανατρέξει στήν μεταφυσική. Γιατί οί θεωρίες πού προσφεύγουν στή μεταφυσική του «άτομικού άμαρτήματος» και στή μεταφυσική της «άλλης ένοχής», της «παραοικονομίας», θεωρίες πού ουσιαστικά άκυρώνουν τό φαινόμενο αυτό καθ' έαυτό, πλεονάζουν. Ίσως για νά δηλώσουν μέ τόν τρόπο τους τήν άνεπάρκεια του κυκλικού έπιχειρήματος της νεοκλασικής οικονομικής σκέψης αλλά, ταυτοχρόνως, και τόν άνεπαρκή μοντερνισμό μιάς κοινωνιολογούσας μελλοντολογίας.

Θέλω νά δηλώσω μέ σαφήνεια τήν θέση μου: Ύποστηρίζω ότι δέν έχουμε θεωρία της αγοράς εργασίας, της άπασχόλησης και της άνεργίας. Έχουμε, αντίθετα, μία πληθώρα θεωρήσεων πού συχνά εξαντλούνται σε γενικεύσεις προερχόμενες από τήν έπεξεργασία μερικών παρατηρήσεων πού άλλοτε προκαλούν ενδιαφέρον και άλλοτε πλήξη, αλλά πού δέν οδηγούν στήν διαμόρφωση του θεωρητικού παραδείγματος.

Τό ζήτημα, όμως, δέν είναι ή διατύπωση του αίτήματος της θεωρίας ούτε ή κριτική για τήν έλλειψη θεωρίας πού προέρχεται από τήν πλευρά της επιστήμης. Άλλωστε, ό μύθος ό-

πως και κάθε ιδεολογικό σχήμα άποκαλύπτει τήν πραγματικότητα, ενώ ταυτόχρονα τήν άποκρύπτει. Όσα αναφέρθηκαν πιά πάνω θέτουν ένα γενικότερο ζήτημα. 'Ο επιστημονικός λόγος για τήν άνεργία και τούς άνέργους σήμερα έχει άποκρύψει τήν αλήθεια για τήν κοινωνική πραγματικότητα, για τήν πραγματικότητα μιάς κοινωνίας πού παράγει τήν άνεργία ως προϋπόθεση της άπασχόλησης, τήν φτώχεια ως προϋπόθεση του πλούτου, τόν κοινωνικό άποκλεισμό ως προϋπόθεση της κοινωνικής συνοχής. Σύμπτωμα του «φόβου του ίδιου του διαφωτισμού για τήν αλήθεια».⁵

Άπό τόν φόβο αυτό προκύπτει ή μετατόπιση, ή μυθοποίηση, ό τεχνικός-συμβολικός και μυθοποιητικός λόγος της επιστήμης πού άρκεείται στήν περιγραφή και τίς ταξινομήσεις χωρίς νά αναλαμβάνει τόν ρόλο της κριτικής, κοινωνικής συνείδησης, τόν πραγματικό ρόλο του διαφωτισμού. Αυτό πού καταφέραμε οί οικονομολόγοι σήμερα είναι νά έξορκίσουμε τήν κοινωνική ύβρι έξατομικεύοντάς την. Έπιτελούμε λειτουργίες κοινωνικής μαγείας, άσχετα άν δέν φοράμε τήν μάσκα και τήν στολή του μάγου. Άναιρούμε έμπράκτως τά έναπομείναντα στοιχεία μιάς κοινωνικής επιστήμης μυθοποιώντας τό άτομο-ύποκείμενο, άδοντες ύμνους παγανιστικού στήν άτομικότητα, καθώς τό έτοιμάζουμε, ιερό σφάγιο στό βωμό της άρρητης θεότητας, της κερδοφορίας του κεφαλαίου.

Η χρησιμοθηρική άνάγνωση της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* μπορεί νά μήν άρκει. Ούτε στήν εποχή της άρκεσε, άλλωστε. Μόνο πού μας κάνει λιγότερο «άθώους» για όσα σήμερα έχουν συντελεσθεί και για όσα συντελούνται.

CASA MIA

ἡ ἡ μαγεία τῶν περιοδικῶν γιά τό σπίτι

Στόν τομέα τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης, τῶν ΜΜΕ ὅπως ἔχουν λεξιγραφηθεῖ πλέον, καί εἰδικότερα στόν τομέα τῶν περιοδικῶν ἐντύπων, αὐξάνονται τά τελευταῖα χρόνια τά περιοδικά εἰδικοῦ κοινοῦ καί εἰδικῶν θεμάτων.

Ἡ παλιά μορφή τοῦ περιοδικοῦ ποικίλης ὕλης, τό στυλ *Οἰκογενειακός Θησαυρός* —περιοδικό γιά ὅλη τήν οἰκογένεια καί ὅλες τίς ἡλικίες— ὑποχωρεῖ στίς προτιμήσεις τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ καί τείνει σιγά σιγά νά ἐκλείψει. Ἀντίθετα, προστίθενται ὅλο καί νέα ἐντυπα ἐξειδικευμένα, ὅσον ἀφορᾷ τή θεματική τους, τό φύλο ἢ τήν ἡλικία τοῦ ἀναγνώστη.

Ἀνάμεσα σ' αὐτά τά περιοδικά εἰδικῶν θεμάτων πληθαίνουν τελευταῖα καί τά περιοδικά πού ἀφοροῦν τό σπίτι, εἰδικότερα τήν κατοικία, τά περιοδικά «ἀρχιτεκτονικῆς ἐσωτερικοῦ χώρου καί διακόσμησης» ὅπως αὐτονομάζονται τά περισσότερα.

Χωρίς καμιά συστηματική ἔρευνα, ἀπλῶς παρατηρώντας τά ἐκθέματα στόν πάγκο ἐνός ὑπαίθριου ἐφημεριδοπώλη, μετρήσαμε πάνω ἀπό δέκα τίτλους ἐλληνικῶν περιοδικῶν αὐτῆς τῆς κατηγορίας: *Σπίτι καί ποιότητα ζωῆς*, *Μπάνιο καί κουζίνα*, *ELLE-Διακόσμηση*, *Ἰδανικό σπίτι*, *Ἰδέες καί λύσεις γιά τό σπίτι*, *Κτίριο*, *LIVING*, *LA MIA CASA*, *Σπίτι καί Κήπος*, *Ἰδέες γιά Τζάκια* καί ἄλλα πού δέν συγγρατήσαμε τά ὀνόματά τους, χωρίς ν' ἀναφερθοῦμε σέ ἄλλα τόσα

τουλάχιστον ξενόγλωσσα τοῦ ἴδιου περιεχομένου.

Εἶναι ἓνα φαινόμενο ἐνδιαφέρον καί κατ' ἀρχήν περίεργο τό πλήθος αὐτῶν τῶν ἐντύπων, πού συνεπάγεται καί ἀντίστοιχο πλήθος ἀναγνωστῶν, ὅταν τά ἐπιστημονικά περιοδικά πού ἀναφέρονται στήν ἀρχιτεκτονική παραμένουν πάντα περιθωριακά ἐντυπα, ἄγνωστα ἢ ξένα στό πλατύ κοινό, μέ περιορισμένη κυκλοφορία πού ἐξαντλεῖται ἀνάμεσα στούς ἐπαγγελματίες τοῦ εἶδους.

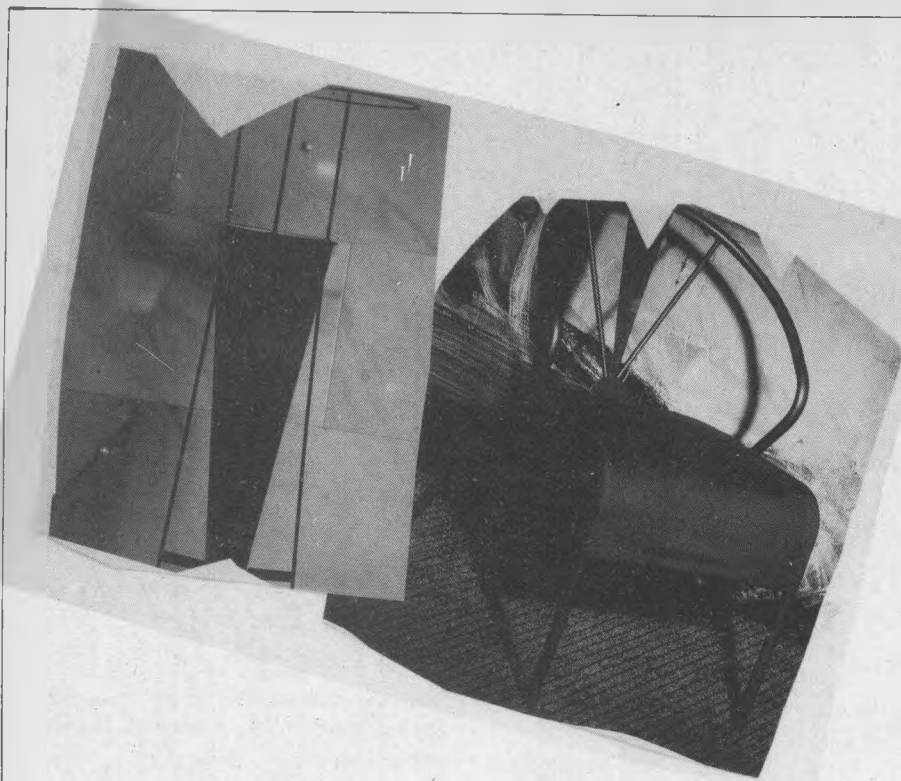
Ὅσον ἀφορᾷ τή μορφή τους, εἶναι πανομοιότυπα: χαρτί βαρῦ καί ἰλουστρασιόν, σελίδες πολλές, τετραχρωμίες, φωτογραφίες πάμπολλες καί διαφημίσεις ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμός, καί κάπου ἀνάμεσα σ' αὐτή τήν πανδαισία τῶν εἰκόνων, μικρά κειμενάκια, κάτι σαν λεζάντες τῶν φωτογραφιῶν, ἢ κείμενα πού μοιάζουν νά προέκυψαν ὄχι γιά ν' ἀναπτυχθεῖ κάποιον θέμα ἀλλά γιά νά καλύψουν μᾶλλον «γραφιστικές ἀνάγκες» διαχωρισμοῦ τῶν εἰκόνων μεταξύ τους, γιά νά σπάει κάπως ἡ συνεχῆς ροή τῶν εἰκόνων.

Ἡ θεματική τους, ὅσο κι ἂν ὁ ὅρος μόνο μεταφορικά μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ στή συγκεκριμένη περίπτωση, ἀναφέρεται σ' ὅ,τι ἐπιμέρους ἀντικείμενο ἢ σύνολο ἀντικειμένων περιέχεται στό χώρο ἐνός δωματίου, στούς τέσσερις τοίχους ἐνός σπιτιοῦ, στήν αὐλή ἢ στόν κήπο μιᾶς κατοικίας.

Ἀντικείμενα πολλά καί κάθε εἶδους:

ἐπιπλα, πλακάκια, εἶδη ὑγιεινῆς, σκεύη, φωτιστικά, μπιμπελό, ἀντίκες καί μοντέρνα «κομμάτια», γλάστρες, λουλούδια, κῆποι καί ἀλέες, πορτοπαρθυρόφυλλα, πισίνες, σάουνες καί λάμπες ἀτομικοῦ «μαυρίσματος», κουρτίνες, χαλιά καί μοκέτες, εἶδη κιγκαλερίας καί ἄλλα πολλά ἀντικείμενα, ὅ,τι μπορεῖ νά φανταστεῖ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου. Κι εἶναι ἀτέλειωτα αὐτά τά ἀντικείμενα, ὅσο κι ἂν ὁ χώρος μέσα στόν ὁποῖο ἐκτίθενται εἶναι περιορισμένος, φτάνει καί τελειώνει στό μαντρότοιχο τοῦ κήπου πού 'χει ἀναρριχώμενα ἢ ὠραία σιδεριά καί πόρτα ἀσφαλείας, τηλεχειριζόμενη. Καί φτιάχνουν σύνολα αὐτά τά ἀντικείμενα, δέν εἶναι βαλμένα ἐκεῖ καί ὡς ἔτυχε ἢ «ἀτάκτως ἐρριμμένα», φτιάχνουν σύνολα ὠραία, συνδυασμούς πολυσύνθετους καί πολύσημους, καθώς μέ τό γύρισμα τῶν σελίδων συνδυάζονται ἀρμονικά οἱ ὠραῖες εἰκόνες, ἡ ἄμεση καί ἡ ἔμμεση διαφήμιση, διανθισμένες μέ «παρουσιάσεις εἰδῶν» καί «ὀδηγούς ἀγορᾶς» («στοῦ τάδε μπορεῖτε νά βρεῖτε "αὐτό" καί χίλια δύο γουστόζικα ἀντικείμενα σέ τιμές πού ἀρχίζουν ἀπό "τόσες" χιλιάδες δραχμές»), ἢ «ιδέες» γιά ἐπίπλωση, διακόσμηση, ἐξοπλισμό μπάνιου καί κουζίνας.

Αὐτός ὁ κόσμος, αὐτοί οἱ χώροι πού ἀπεικονίζονται αὐτά τά περιοδικά εἶναι ὠραῖοι, ὄνειρικοί. Τά σπίτια εἶναι πάντα ὠραία, μέσα καί ἔξω, δέν μοιάζουν μέ αὐτά πού κατοικοῦμε, εἶναι πάντα καλύτερα, ὠραιότερα,

πιό περιποιημένα, πιο γεμάτα, έχουν σίγουρα «αυτό» που λείπει απ' τό δικό μας, τό «κάτι» που θά θέλαμε ν' αποκτήσουμε. Δέν υπάρχουν άσχημα σπίτια, χαμόσπιτα και τρώγλες, λείπει τό τριάρι τής πολυκατοικίας, δέν υπάρχει καν ή «ιδέα» πώς νά οργανώσετε λειτουργικότερα ή νά βελτιώσετε μορφικά τόν ιδιωτικό σας χώρο που τυχαίνει νά 'ναι στενός και κακοφτιαγμένος. Έκει δλα τά σπίτια είναι μεγάλα, άνετα, ευχάριστα στό μάτι, εκεί οι «ιδέες» συνθέτουν φανταστικές, απολαυστικές εικόνες.

Είναι ένας κόσμος κι ένας χώρος μοναδικός, αποκομμένος από τούς υπόλοιπους, λείπουν οι στενοί δρόμοι μέ τά παρκαρισμένα γιωταχί και τίς λακκουβες, δέν υπάρχει κυκλοφοριακή άσφυξία ή ταλαιπωρία τής συγκοινωνίας, τό νέφος που μās πνίγει, τό τσιμέντο που 'θαψε τό χώμα και τό πράσινο, λείπουν τά τερατουργήματα που λέγονται πολυκατοικίες, δέν υπάρχουν αυθαίρετα σέ βουνά, λαγκαδιά και παραλίες, λείπουν οι σωροί τών σκουπιδιών, δέν φαίνονται πουθενά πλαστικές σακουλες και φιάλες. Στόν κόσμο αυτών τών περιοδικών τό μόνο πλαστικό που υπάρχει είναι τά πολύχρωμα κουτιά τών οικιακών μικροσκευών και κάτι πανάκριβα κουφώματα, άσύγκριτα ωραιότερα απ' τού σπιτιού μας.

Μέσα στόν κόσμο αυτών τών περιοδικών οι άνθρωποι είναι καλοντυμένοι, ήρεμοι, αναπαύονται και απολαμβάνουν, ή κι άν εργάζονται είναι πάντα ήρεμοι και γελαστοί, κάνουν δουλειά-άπόλαυση.

Ο κόσμος αυτών τών σελίδων δέν μοιάζει μ' αυτόν τών «άλλων» έντύπων και τών έφημερίδων, που περιγράφουν τίς πραγματικές πλευρές και εικόνες του πεδίου όπου αναπτύσσονται οι ανθρώπινες δραστηριότητες, οι αντιθέσεις και οι συνυπάρξεις του χώρου στόν οποίο ζει και λειτουργεί ή ανθρώπινη κοινότητα, δέν έχει προβλήματα, αναποδιές, άγχη, ανασφάλειες, ό άνθρωπος εκεί δέν νιώθει άνισχυρος και χαμένος ανάμεσα στους «άλλους», εκεί, νιώθει άσφαλής, κι άν «κάποιοι» έπιβουλεύονται τό «όχυρό» του, υπάρχουν πιά τόσα συστήματα συναγερμού κι έξωπορτες άσφαλείας για νά τούς σταματήσουν. Αυτόν τόν «άλλο» κόσμο δέν τόν μπορεί, απ' αυτόν θέλει νά ξεφύγει, αυτόν μόλις έγκατέλειψε.

Έκει μέσα βρίσκει έπιτέλους τόν χαμένο έαυτό του, ή φαντασία του μπορεί και καλπάζει, γίνεται φαντασική, όνειρο, άναγνωρίζει τίς χαρές τής ζωής που τού στερούν «οι απ' έξω», μπορεί και έπιθυμεί, λαχταράει, βλέπει τί μπορεί νά του δώσει τή χαρά και (αυτό που λένε) ευτυχία.

Έκει όμως γνωρίζει κιόλας και συγκεκριμενοποιεί τίς «ανάγκες» του, μπορεί ν' άναγνωρίσει αυτά τά «κάτι» που τού λείπουν και άν τ' αποκτήσει θά κάνουν τή ζωή του πιο ευχάριστη, πιο άνετη.

Έκει μέσα βρίσκει και τό πραγματικό νόημα τής ζωής του ανάμεσα σ' αυτά τά παντός είδους άντικείμενα και τά φαντασμαγορικά σύνολα, εκεί γίνεται και ή Μεγάλη Συνάντηση του έαυτού του μέ τό σύγχρονο σημερινό κόσμο, εκεί αυτή ή «βιομηχανία τών αναγκών», που παρελαύνει μέσα από τίς σελίδες του έντύπου του και τόν θέλγει, δίνει και τήν άπάντηση στις «ανάγκες» του, εκεί αυτή ή Γνωριμία γίνεται μιά βαθιά, άτέλειωτη και άλληλοτροφοδοτούμενη σχέση. Αυτό τό παλιό «απ' τόν καθένα σύμφωνα μέ τίς δυνατότητές του, στόν καθένα σύμφωνα μέ τίς ανάγκες του» βρίσκει έδω ένα ένδιαφέρον περιεχόμενο, όταν αυτές οι σελίδες μιλούν για τίς «ανάγκες» του και ή «δυνατότητα» που τού ζητείται έξαντλείται στις εξακόσιες δραχμές για τήν αγορά τους και στήν άνταλλαγή τών «οικονομιών» του μέ τά άντικείμενα του πόθου του, που σωρεύονται μπροστά στα μάτια του.

Σ' αυτόν τόν κόσμο επίσης υπάρχει έπιλογή και ποικιλία, γιατί άν θέλει ν' αλλάξει όνειρο, άν θέλει νά «δει» τίς νέες του «ανάγκες» και τόν «τρόπο» για νά τίς ικανοποιήσει, δέν έχει παρά νά κάνει ζάπινγκ στή τηλεόραση, νά ξεφυλλίσει τά περιοδικά για τό αυτοκίνητο, τή μοτοσυκλέτα, τό σκάφος, τ' άεροπλάνα, τίς έκδρομές και τά ταξίδια, που 'χει άραδιασμένα γύρω του.

Αυτός είναι ό κόσμος αυτών τών περιοδικών, αυτή ή μαγεία και ή ύπεροχή του «ιδιωτικού» άπέναντι στό «δημόσιο», του «έαυτού» άπέναντι στήν «κοινότητα», αυτή είναι ή απόλαυση αλλά και ή παιδεία που προσφέρουν.

Θυμάστε τό παλιό αίτημα τής 'Αριστεράς: «Για μιά παιδεία προσαρμοσμένη στις ανάγκες τής παραγωγής»; Έδω αυτό τό αίτημα βρίσκει τήν πλήρη δικαίωση και ικανοποίησή του.

Σταύρος Λιβαδάς

«Νά δοκιμάζεις συνεχώς καί ποτέ νά μήν πείς αυτό είμαι, φτάνει»

Μιά συζήτηση του ζωγράφου Κυ-
ριάκου Κατζουράκη καί του σκη-
νογράφου Νίκου Πολίτη

Ν. Πολίτης: Είδα πρίν λίγες μέρες τό φιλμ τών αδερφών Κοέν «Τό πέ-
ρασμα του Μύλλερ» καί θυμήθηκα
κουβέντες μας πού έχουν άρχίσει από
παλιά. Άνακάλυψα λοιπόν μέ έκπλη-
ξή μου ότι ενώ θά έπρεπε νά μέ συναρ-
πάξει ή φιλική καί ή εικαστική τους
αναζήτηση, ενώ έπρεπε νά ένθουσιά-
ζομαι μέ τήν παθιασμένη τους αναζή-
τηση γιά τήν τελειότητα τής φόρμας,
αναζήτηση στην όποια τά κατάφεραν
θαυμάσια, έντούτοις αισθανόμουν ένα
αδιόρατο κρύο στή ραχοκοκαλιά.

Κ. Κατζουράκης: Νιώθεις δηλαδή
ότι περιφρονούν τό θέμα;

Ν.Π.: "Η ότι μπορούν εύκολα νά ά-
ντικαθιστούν τό ένα θέμα μέ κάποιο
άλλο, ένα πρόσωπο μέ κάποιο άλλο,
άρκει νά φοράει καπέλο, νά κάθεται
σέ μισοσκότεινα δωμάτια μέ κατεβα-
σμένες γρίλιες καί νά φέρει ένα στυ-
λιστικό «παραξένισμα».

Κ.Κ.: Αυτό είναι κι ένα άπ' τά μεγα-
λύτερα θέματα πού θά μπορούσαμε
νά κουβεντιάσουμε γιά τή ζωγραφι-
κή. Τά προβλήματα δηλαδή τής φόρ-
μας έχουν δώσει μιά τέτοια κατεύθυ-
ση στην ζωγραφική «πρωτοπορία»
πού έχω τήν αίσθηση ότι συχνά άπο-
μακρύνεται άπ' τήν πραγματικότητα
πού τήν περιβάλλει. Πολλοί ζωγρά-
φοι διαλέγουν θέματα πού νά ταιριάζ-
ουν στις φορμαλιστικές τους αναζη-
τήσεις, άντί νά ξεκινούν άνάποδα: ά-
πό ένα θέμα καί μιά ένμνη βαθιά
ανάγκη, έσωτερική. Γι' αυτό καί ή
ζωγραφική γίνεται όλο καί περισσό-

τερο έσωτερική υπόθεση όσον γνωρί-
ζουν τίς φορμαλιστικές αναζητήσεις
ανά τίς δεκαετίες, καί λιγότερο μέσον
βαθύτερης έπαφής μεταξύ του ζωγρά-
φου καί του θεατή. "Όλο καί συχνό-
τερα άκούω γύρω μου τή φράση: «Δέν
ξέρω, δέν είμαι ειδικός».

Ν.Π.: Δέν είναι όμως περίεργο πού
τόρα τό '91 κάνουμε μιά κουβέντα
γιά τή σχέση του καλλιτέχνη μέ τή
φόρμα καί τό θέμα πού, έγώ τουλά-
χιστον, τή θεωρούσα πρό πολλού ξε-
περασμένη; Μήπως ή δουλειά του ζω-
γράφου-τεχνίτη άκάματου έρευνητή
των μέσων του (τής φόρμας του δη-
λαδή) δέν μπορεί νά 'ναι μόνη; Μή-
πως ή άπελευθέρωση τής ζωγραφικής
χειρονομίας είναι έξίσου σημαντική;
Κι άν αυτό ισχύει, μήπως πρέπει ν'
άναθεωρήσουμε τή στάση μας ως πρός
τούς νεοεξπρεσιονιστές, μεταξύ άλ-
λων;

Κ.Κ.: Νομίζω ότι ένα βασικό χαρα-
κτηριστικό του νεοεξπρεσιονισμού
δέν είναι ή άπελευθέρωση τής χειρο-
νομίας, αλλά τό ότι αναζητούν τά θέ-
ματά τους μέσα από έντονες δραμα-
τικές καταστάσεις, ενώ πιστεύω πώς
άν άνοιξεις λίγο τά μάτια σου σέ ό,τι
συμβαίνει γύρω καί μέσα σου, γεμί-
ζεις από θέματα. Μέ τούς νεοεξπρε-
σιονιστές είχα τήν αίσθηση ότι κλεί-
νουν τά μάτια σέ ό,τι συμβαίνει στην
κοινωνία, καί ψάχνουν σά νά υπάρχει
μιά «άλλη» διάσταση των πραγμά-
των. Σπάνια βλέπω ζωγραφική άμε-
ση καί συγκινημένη. Τά πάντα μοιά-

ζουν μέ νοητικές υπερκατασκευές του
μυαλού, προορισμένες γιά τόν «κλει-
στό» χώρο κάποιας γκαλερί ή κάποιας
μεγάλης ζωγραφικής φιάστας.

Ν.Π.: Θεοποίησαν όμως καί τήν αυ-
θόρμητη καί τήν «τυχαία» πινελιά.

Κ.Κ.: Φόρο τιμής άπέτιαν στην τυ-
χαία πινελιά, όπως καί πολλοί πρίν
άπ' αυτούς.

Ν.Π.: Δέν μάς ενδιαφέρει όμως εδώ
τό άν πρωτοτύπησαν. Μάς ενδιαφέρει
ή δική μας αντίφαση, άν υπάρχει. Ό-
μολογώ πώς νιώθω λίγο άμήχανα
νά ζητάω άπ' τή μιά στους νεοεξπρε-
σιονιστές νά στραφούν πρός τό τελά-
ρο τους καί τήν τελειοποίηση των ζω-
γραφικών στοιχείων του πίνακα καί,
άπ' τήν άλλη, νά αισθάνομαι άβολα
όταν βρίσκομαι άπέναντι στην άκρα
τελειοποίηση τής φόρμας μέ τούς ά-
δερφούς Muller. Κι άκόμα, βλέπο-
ντας τήν τωρινή σου έκθεση, πέρα ά-
πό τό γεγονός τής αισθητικής απόλαυ-
σης, νιώθω λίγο παράξενα. Γιατί τό-
σα χρόνια έχουμε έξοικειωθεί μέ τόν
Κυριάκο Κατζουράκη στραμμένο στον
πίνακα καί τή «μαστορική» του. Ά-
κόμη καί ή προσέγγισή σου μέ τόν
Τσαρούχη ήταν βαθιά, γιατί ξεκινού-
σε άπ' τό τελάρο καί τή μαστοριά του,
ή κοινή γλώσσα ή οι διαφορές βρίσκο-
νταν στην πινελιά. Τώρα, ή είσβολή
τής γρίλιας ή του έμποδισμένου φω-
τός πού πέφτει κόντρα καί φλουτά-
ρει τά περιγράμματα, τά μπλεγμένα
σώματα καί ή οικειοθελής άποχώρη-
ση άπ' τόν χρωματικό πλούτο δέν ό-

δηγοῦν σέ μιάν ἀπελευθέρωση τῆς ζωγραφικῆς χειρονομίας πού τόσο ἐπιθύμησαν τά λεγόμενα πρωτοποριακά κινήματα;

Κ.Κ.: "Ὅλα αὐτά εἶναι, ἀπλῶς, μιὰ ἄσκηση ὕφους. Ἐξάλλου, σέ κάθε καλλιτέχνη ἐπιτρέπονται τέτοιες ἀσκήσεις ὕφους ὅταν ἡ συναισθηματική σχέση μέ τό θέμα εἶναι ἔντονη. Παλιότερα, ἡ σχέση μου μέ τίς φιγούρες καί τό θέμα ἦταν πιό ἐγκεφαλικά. Ἔλεγα: «αὐτό πρέπει νά βγεῖ ὅπως δὴποτε ἀπό μέσα μου γιατί δέ γίνεται ἀλλιῶς». Αὐτό ὅμως ἦταν ἐλεγχόμενο.

Ν.Π.: Μά γίνεται νά μήν εἶναι;

Κ.Κ.: "Ὅχι, ἀλλά τώρα ἡ διαδικασία εἶναι λιγότερο ἐλεγχόμενη. Δέν ξέρω ἂν αὐτό εἶναι καλό ἢ κακό. Ἀπλῶς τό διαπιστώνω σάν μιὰ φυσιολογική πορεία ἀπό τήν ἐποχή τῆς ἔντονης πολιτικοποίησης. Παλιότερα, μοῦ ἦταν ἀδιανόητο νά ξεκινήσω ἕναν πίνακα δύο μέτρων, χωρίς νά ἐλέγχω ἀπόλυτα τή θέση τοῦ κάθε πράγματος· χωρίς δηλαδή νά ξέρω τί θά συμβεῖ στό τελάρο. Τώρα, σ' αὐτήν τήν ἐκθεση ὑπάρχουν πίνακες πού τοὺς ξεκίνησα ξέροντας μόνο ὅτι σέ μιὰ γωνιά θά ὑπάρχει ἕνα κεφάλι. Ὁ πίνακας «γέμισε», χωρίς νά ἐλέγχω ἀπόλυτα ἐκ τῶν προτέρων τί πρόκειται νά συμβεῖ. Τό ἀνακάλυπτα ὅμως σιγά σιγά, ζωγραφίζοντας. Στόν πίνακα αὐτό π.χ. (σημ.: εἶναι τό «Ἐσωτερικό μέ τρεῖς καθρέφτες» πού ἀπεικονίζεται καί στό ἐξώφυλλο τοῦ καταλόγου τῆς ἐκθεσης) ξεκίνησα νά κάνω ἕνα σῶμα ἐν κινήσει: πρῶτα σαυμμένο, ὕστερα λίγο πιό ὀρθιο. Μετά ἦρθε τό ζῶο, ἄγριο. Ἀργότερα μπήκε κι ὁ καθρέφτης, πρῶτα σάν φόρμα (ἕνα ὀμοειδές σχῆμα) κι ἀργότερα ὡς δομικό στοιχεῖο τῆς «ὑπόθεσης», ὡς καθρέφτης δηλαδή. Αὐτός ὁ ἄνθρωπος, σκέφτηκα μετά, ἔχει μιὰ εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ πού τήν ἀγνωῶ.

Ν.Π.: Γι' αὐτό, ἐξάλλου, δέν ἀντανაკλάται στόν καθρέφτη. Ὅμως, Κυριάκο, ὡς τώρα δέν ἔβλεπα σ' αὐτό τό ἔργο ἕνα πρόσωπο «ἐν ἐξελίξει». Πιό πολύ σκεφτόμουν ἕνα θεατρικό ἢ χορευτικό σύμπλεγμα: Τρεῖς ἄνθρωποι, τρεῖς καθρέφτες κι ἕνα ζῶο πού κάτι παλεύουν μέ τό φῶς καί κάτι μεταξὺ τους.

Κ.Κ.: Τό ἴδιο πράγμα εἶναι, γιατί ὑπάρχει χρόνος καί ἐξέλιξη στόν πίνακα. Κι ὅταν ὑπάρχει χρόνος, ὑπάρχει καί συναισθηματική διάρκεια καί φόρτιση. Ὁ πίνακας δέν ἀπεικονίζει πιά μιὰ «παγωμένη» στιγμή, ὅπως οἱ πίνακες πολλῶν σύγχρονων μου ζωγράφων ἀλλά καί δικοί μου. Δές, ἄς ποῦμε, τοὺς πίνακές μου πού ἐκτίθενται δεξιά στήν αἴθουσα: «Ὁ τζαμάς», «ἡ Κάτια πού κάθεται» κ.λπ.

Ν.Π.: Αὐτή ἡ ἀναζήτηση τοῦ χρόνου, μιᾶς διάστασης, δηλαδή, ἐξ ὀρισμοῦ ἀποκλεισμένης ἀπό τόν πίνακα, μέ ὀδηγεῖ ἀφ' ἑνός στή συγχρονικότητα τῶν Βυζαντινῶν καί τῆς πρώιμης Ἀναγέννησης, ἀφ' ἑτέρου σέ ὅλες τίς σύγχρονες ἀναζητήσεις —περισσότερο ἐγκεφαλικές, κατά τή γνώμη μου— γιά τήν κατάργηση τῶν ὀρίων τοῦ πίνακα.

Κ.Κ.: Καταλαβαίνω τοὺς φόβους σου. Ἡ πορεία, ὅμως, δέν εἶναι γραμμική. Τό ἐπόμενο βῆμα μπορεῖ νά μέ ὀδηγήσει στήν κατάργηση τοῦ τελάρου, μπορεῖ ὅμως καί ὄχι. Ἐξάλλου, ἐμεῖς οἱ ἴδιοι δέν σκεφτόμαστε ἀπό καιρό νά «δραματοποιήσουμε» ἕναν πίνακα;

Ν.Π.: Βέβαια. Ἀκόμη καί τώρα μέ τήν ἐκθεσή σου σκεφτήκαμε νά «ζωτανέψουμε» θεατρικά ἕναν πίνακά σου. Ἄλλο ὅμως τό παιχίδι, ἡ ἀναζήτηση, καί ἄλλο ἡ θεωρητική καταφυγή σέ ἕναν -ισμό καί ἡ παγίωσή του.

Κ.Κ.: Μήν ξεχνᾶς ὅμως ὅτι ἀκόμη καί μέσα ἀπό ἄκρως θεωρητικές ἀντιλήψεις παγιωμένες ξεπήδησαν ἀξιόλογα ἔργα. Οἱ φουτουριστές, γιά παράδειγμα, ἔδωσαν πολλά ἀξιόλογα ἔργα. Ἡ διαφορά μου εἶναι πῶς δέ μέ ἀπασχολεῖ τόσο ἡ ἀπεικόνιση διαφορετικῶν στιγμῶν ὅσο τό νά ἐνοποιήσω αὐτές τίς στιγμές σέ μιὰ κατάσταση. Ἡ προσπάθεια εἶναι νά ἐμπεριέχονται οἱ διαφορές χρονικές στιγμές κάποιου συμβάντος στή ζωγραφική δυναμική μιᾶς κατάστασης, καί νά ἀποτυπώνονται συγχρονικά.

Ν.Π.: Ἴσως τό ἔχεις πετύχει...

Κ.Κ.: Τότε, γιατί νά μᾶς ἀπασχολεῖ ἂν εἶναι ἕνα πρόσωπο ἢ τρία; Γιατί νά σκεφτόμαστε ἂν εἶχε ἢ δέν εἶχε κάποιες θεωρίες ὁ Πικάσσο ὅταν ζω-

γράφιζε «συγχρονικά» τό προφίλ καί τό ἀνφᾶς κάποιας φιγούρας στόν ἴδιο πίνακα;

Ν.Π.: Γιατί πιστεύω πῶς βρισκόμαστε, μ' αὐτήν τήν ἐκθεση, σέ μιὰ κορύφωση τῆς ὡς τώρα δουλειᾶς σου, καί σέ μιάν ἀναπόφευκτη στροφή. Σκέφτομαι καί τό θέατρο πού ἔχει εἰσβάλει στή ζωή σου, καθώς καί τήν «Μίνη τήν ἀθῶα» πού ἔχει τόσο ἀμεση σχέση μέ τό ἔργο σου τῶν τελευταίων χρόνων. Λές καί ἐνήργησε μιὰ περιέργη ἀλχημεία, τήν «Μίνη» τῆ ζωγράφισες πολύ πρὶν διαβάσεις τό ἔργο. (Πάντα φαντάζομαι αὐτές τίς κοπέλες νά μισοκλείουν τίς γρλίγιες πρὶν κάτσουν νά τίς ζωγραφίσουν· καί πάντα σκέφτομαι πῶς ἡ ἀμέσως ἐπόμενη κίνησή τους θά 'ναι νά τίς κλείσουν τελείως γιά νά μείνουν στό ἀπόλυτο σκοτάδι. Ὅπως δηλαδή καί στήν Μίνη). Ἄραγε εἶναι τυχαῖο πού στή σκηνογραφία σου αὐτή δέσποζε τό μπλέ, αὐτό τό συγκεκριμένο βαθύ λουλακί τῆς τελευταίας σου δουλειᾶς;

Κ.Κ.: Ὅχι βέβαια. Μόνο πού τελευταῖα ἔχω γίνει πολύ ἐπιφυλακτικός γιατί πολλοί δημοσιογράφοι καί κριτικοί ἔχουν «κολλήσει» κάπως αὐθαίρετα στή «θεατρικότητα» τῶν ἔργων μου, ἐνῶ δέν ἔχουν καμιά παραπάνω θεατρικότητα ἀπ' τόν Χολμπάιν ἢ ὅποιον παραστατικό ζωγράφο.

Ν.Π.: Θυμήσου ὅμως ὅτι στήν προηγούμενή σου ἐκθεση, ἦταν οἱ πίνακές σου οἱ ἴδιοι πού μᾶς ἔδωσαν τήν ἰδέα ἑνός «μικρο-δράματος» πού νά ξεκινάει ἀπ' αὐτούς.

Κ.Κ.: Τούς πίνακες πού εἶχαν γιά θέμα τους τόν Σιδηροδρομικό Σταθμό (Νο 2, 3, 6, 7, 8 τοῦ καταλόγου τῆς προηγούμενης ἐκθεσης) εὐτυχῶς πού δέν τοὺς κάναμε, γιατί θά καταλήγαμε, μᾶλλον, σέ κοινωνιολογίζοντα χωροδράματα. Ὅμως, οἱ ἄλλοι δύο (Νο 11 καί 12 τοῦ ἴδιου καταλόγου) ἔχουν μιὰ αὐξημένη θεατρικότητα, γιατί τό θέμα τους τό ἴδιο εἶναι τό θέατρο. Ἐξοῦ καί ἡ αὐλαία πού ὑπάρχει διακριτικά στήν ἄκρη δεξιά.

Ν.Π.: Ἴσως λοιπόν νά εἶναι λάθος νά ἀποδίδουμε μιὰ πρόσθετη θεατρικότητα στά ἔργα, ἐσὺ ὅμως ἔχεις μιὰ τάση νά πλησιάζεις τό θέατρο. Ἡ

σκηνογραφική δουλειά προσφέρει βέβαια ένα προνομιακό πεδίο προσέγγισης.

Κ.Κ.: Αυτό είν' αλήθεια. Καί μου κάνει εντύπωση πού έπεσήμανες ότι ή φιγούρα τής «Μίνης» προϋπήρχε μέσα μου, πρίν διαβάσω τό θεατρικό έργο, σέ όλες αυτές τίς γυναίκες μέ τίς γρίλιες (No 16 του καταλόγου τής προηγούμενης έκθεσης).

Ν.Π.: Γι' αυτό, εξάλλου, έκανες ένα πολύ ωραίο σκηνικό... Λές στό πρόγραμμα τής έκθεσής σου: «'Από τή γενιά μου, πολλοί είμαστε σηματομεμένοι μέ τήν αντίφαση τής πολιτικοποιημένης τέχνης, άπ' τή μιά, καί τό μήλο του Μαγκρίτ πού δέν είναι μήλο, άπ' τήν άλλη. 'Η αντίφαση δέν οδηγεί αναγκαστικά κάπου, είναι μιά κατάσταση πού μπορεί 'ά σέ βάλει σέ αδράνεια. Χιλιόμετρα βαρετής ζωγραφικής, μουσικής καί ποιήσης έχουν γίνει έτσι, σέ κατάσταση αδράνειας».

Κ.Κ.: Μήν ξεχνάς πώς οι άριστεροί τόν Μαγκρίτ δέν τόν κατάλαβαν. Δέν άνέχονταν νά βλέπουν ένα μήλο στή θέση ενός προσώπου ή μιά πίπα νά ονομάζεται γοβάκι. Δέν θέλησαν τό παιχνίδι, δέν παραδέχτηκαν ότι ή ζωγραφική έρευνα είναι σχεδόν αυτοσκοπός κι ούτε νοιάστηκαν γιά τόν αυθορμητισμό, τίς δυνάμεις του υποσυνείδητου καί τήν προσπάθεια ανάδειξής τους μέ τήν αυτόματη γραφή.

Ν.Π.: "Όμως καί στή δικιά μας γενιά άριστερών, πού θέλησε τήν ανανέωση καί πολέμησε γι' αυτήν, δέν έγιναν σημαντικά βήματα στήν τέχνη. Καταδικάσαμε βέβαια τελεσιδικα τόν σοσιαλιστικό ρεαλισμό καί τίς ζτανοφικές πρακτικές. 'Αγαπήσαμε καί νιώσαμε βαθιά, πιστεύω, τούς υπερρεαλιστές, τό θέατρο τής ώμότητας, τόν 'Αρτώ καί τόν Μπέκετ, όμως δέν έμπνευστήκαμε άπ' αυτούς, ούτε στά νιάτα μας τούς είχαμε γιά πρότυπο. 'Η κεκτημένη ιδεολογία έμπόδιζε ίσως τό ουσιαστικότερο πάντρεμα. 'Η διάχυτη αίσθηση του «τέλους τών ιδεολογιών» έφερε αυτή τήν αδράνεια πού αναφέρεις. Μήπως όμως ή έγκατάλειψη κάποιων χαρακωμάτων μπορεί νά σημάνει τό άνοιγμα πρός κάτι καινούργιο;

Κ.Κ.: Ναί. 'Ελπίζω νά γίνει κάπο-

τε αυτό πού λές, τό πάντρεμα. 'Από τήν άλλη όμως, θέλω νά υπερασπιστώ τήν ιδιότητά μου του άριστερου καλλιτέχνη, χωρίς νά μπορώ όμως νά δώσω τόν όρισμό του. Θα 'θελα πολύ νά κουβεντιάσαμε αυτό τό θέμα: τί σημαίνει σήμερα άριστερός καλλιτέχνης. Καί θα 'θελα πολύ νά τό κουβεντιάσω μέ άλλους καλλιτέχνες τής γενιάς μου. "Έτσι, ένιωσα πολύ περίεργα όταν ό Δημόσιος Σκουλάκης, στήν έκθεσή μου, είπε πώς σήμερα είναι πιά ή έποχή τών μονολόγων. Καθένας μέ τό έργο του, τό κοινό του καί τήν έκθεσή του. Ξέρω πώς ό Δημόσιος εξέφρασε μέ τόν πιό άμεσο τρόπο τήν κυνική πραγματικότητα. "Όμως έγώ μελαγχολώ, όταν σκέφτομαι πώς ή μόνη μας επαφή είναι πιά στίς έκθέσεις νά ανταλλάσσουμε άπόψεις. Διατηρώ, βλέπεις, ακόμη τό όνειρο τής δεκαετίας του '70 γιά μιάν «έπική ζωγραφική», γιά μιά ομαδική παρέμβαση σέ μεγάλους χώρους. Ξέρω, βέβαια, ότι τ' όνειρο αυτό θα μείνει, μάλλον, ανεκπλήρωτο γιά πάντα.

Ν.Π.: Μήπως όμως ή πολιτική ένα-

τένιση τής δεκαετίας του '70 έκανε λάθος; Μήπως δηλαδή ό πραγματικός διάλογος δέν γίνεται μέσα άπό συλλογικές δημιουργίες (άλλωστε, πέραν τών όνειρων, δέν είδαμε καί πολλές νά πραγματοποιούνται) άλλα μέ τόν μυστικό τρόπο που έχει ένα έργο νά «επικοινωνεί» μέ τό άλλο; Σκέψου τούς ίμπρεσιονιστές. Οι πίνακές τους βρίσκονταν σέ συνεχή επικοινωνία, ακόμη κι όταν οι ζωγράφοι ήταν τσακωμένοι μεταξύ τους.

Κ.Κ.: "Η όπως την έποχή πού ό Μπράκ ζωγράφιζε καί ό Πικάσσο κρυφοκοίταζε τά έργα του καί αντίστροφα, σέ σημείο πού καμιά φορά σήμερα δέν καταλαβαίνουμε ποιανού είναι ποιό.

Ν.Π.: Μήπως λοιπόν τό βαθύτερο καί πιό άπελπισμένο νόημα τών λόγων του Σκουλάκη είναι ότι τό ίδιο τό ζωγραφικό έργο δέν μπορεί πιά νά συνομιλήσει μέ άλλα έργα;

Κ.Κ.: 'Υπάρχει κάτι, έξωζωγραφικό βεβαίως, πού μπορεί όμως νά ενσωματωθεί δημιουργικά καί ν' αποτελέσει μιάν άρχή διαλόγου γιά τούς άριστερούς. Κι αυτό είναι ή πλήρης

έναντίωση στο σύστημα πού εκπορεύεται απ' τήν επιθετική αυταρέσκεια του θριαμβεύοντος καπιταλισμού. "Ένα σύστημα πού ανά δεκαετίες προτείνει άλλες φόρμες, νέες απόψεις. Κοντολογίς ένα διόλου κριτικό ύμνολόγιο τής τεχνολογίας. "Όπως είναι ή περίφημη «Νέα Τάξη», έτσι προβάλλεται και ή «Νέα Φόρμα» στήν τέχνη. Κάθε τόσο εμφανίζονται διάφορες άβανγκάρντ απόψεις για να επιβάλουν μιά φόρμα, μιά έννοια του μοντέρνου. Έγώ, λοιπόν, αισθάνομαι μιάν αντίπαλότητα μ' όλ' αυτά.

Ν.Π.: Βλέπεις όμως, ότι όλοι αυτοί αναφέρονται στή λαϊκότητα (pop art) ή στα βιομηχανικά απόβλητα και τά άπορρίμματα τής βιομηχανικής κοινωνίας ή στήν φτωχή τέχνη, τήν arte povera.

Κ.Κ.: Ποιά arte povera τώρα, πού για να κάνει ένα έργο ό Κίφερ χρειάζονται εκατομμύρια δολάρια; Είναι προϊόντα κατευθειάν πληρωμένα από μεγάλες επιχειρήσεις, και μπαίνουν άμέσως σε μουσεΐα, πού μέ τή σειρά τους διαμορφώνουν και επιβάλλουν μιάν αντίληψη για τήν πρωτοπορία.

Ν.Π.: Από ποιά στοιχεία λοιπόν τής δικής σου δουλειάς θά 'θελεις να «άποκρυπτογραφείται» ή άριστερή, ή ένταγμένη πού θά λέγαμε παλιότερα, αντίληψη περί τέχνης; Τό ρωτάω γιατί μιά πρώτη ματιά σ' αυτή σου τήν έχθεση δείχνει ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά θέματα. Σάν να αφήνεις πίσω του τούς άντάρτες, τόν Κολοκοτρώνη, τό πράσινο τράμ του Έμφύλιου μέ τόν όρκο του Νταβίντ, κι όλες τίς ιστορικές-ζωγραφικές αναφορές σου. Εύκολα θά 'λεγε κανείς ότι

κλείστηκες σπίτι σου —στόν κατ' έξοχήν χώρο τής ιδιώτευσης— και κατέβασες και τίς γριλιες. 'Από πού λοιπόν να πιαστεί ό θεατής για να νιώσει τόν άριστερό παλμό σου;

Κ.Κ.: 'Από τά πιό ζοφερά στοιχεία. 'Από τίς άναφορές σε μιά καθόλου ευχάριστη πραγματικότητα. 'Η σύγχρονη άπελπισία επιβάλλεται, θά 'λεγα, να εκφράζεται από έναν άριστερό καλλιτέχνη. Γι αυτό διαφωνώ μέ τόν Νίκο Χατζηνικολάου πού ήρθε στο άτελιέ να δει τά έργα μου κι άπόρησε για τήν άπελπισία, τή μοναξιά, τήν άπομόνωση και τήν έλλειψη έλπίδας πού είδε στα έργα μου. 'Υπάρχουν αυτά τά συναισθήματα, είναι προσωπικά μου βιώματα και είναι μιά «συμπεριληψη» και μιά κριτική ματιά στήν πραγματικότητα.

Ν.Π.: Αυτά όμως, όλα, μπορεί να τα αισθάνεται και να τα εκφράζει ο οποιοσδήποτε καλλιτέχνης, χωρίς να είναι απαραίτητα άριστερός.

Κ.Κ.: "Ό,τι και να λέμε έμεις για να όρίσουμε πώς ένα έργο είναι «άριστερό», όταν δεις τή δουλειά ενός καλλιτέχνη στή διάρκεια και τήν εξέλιξή της, τότε φαίνεται από μόνο του αν υπάρχει ή δέν υπάρχει τό α ή β «πολιτικό» χαρακτηριστικό. Μόνο αν δεις τήν πορεία μου τά τελευταία δέκα, ως πούμε, χρόνια θά βρεις πού διαφέρει από τόν Σοντίν, πού έπηρέάζεται απ' τό Μόραλη, πού συγγενεύει ή διαφοροποιείται —όπως λέει ο Χατζηνικολάου— απ' τόν Τσαρούχη.

Ν.Π.: Πράγματι, αν κοιτάξει κανείς μόνο τήν τελευταία σου έκθεση, μία πρόχειρη ματιά, όπως είπαμε και παραπάνω, μπορεί να τού δείξει πώς ξεκόβεις από πολλά. "Αν όμως εντάξουμε αυτά τά έργα μέσα στή συνολική σου πορεία, φαίνεται ξεκάθαρα ότι από τίποτα δέν ξεκόβεις. "Απλώς έμπλουτίζεις τό ζωγραφικό σου λεξιλόγιο. Βλέπω εδώ δύο πίνακες με μοντέλο τήν Κάτια (Νο 15, 16 τού καταλόγου τής προηγούμενης έκθεσης). Σχεδόν ίδιο θέμα, σχεδόν ίδια στάση. Μόνο πού στόν ένα τό παράθυρο είν' ακόμη ανοιχτό κι από πίσω περνάει ο τζαμάς. γνώριμός μας από καλύτερα έργα σου, ενώ στόν άλλο οί γριλιες έχουν κατέβει, ή Κάτια είναι έξισου γυμνή, κυριαρχούν όμως τά μπλέ, πού άργότερα θά σέ άπασχολήσουν πολύ. Φτάνοντας δηλαδή στήν τελευταία σου έκθεση, καταλαβαίνουμε πώς όλα, σχεδόν, τά ζωγραφικά θέματα τά έχουμε ξαναδεί. Τά έχεις ξαναφάξει. Βέβαια έχουμε και τήν προέκτασή τους: τή βάρκα πού εισβάλλει δυναμικά, τήν ταράτσα και άλλα. Κυρίως όμως έχουμε μία νέα ματιά για τό σχέδιο και μία δυναμική εισβολή στό χώρο, τού μπλέ σέ συνδυασμό με τό κίτρινο, έμποδισμένο φώς.

Κ.Κ.: Πράγματι, είναι μία άλλη αντίληψη για τό σχέδιο απ' αυτήν πού ως τώρα έπεξεργαζόμουν. "Εδώ, τό σχέδιο φάχεται να βρεθεί, ταυτόχρονα με τή δυναμική τού χρώματος. Γι' αυτό άπλοποίησα τά χρώματα. "Εβαλα μπλέ και κίτρινο, για να μήν έχω μεγάλη φροντίδα για τό χρω-

μα. Προσπάθησα να σχεδιάσω άποφεύγοντας τήν περιγραφικότητα. "Εξού και μερικά πράγματα μοιάζουν παραμορφωμένα ή άσχεδιάστα. "Η Μαραγκού έγραφε για έπιμελημένη έλλειψη σχεδίου, άπουσία σχεδιαστικής φροντίδας. "Οχι. "Η δυναμική των δύο χρωμάτων, πού είναι συμπληρωματικά μεταξύ τους, μου επέτρεψε να άφηγηθώ με μεγαλύτερη εύκολία. Παλιότερα, είχαμε μία ναρκισσιστική έπιμονή στή λεπτομέρεια και μιάν έμμονή στό άντικείμενο. Τό εκθειάζαμε. Τώρα, ένα περίπου άκριβές χέρι μου έπιτρέπει ν' άσχοληθώ και με τό φόντο τού χεριού πού είν' έξισου σημαντικό.

Ν.Π.: Τώρα μοιάζει να φωτοσκοιάζεται περισσότερο ο πίνακας. "Ενώ οί γριλιες κλείνουν, έχω έντονότερη τήν αίσθηση τού φωτός.

Κ.Κ.: Σ' όλα τά έργα τελικά, τό θέμα είναι πώς φωτίζεται ο πίνακας, από πού φωτίζεται και γιατί φωτίζεται. Διά τού φωτός βλέπω. Κι αυτό τό φώς ήθελα να 'ναι μέσα στόν πίνακα, είτε σάν πηγή φωτιστική είτε σάν έξωτερική δυναμική.

Ν.Π.: "Υπάρχει λοιπόν ένα όλόκληρο σκεπτικό στήν έπιλογή τού μπλέ-κίτρινου.

Κ.Κ.: "Η άφέλεια όμως αυτής τής έπιλογής είναι πού τή σώζει. Δέν πρόκειται πιά για μία έκλογικευμένη άντιμετώπιση τής πραγματικότητας, αλλά για ένα βασικό, καθαρά ζωγραφικό κίνητρο.

Ν.Π.: Συζητώντας καθαρά ζωγραφικά θέματα, δώσαμε πιστεύω μία πρώτη άπάντηση, χωρίς να τό καταλάβουμε καλά καλά, στό έρώτημα πού μάς βασανίζει για τόν άριστερό καλλιτέχνη. Θέλω να πω πώς ή άριστεροσύνη δέν κρύβεται πίσω απ' τή δηλωμένη έπαναστατικότητα του, τήν προσωπική ζωή του και τήν πολιτική του ένταξη. Ούτε, ίσως, στά προσωπικά του βιώματα και τήν άπελπισία τής έποχής. Περισσότερο θά 'πρεπε να τήν άναζητάμε στήν τόλμη να άνανεώνει τά έκφραστικά του μέσα, στήν άνησυχία να έκφράσει καινούργιες καταστάσεις, με νέο τρόπο. Με κίνδυνο να χαρακτηριστεί «έπιμελώς άσχεδιάστος».

Κ.Κ.: "Η διέξοδος πάντα ήτανε και είναι να φάχεις τή δικιά σου γλώσσα, να άποφεύγεις τήν επανάληψη, να μήν αντιγράφεις τόν έαυτό σου, να βρίσκεις τρόπους για να δοκιμάζεις διαφορετικά πράγματα ταυτόχρονα. Και ποτέ να μή φτάσεις. Να μή πεις ότι αυτό είμαι, ποτέ.

Ἡ «ἀποτροπή τοῦ πολέμου»: μεταφυσική ἢ πολιτικό αἶτημα

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

Ἡ μεγαλοπρεπής καί πολυέξοδη τελετή ἑναρξης τῶν ἀγώνων τῆς παρηγοριᾶς, τῶν πρόσφατων Μεσογειακῶν Ἀγώνων τῆς Ἀθήνας ἐννοῶ, ἦταν ἀφιερωμένη —ισχυρίζονται οἱ θησαυρίσαντες ὀργανωτές— στήν εἰρήνη. Τίποτε τό αἰφνιδιαστικό καί τό πρωτότυπο. Τό σύνολο περίπου τῶν σύγχρονων ὑπερθεαμάτων, πού προβάλλουν μέσω τῶν τηλεοράσεων τόν ἀθλητισμό καί τούς σπόνσορες του (προπαντός), βρῖσκουν —ἀνάμεσα στά πολυπληθῆ διαφημιστικά μηνύματα πού ἐκπέμπουν— τό χρόνο καί τή διάθεση νά πούν μιά καλή κουβέντα γιά τήν εἰρήνη καί πολλές κακές κουβέντες γιά τόν πόλεμο. Αὐτός ὁ ἐπίμονος ἐξορκισμός πού, λίγο καιρό πρῖν, ἦταν τό σῆμα κατατεθέν τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν καί τῆς συνδεδεμένης μέ αὐτές Ἀριστερᾶς πέρασε μέσα ἀπό τούς μηχανισμούς τοῦ μάρκετινγκ στόν χῶρο τοῦ μεγάλου θεάματος, στόν χῶρο τῆς ἰσχυρῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς.

Μιά ἀκόμα ἀπό τίς παραξενιές τῆς ἐποχῆς μας. Τήν ὥρα πού ἡ εἰρήνη κάνει καριέρα σούπερ-στάρ στίς ὀθόνες καί πού —στήν ἰδιόμορφη χῶρα μας— ἀποτελεῖ προσφιλές καί θριαμβεῦον θέμα φροντιστῶν, ἐξεταστῶν, γυμνασιάρχων καί ἄλλων διαμορφωτῶν τῆς ἰδεολογίας τῆς νέας γενεᾶς, ἡ πολιτική πρακτική πού συνδέεται μαζί της, πού τήν προάγει, πνέει τά λοίσθια. Ἀπόδειξη, ἀποδείξεις μᾶλλον ἀφθονες. Δέν θά ἦταν ἴσως ὑπερβολικό τό νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ πολιτική αὐτή ἦταν τό μεγάλο θύμα τῶν πρόσφατων πολεμικῶν περιπετειῶν στόν Κόλπο. Ὁ μεγάλος χαμένος δηλαδή —περισσότερο κι ἀπό τόν Σαντάμ Χουσεΐν ἢ τούς δύσμοιρους τούς Κούρδους. Τά κάθε εἶδους κινήματα εἰρήνης τῶν δυτικῶν χωρῶν (τά μόνον πού ὑπάρχουν), τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ἐπικεφαλῆς, παρέμειναν θεατές ἄβουλοι τῶν γεγονότων καί σέ καμία περίπτωση δέν μπόρεσαν νά πετύχουν τίποτα περισσότερο ἀπό μιά γραφική πα-

ρουσία. Κι ὅμως, μιά κάποια κεκτημένη ταχύτητα εἶχε κάνει πολλούς νά πιστεύουν —ὁ κύριος Σαντάμ πρῶτος ἀπό ὅλους— ὅτι ὁ ρόλος τους θά ἦταν καθοριστικός σέ μιά μαζική σύγκρουση ἑκατοντάδων χιλιάδων στρατιωτῶν. Τίποτε ἀπό ὅλα αὐτά τά ἀναμενόμενα..

Τί συμβαίνει λοιπόν; Μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὅτι ὅλες αὐτές οἱ φιλειρηνικές κινήσεις καί κινήματα δέν ἦταν παρά ἀπολιθωμένα, ψευδώνυμα κατασκευάσματα, εἰκόνα, ὁμοίωση καί ἀναλογία τῶν «σοσιαλισμῶν» πού μέχρι πρόσφατα συνέθλιβαν τούς πολίτες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης; Ὅτι καμία κοινωνική δύναμη, κανεῖς συγχροτημένος πολιτικός λόγος, καμία ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων σέ τελευταία ἀνάλυση δέν βρισκόταν πίσω ἀπό αὐτά; Σέ τελευταία ἀνάλυση ὅλα αὐτά ἔχουν μεγάλη δόση πραγματικότητας, ἰσχύουν. Θά ἦταν ὅμως ὑπερβολικό νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι τά φιλειρηνικά κινήματα τῶν τελευταίων χρόνων δέν ἦταν παρά μόνον αὐτά τά ἐλάχιστα.

Τά κινήματα εἰρήνης, ἡ πολιτική τῆς ἀποτροπῆς τοῦ πολέμου ὡς κύριο ἐνοποιητικό συστατικό ἐνός μαζικοῦ κοινωνικοῦ κινήματος, εἶναι προϊόν τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἀκολούθησαν, ἢ μᾶλλον συνόδευσαν τήν μεγάλη ἔξαρση τῶν ἐθνικισμῶν πού, στήν εὐρωπαϊκή τουλάχιστον ἥπειρο, ἔκαναν τόν πόλεμο πανίσχυρο ἰδεολόγημα καί τόν ἐνέγραψαν ἀμύπητες φορές στό ἱστορικό ἡμερολόγιο τῆς Εὐρώπης καί τοῦ ἔξαρτημένου ἀπό αὐτήν κόσμου. Ἀντίδραση πού, ἀπό τίς ἀφετηρίες της κιόλας, δέν συνόδεψε κάθε εἶδους καί ποιότητας πολεμική σύγκρουση ἀλλά στόχευσε σέ ὀρισμένες μόνον ἀπό αὐτές. Οἱ πόλεμοι στίς ἀποικίες γιά παράδειγμα, ὁ πόλεμος κατά τοῦ Μαχντί στό Σουδάν, ὁ πόλεμος κατά τῶν Ζουλού στήν Ἀνατολική Ἀφρική, ἡ διά τῆς κατάκτησης «εἰρήνευση» τῆς Δυτικῆς Ἀφρικῆς ἀπό τήν Γαλλία, ἡ σύγκρουση μέ τούς Μπόξερς τῆς Κίνας, μέ τούς Τουρκομάνους πρίγκιπες τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας ἢ μέ τούς Ἰνδιάνους τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, δέν προκάλεσαν κανένα ρίγος φιλειρηνικῆς συγκίνησης καί κανένα πρόβλημα συνειδήσεως στά πιό προοδευμένα πνεύματα τῆς Εὐρώπης.

1. Κείμενο πού διαβάστηκε στό συνέδριο μέ τίτλο «Προβλήματα σοσιαλισμοῦ: ζητήματα πολέμου καί εἰρήνης στό τέλος τοῦ 20οῦ αἰῶνα», πού ἔγινε στά Χανιά ἀπό τίς 29/6 ὡς τήν 1/7.

Ἐπρόκειτο γιά ἀγώνα ὑπέρ τοῦ πολιτισμοῦ, γιά ἐμπέδωση τῶν κανόνων εὐπρέπειας, συμπεριφορᾶς καί νομιμότητος τῶν πολιτισμένων, ἄρα τῶν προοδευτικῶν. Ἡ «ἀποτροπή τοῦ πολέμου» ὡς ἰδεολογικό καί πολιτικό δημιούργημα, ἀπό τό τέλος κιόλας τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, ἄφηνε πολλά κενά στή συνειδησιακή της ἀρχιτεκτονική.

Οἱ πόλεμοι πού ἄξιζε τελικά νά μή γίνονταν οἱ μεταξύ Εὐρωπαϊῶν πόλεμοι (οἱ πόλεμοι τῶν Σαχίμπ, ὅπως θά παρατηροῦσε εὐστοχα ὁ Ρουντγῆαρ Κίπλιγκ). Τή γενική καί ἀόριστη συγκίνηση πού προκάλεσαν οἱ ἐκατόμβες τῶν ναπολεόντειων πολέμων καί οἱ διαρκεῖς μεσογειακές αἰμορραγίες, στήν Ἑλλάδα, στήν Κρήτη, στήν Ἰταλική καί στήν Ἰβηρική Χερσόνησο, τήν διαδέχθηκε ἡ πιό πρακτική ἀναζήτηση μηχανισμῶν μετριασμοῦ τῶν ἐπιπτώσεων τῶν συγκρούσεων ἢ μᾶλλον μηχανισμῶν πού θά ἐπέτρεπαν ἀνθρωπιστική παρέμβαση στήν πολεμική βαρβαρότητα. Ἡ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν πολύνεκρη μάχη στό Σολφερίνο καί στήν δημιουργία τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ εἶναι γνωστή σέ ὅλους.

Ἡ πρόοδος τῶν περὶ «ἀποτροπῆς τοῦ πολέμου» ἰδεῶν ἦταν στή συνέχεια εὐθέως ἀνάλογη μέ τήν μαζικοποίηση, κοινωνικοποίηση ἂν προτιμᾶτε, τῶν στρατιωτικῶν μηχανισμῶν. Οἱ πολεμικές μηχανές τῶν μεγάλων δυνάμεων ἀποκοτούσαν, ὅσο πλησίαζε ὁ Πρῶτος Παγκόσμιος Πόλεμος, διαστάσεις δυσανάλογα μεγάλες σέ σχέση μέ τίς ὑπόλοιπες κοινωνικές λειτουργίες. Δέν ἦταν μόνο τό κόστος —μέ ἐπικεφαλῆς ἐκεῖνο τῶν ναυτικῶν ἐξοπλισμῶν— πού πίεζε ἀσφυκτικά τίς ἐθνικές οἰκονομίες καί προανήγγειλε τήν πλήρη ὑποταγή τῆς βιομηχανίας καί τῆς παραγωγῆς στίς πολεμικές ἐπιταγές. Ἦταν κυρίως ἡ στράτευση τῶν ἀνθρώπων ἡ συνολική, ὑποχρεωτική καί ἀνέκλητη πού μετέφερε τό πρόβλημα «πόλεμος» στήν καρδιά τῆς κοινωνίας. Καί ἐπρόκειτο γιά ἐντυπωσιακή ἐξέλιξη. Ὁ πόλεμος τοῦ 1870 πού γέννησε τήν ἰσχυρή Γερμανία καί ἔφερε τό τέλος τοῦ Ναπολέοντα τοῦ Γ' ἔγινε μέ λίγες ἐκατοντάδες χιλιάδες στρατιῶτες, πολλούς ἀπό αὐτούς ἐπαγγελματίες ἢ σχεδόν. Στόν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον, στό ἴδιο μέτωπο περισσότεροι ἀπό 10.000.000 ἀνθρώποι πολέμησαν. Ἡ σύγκριση τῶν ἀπωλειῶν δέ δέν ἀντέχει σέ καμία κριτική.

Ὁ πόλεμος λοιπόν ἔγινε, ἀπό τούς εἰρηνικούς καιρούς ἀκόμα, κεντρικό πρόβλημα τῆς κοινωνίας ὀλόκληρης, παράμετρος τῆς ζωῆς καί τῆς ἐξέλιξής της. Ἀφοροῦσε τήν κάθε οἰκογένεια ξεχωριστά, τήν ζωή τῶν μελῶν της

καί τό ἐπίπεδο τῆς εὐημερίας τους. Θά ἦταν ἀδύνατο νά μείνει ἔξω ἀπό τήν πολιτική τους σκέψη, τήν κοινωνική τους ἀντίληψη, θά ἦταν ἀδύνατο νά μήν ἀπαντηθεῖ αὐτή ἡ πίεση στό πλαίσιο ἑνός κόσμου πού —μέσα ἀπό τόν ἐθνικισμό— εἶχε ἀνακαλύψει τό χθές καί τήν ἱστορία καί, κατ' ἐπέκταση, τόν ἀπασχολοῦσε τό αὔριο καί πίστευε στήν δυνατότητα ἀνάπλασής του. Ἔτσι, μέσα στούς μαιάνδρους τοῦ μεσουρανοῦντος ἐθνικισμοῦ καί μέσα στήν ποικιλία τῶν ἀλυτρωτικῶν ὄραμάτων τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀλσατίας καί τῆς Λωρραίνης ἐπικεφαλῆς, ἡ ἀποτροπή τοῦ πολέμου, ἡ διεκδίκηση τῆς εἰρήνης ἔγινε στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς, μπῆκε στό πάνθεο τῶν σοσιαλιστικῶν ὄραμάτων καί σημάδεψε τόν ἀνθρωπισμό τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας. Ὅταν ὁ Α' Παγκόσμιος Πόλεμος ξέσπασε, ἡ ἤδη πραγματοποιηθεῖσα αὐτή συνάντηση τοῦ ἀντιπολεμικοῦ αἰτήματος μέ τήν πολιτική-κοινωνική διεκδίκηση λειτούργησε, προκάλεσε ἀνατροπές καί ἀνακατατάξεις, ἔγινε παρονομαστής στάσεων, ἀνταρσιῶν καί ἐπαναστάσεων καί βοήθησε —ὡς κεντρική ὑπόσχεση ἀνάμεσα σέ πολλές ἄλλες— τή θεμελίωση τοῦ καθεστώτος τῶν Μπολσεβίκων στήν Σοβιετική Ἐνωση.

Στά χρόνια που ακολούθησαν, ή άμεση σύνδεση του πολέμου μέ τήν κοινωνική άνατροπή —είτε μέσα από τήν μετατροπή του σε επανάσταση είτε μέσα από τήν εμφύλια ταξική διαμάχη που από τό Μεξικό ως τήν Κίνα έκανε έντονα τήν εμφάνισή της— του έδινε έναν κατ' έξοχήν πολιτικό χαρακτήρα, τόν καθιστούσε καίριο μέσο διεκδίκησης τής κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας. Τό αίτημα τής «άποτροπής του πολέμου» έγινε στίς συνθήκες αυτές πολύ συγκεκριμένο και ταυτόχρονα σχετικό. 'Η 'Αριστερά που κυρίως τό διαχειρίστηκε τό συνέδεε άμεσα μέ τήν μή επίθεση στην Σοβιετική 'Ενωση και λιγότερο μέ τή μή επέμβαση στα έσωτερικά των επαναστάσεων. Τήν ίδια στιγμή δεχόταν τόν πόλεμο ως μέσο

πολιτικής διεκδίκησης, τόν προέβαλλε μάλιστα και τόν προετοίμαζε στην εμφύλια, ταξική έκδοχή του. 'Η «άποτροπή του πολέμου» έγινε άποτροπή του άδικου πολέμου. Για όλες τίς δίκαιες μορφές καμία ιδιαίτερη αντίρρηση δέν υπήρχε.

'Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος δέν έφερε τήν παγκόσμια επανάσταση, τόν θρίαμβο του σοσιαλισμού και τό τέλος όλων των πολέμων —δίκαιων και άδικων— σ' αυτήν τή φάση τής ύστατης κρίσης. 'Εφερε αντίθετα, μιά νέα κατάσταση, τεχνική και κοινωνική ταυτόχρονα, τόν ολοκληρωτικό πόλεμο στην πυρηνική, άπόλυτη έκδοχή του. 'Η ίσορροπία του τρόμου που ακολούθησε προκάλεσε μιά νέα ισχυρή αντίφαση στό κίνημα διεκδίκησης τής ειρήνης. Πραγματικά, ή άπειλή του πυρηνικού ολοκαυτώματος έκανε από τή μιά πλευρά τόν πόλεμο καίρια υπόθεση όλης τής κοινωνίας (για πρώτη φορά σε τέτοια χωρίς διακρίσεις συνολικότητα), από τήν άλλη πλευρά όμως απομάκρυνε δραματικά τίς δυνατότητες τής κοινωνίας στό να παρέμβει στην άποτροπή του, στό να άσκήσει δηλαδή πολιτική. 'Ο πυρηνικός πόλεμος είναι μιά ιδιαίτερα κλειστή υπόθεση μηχανών και μηχανισμών, επί των οποίων ή κοινωνική άναταραχή ελάχιστη επίδραση άσκει. Δέν έχουμε εδώ τήν ανθρώπινη κινητοποίηση —στόν πολεμικό ή παραγωγικό χώρο— ως κύριο παρονομαστή του ολοκληρωτικού χαρακτήρα του πολέμου. 'Ο τελευταίος όρίζεται από τήν καταστροφική δύναμη τής μηχανής, που ελάχιστη ανθρώπινη και κοινωνική κινητοποίηση προϋποθέτει. Αυτό που όλα αυτά άντανακλούν στην κοινωνία είναι ό τρόμος των επιπτώσεων, εικόνα, όμοίωση και μεγέθυνση του φοβερού κενού που ανάγλυφα παρουσιάζεται στίς φωτογραφίες τής Χιροσίμα. Και ό τρόμος είναι τό ακριβές αντίθετο στην άσχηση πολιτικής. Για τήν ακρίβεια, δέν τήν επιτρέπει.

Τό φιλειρηνικό κίνημα μέσα στίς συνθήκες αυτές καταδικάστηκε στην μεταφυσική και στην καλλιέργεια τής χωρίς όρια και όρους καταστροφολογίας, μέρος τής όποίας κληροδότησε και στόν πιό γνήσιο απόγονό του, τό οικολογικό κίνημα. 'Η μόνη σαφής πολιτική διεκδίκηση που χωρούσε εδώ ήταν ή ύπέρ τής Σοβιετικής 'Ενωσης και λοιπών —σοβιετικού κυρίως προσανατολισμού— πολιτικών και κοινωνικών κινήματων. Τήν προάσπιση τής ειρήνης επικαλέστηκε τό ζεύγος Ρόζενμπεργκ στο δικαστήριο που τούς καταδίκασε σε θάνατο για παράδοση πυρηνικών άπορρητών στους Σοβιετικούς. Πέραν τούτου όμως τίποτε ή περιπου τίποτε. Καθώς ό πόλεμος παρουσιαζό-

ταν στίς συνειδήσεις ὡς μία μορφή Ἀποκάλυψης, τέλειαι καί ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς, τέλος τοῦ πολιτισμοῦ καί τοῦ κόσμου, ἦταν δηλαδή μὴ πολιτικά ἐκμεταλλεύσιμος ἢ διαχειρίσιμος, ἀρμοδιότητα τοῦ θεοῦ καί ὄχι τοῦ ἀνθρώπινου, ἔτσι καί ἡ πάλῃ γιὰ τὴν ἀποτροπή του ἔγινε ἀγώνας γιὰ τὴν Σωτηρία, τὴν ἴδια ἀόριστη καί μεταφυσικὴ σωτηρία πού καί ἡ χριστιανικὴ καί εὐρύτερα θρησκευτικὴ πρακτικὴ προάγει.

Τὸ «περίπου τίποτα» ἀναφέρεται στὴ μόνῃ συγκεκριμένη δυνατότητα ἀποτροπῆς πολέμου πού ἀπέμενε στοὺς πολίτες τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν κυρίως κρατῶν. Στούς μὴ πυρηνικούς πολέμους δηλαδή, στὴν παρέμβαση στίς περιορισμένης ἐμβέλειαι πραγματικῆς συγχρούσεις. Ἡ μεταπολεμικὴ περίοδος δὲν ἦταν φτωχὴ σὲ παρόμοιαι περιπέτειαι καθὼς οἱ ἀποικιακῆς αὐτοκρατορίες κλονίζονταν, συχνὰ μὲ βίαιο τρόπο, ἀφήνοντας στὴ θέση τους κενὰ πού καί πάλι ὁ πόλεμος καί ἡ βία ἔσπευδαν νὰ καλύψουν. Τὸ φιλειρηνικὸ κίνημα ἐδῶ μποροῦσε νὰ ἔχει καθαρὸ ἀντικείμενο πολιτικῆς παρέμβασης, νὰ στηρίξει, πάνω στοῦ αἴτημα γιὰ εἰρήνη, προτάσεις γιὰ τὸν κόσμον, τὴν κοινωνία καί τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν τὸ ἔκανε στὴν ἔκταση πού θὰ περίμενε κανεῖς. Στὸ σφαγεῖο τῆς Ἀλγερίας, γιὰ παράδειγμα, γιὰ πολὺ καιρὸ τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα Γαλλίας βρέθηκε ἀπομονωμένο καί περίπου ἐθνικὰ ὑποπτο καθὼς στήριζε —ἔστω καί μὲ δισταγμούς— τίς ἀντιαποικιακῆς καί φιλειρηνικῆς ἀλγερινῆς ἐκδηλώσεις, σὲ καιροὺς πού ἄλλαι ἀριστερῆς δυνάμει —οἱ σοσιαλιστῆς γιὰ παράδειγμα— μὲ ἄξονα τὰ δικαιώματα τῶν Γάλλων ἐποίκων μιλοῦσαν γιὰ προάσπιση τοῦ πολιτισμοῦ ἀπέναντι στὴ σκοτεινὴ βαρβαρότητα. Στὴν Ἀγγλία, μεγάλο ἠττημένο τῶν καιρῶν αὐτῶν, ἡ ταπεινώση ὑπερέκλυσε τίς ὑπόλοιπαι ἀντιδράσεις, δημιουργώντας ἕνα βαθύ λαϊκὸ αἶσθημα ἐθνικισμοῦ πού τόσο εὐγλωττα τὸ εἶδαμε νὰ ξεσπάει στὸν μικρὸν πόλεμον τῶν Φώκλαντς.

Τὸ Βιετνάμ ἦταν μιά ἄλλη ἱστορία. Γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς ἦταν ἕνα εἶδος Ἀ Παγκόσμιου Πολέμου. Τὸ σύστημα τῶν κληρωτῶν ἀπλώσε τὴν ἀπειλὴ τῆς πολεμικῆς συμμετοχῆς στὸ σύνολο τῆς ἀμερικανικῆς κοινωνίας καί ἔκανε τὸν πόλεμον προσιτό, ἄρα πολιτικὸ καί διαχειρίσιμο, ἐκεῖ πού —στὴν κυρίαρχη πυρηνικὴ ἐκδοχῆ— φαινόταν ἀπόμακρος καί πολιτικὰ ἀόρατος. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ πολέμου σήμαινε γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς ἀνακάλυψη τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτικῆς ταυτόχρονα. Καί στὴν ἀδιάφορη αὐτὴ χώρα στήθηκε ἕνα ἀπὸ τὰ λαμπρότερα ἀντιπολεμικὰ κινήματα τοῦ αἰῶνα μας.

Γιὰ τὴν Εὐρώπη, ἐκτός ἀπὸ τὴν εὐκαιρία ξεπεράσματος τοῦ συνδρόμου πού οἱ δικοὶ τῆς ἀποικιακοῦ πολέμου τῆς εἶχαν ἀφήσει, τὸ φιλειρηνικὸ μὲ ἄξονα τὸ Βιετνάμ κίνημα εἶχε πολλῆς ἄλλαι, σημαντικῆς πολιτικῆς παραμέτρους. Ἡ οἰκονομικὴ, πολιτικὴ, πολιτιστικὴ ἡγεμονία τῶν ΗΠΑ στὴν γεμάτη τραύματα ἡπειρο μποροῦσε ἐπιτέλους νὰ ἀμφισβητηθεῖ. Τὸ κίνημα ἄφησε βαθιῆς ρίζες στὴν Γερμανία, ὅπου τὸ στήριζε ἕνας ἐθνικὸς παρονομαστής. Ἡ κηδεμονία πού ἐπιβλήθηκε στὴν χώρα μετὰ τὸν Πόλεμον τὴν μετέτρεπε σὲ ὑποδειγματικὸ ὄπλοστάσιο καί πιθανὸ πεδίο μάχης γιὰ ὑποθέσεις πού ἐλάχιστα τὴν ἐνδιέφεραν ἢ πού, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καθόλου δὲν μποροῦσε νὰ ἐλέγξει. Κίνημα εἰρήνης ἐδῶ σήμαινε σὲ αὐτῆς τίς συνθηκῆς κίνημα ἐθνικῆς ἀποκατά-

2. Ἀκούστηκε ἐδῶ ἐχθῆς —ἀπὸ τὸν κ. Παπαθεμελῆ— ὅτι οἱ ΗΠΑ φταῖνε γιὰ τίς πληγῆς πού ἀνοίγουν. Τίποτε τὸ πιὸ ἀνακριβῆς. Οἱ ΗΠΑ αὐτὴ τῆ στιγμῆ εἶναι ὁ πιὸ φιλειρηνικὸς παράγοντας πού ὑπάρχει, γιὰ τὸν πολὺ ἀπλό λόγο ὅτι δικὴ τους εἶναι ἡ νέα τάξη πραγμάτων, μόνῃ ὑπερδύναμη στὸν κόσμον ἔμειναν καί ἀγωνιοῦν νὰ πείσουν τοὺς πάντες ὅτι ἡ τάξη τους εἶναι ἡ πιὸ σταθερῆ, ἡ προστασία τους ἡ πιὸ σίγουρη, ἡ παρουσία τους ἐγγύηση γιὰ τὴν εὐημερία. Τὰ σύνδρομα τοῦ θριαμβευτῆ ὅλα αὐτὰ, ἂν καί φοβᾶμαι ὅτι θρίαμβος πού στήθηκε σὲ τόσαις καταρρεύσεις, ἀναπροσαρμογῆς καί ἀντιφάσεις μᾶλλον βραχύβιος θὰ εἶναι — καί αὐτὸς καί ἡ εἰρήνη πού ὑπόσχεται.

στασης πού θά περιόριζε τίς συνέπειες τῆς συντριβῆς τοῦ 1945. Γιά τό λόγο αὐτό τό εἰρηνιστικό κίνημα τῆς χώρας αὐτῆς ξεπέρασε τό χρονικό καί πολιτικό ὄριο πού ἡ ἀντίθεση στόν πόλεμο τοῦ Βιετνάμ ἔθετε. Προχώρησε ιδιαίτερα ριζοσπαστικά, διακηρύσσοντας τήν ἀντίθεσή του στό νά καταστραφεῖ ἡ Γερμανία γιά τήν ἄμυνα τῆς Δύσης. Αἴτημα εἰρήνης ἀλλά καί λανθάνον αἴτημα ἀνεξαρτησίας ταυτόχρονα.

“Ὅταν ὁ κύκλος —μέχρις ἐκεῖ πού μᾶς ἔχει ἀποκαλυφθεῖ τουλάχιστον— ἔκλεισε καί φθάσαμε στήν κατάρρευση τοῦ Ἀνατολικοῦ Συνασπισμοῦ καί στήν ἐποχή μας, τό κίνημα διεκδίκησης τῆς εἰρήνης βρέθηκε γυμνό, ὅσο μπορεῖ δηλαδή νά γυμνώσει ἡ ἀπουσία δυνατοτήτων πολιτικῆς παρέμβασης ἕνα κατ’ ἐξοχήν πολιτικό κίνημα. Ἡ Γερμανία, γιά ν’ ἀρχίσουμε ἀπ’ αὐτό τό τέλος, ἐν μέρει δικαιώθηκε, ἔπαψε νά εἶναι προπύργιο καί στόχος γιά λογαριασμό τῶν ἀπό πίσω. Οἱ μέ ἐθνικό περίγραμμα φιλειρηνιστές ἔγιναν οἰκολόγοι, πράσινοι πολιδιασπασμένοι καί ἀμήχανοι, καθῶς ἀπλώνονταν ἀπό τίς ὑγιεινές τροφές ὡς τό Τσέρνομπιλ καί ἀπό τόν ἀμίαντο καί τόν μόλυβδο ὡς τίς παιδικές χαρές. Πρός Θεοῦ, δέν εἰρωνεύομαι. Προσπαθῶ μόνο νά πῶ πῶς ὅταν ἀδυνάτησε ἡ ἔλειψε τό συνδυατικό πολιτικό ὑπόστρωμα, τό λανθάνον ἐθνικό αἴτημα, τά ὑπόλοιπα ἐξαρθρώθηκαν, ἔγιναν μύρια ὅσα ἀσύνδετα, ἄρα μή διεκδικήσιμα, ἄρα μή πολιτικά. Ἡ κρίση τῶν ἐναλλακτικῶν, ἂν προτιμᾶτε.

Γιά τίς ἄλλες συνιστώσες τῆς πρὸς ἀποτροπή τοῦ πολέμου κίνησης οἱ ἐξελίξεις ἦταν ἐπίσης καταλυτικές. “Ἄς μή συζητᾶμε γιά ὅσους συνέδεαν τήν εἰρήνη μέ τήν «προάσπιση τοῦ Ἀνατολικοῦ Συνασπισμοῦ». Αὐτοί πνίγουν τήν ἀμηχανία τους ἐνσυνείδητα στά νερά τῆς Καραϊβικῆς μέ ἐκεῖνο τό περιφνημο «καράβι γιά τήν Κούβα». Οἱ ἄλλοι ὅμως, οἱ πιο πολιτικοί, θά ἔλεγε κανεῖς, στέκουν τό ἴδιο ἄοπλοι. Βλέπετε, ἡ ἀνατροπή τῶν ἰσορροπιῶν ἀπομάκρυνε —φαινομενικά τουλάχιστον καί ἀρκούντως παραπλανητικά— τήν πυρηνική ἀπειλή ἀλλά καί ταυτόχρονα ἀνοίξε τούς ἀσμούς τοῦ Αἰόλου. Ἡ διεκδίκηση τῆς εἰρήνης διά τοῦ τρόμου καί τῆς καταστροφολογίας ἔμεινε ξαφνικά μετέωρη καί συμπαρέσυρε μαζί της στήν ἀμήχανη ἀνυπαρξία καί τό σύνολο περίπου τῶν φιλειρηνικῶν κινημάτων. Καί τό καταπληκτικό εἶναι τοῦτο: ὅτι μέ τίς πρόσφατες ἀνατροπές ὁ πόλεμος ἔγινε πιο πιθανός παρά ποτέ καί οἱ συγκρούσεις στήν πολύ εὐρωπαϊκή —στή μορφή καί στόν τρόπο ζωῆς— Λουμπλιάνια πείθουν καί τούς πλέον δύσπιστους γι’ αὐτό. Κι

ἀκολουθοῦν οἱ Οὐκρανοί, οἱ Βεσσάραβες, οἱ Σλοβάκοι, οἱ Λιθουανοί, ἀφήνοντας κατά μέρος τούς Ἀραβες καί τούς ἰσλαμιστές τους.²

Λέγαμε λοιπόν ὅτι συμβαίνει τοῦτο τό παράδοξο. Ὅσο ὁ πόλεμος γίνεται πιο κοντινός, τόσο, στόν καιρό μας, οἱ φιλειρηνικές κινήσεις ἀτονοῦν καί παραχμᾶζουν. Ἡ ἱστορική ἀναδρομή πού ἐπιχειρήσαμε προσπάθησε νά ἐξηγήσει τούς λόγους. Οἱ λόγοι ὅμως ἀπλά ἐξηγοῦν, δέν ἀλλάζουν τό ἀποτέλεσμα. Εἶναι ἀπλά ἡ συνείδηση πού θά μᾶς ἐπιτρέψει νά ἐπεξεργαστοῦμε τό παρόν, νά ὁραματιστοῦμε τό μέλλον, νά διαμορφώσουμε ἀπόψεις, νά ἀναδείξουμε προτάσεις, νά διαδηλώσουμε προθέσεις — νά κάνουμε, μέ ἄλλα λόγια, πολιτική. Καί στόν κόσμο πού ἔρχεται ἡ πολιτική παρέμβαση εἶναι κάτι τό πολύτιμο γιά ὅσους ἐξακολουθοῦν νά πιστεύουν σέ ὅσα ὁ σοσιαλισμός ὑποσχέθηκε στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες: τόν μετριάσμο τῶν ἀνθρωποκτόνων παθῶν, τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων ἐπικεφαλῆς. Ἡ ἀριστερή ἀμηχανία καί ἀπραξία στίς κουβειτοίρακινές ὑποθέσεις ἔδειξε τή γύμνια, ἡ ἴδια στάση ἀπέναντι στίς ἀναδεικνυόμενες εὐρωπαϊκές ἐθνικιστικές συγκρούσεις, ἡ ἀπορία μπροστά στίς ἰσλαμικές τήν ἐπιβεβαιώνει.³

Οὐτοπικές φαίνονται καί ἀκούγονται ἐπούτες οἱ προθέσεις σέ μιά χώρα αὐστηρά ἐγωκεντρική στό μέτρο τοῦ ἀθροίσματος τῶν ἀναριθμητῶν ἀτομικῶν —προσωπικῶν θά ἔλεγα— μικροσυμφερόντων πού τήν ὀρίζουν (χώρα μικρό - ἂν θέλετε: μικροϊδιοκτητῶν, μικροκεφαλαιούχων, μικρόνων κυρίως, ὄχι ἀπό βλακεία — ἀπό τήν ταξική τους διάθρωση). Καί ὅμως, ποιός ἔχει περισσότερο ἀνάγκη ἀπό τήν διεκδίκηση καί τήν ἐπιβολή τῆς εἰρήνης ἂν ὄχι ὁ πιο ἀδύναμος, ὁ πιο ἐξαρτημένος οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά, ἀνθρώπινα. Σέ μιά ἀνεργάτιστη χώρα πού πλέει χωρίς πυξίδα σέ δύσκολες θάλασσες, ἡ «ἀποτροπή πολεμικῶν ἐμπλοκῶν» πρέπει νά εἶναι καίριος πολιτικός ἄξονας. Κι ἂν ὄχι ἀπό τίς κυβερνήσεις —ἀπό τίς ὁποῖες τί νά προσμένει κανεῖς— τουλάχιστον ἀπό τήν κοινωνία ἡ ὁποία πιεστικά καί καταστροφικά ἀπειλεῖται.

Καί μιά καί μᾶς τελείωσε τό σφιχταγκάλισμα τοῦ ἱεροῦ βράχου τῆς Ἀκρόπολης ὡς μέσο διεκδίκησης τῆς εἰρήνης (ἐκεῖνης τῆς ἀόριστης καί παραπλανητικῆς πού ἡ μεταφυσική μᾶς πλαστογράφησε), εἶναι ἴσως ἡ κατάλληλη στιγμή γιά νά σκεφτοῦμε τί σημαίνουν ὅλα αὐτά γιά μᾶς. Τί τέλος πάντων ἀπειλεῖ τή ζωή μας: αὐτή πού κάνουμε καί αὐτή πού θά θέλαμε νά κάνουμε προπαντός.

Γιώργος Μαργαρίτης

Πάντως ὅσοι ἀπό ἐμᾶς ἀνατρέπουν στόν νοῦ τους αὐτά τά προφανῆ καί ἐτοιμάζονται νά διαβούν κατακτιτικούς Ρουβίκωνες, μᾶλλον πρὸς νέους Σαγγάριους μᾶς ὀδηγοῦν. Τό γεγονός δέ ὅτι χρημάτισαν πρῶην ὑπουργοί καί ὅτι πιθανότατα θά ξαναχρηματίσουν τέτοιοι μού προκαλεῖ σφοδρή ἀνατριχίλα.

3. Πόσο μπερδεμένες βρέθηκαν οἱ ποικιλώνυμες ἀριστερές ὀργανώσεις καί κινήσεις προστασίας τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων στήν Γαλλία ὅταν ἡ κυβέρνηση ἐξήγησε τήν ἐντυπωσιακά ἀπαράδεκτη σύλληψη καί ἀπέλαση τοῦ Μαροκινῶ συγγραφέα Ἀμπντελμουμέν Ντιουρί μέ τό ἐπιχείρημα: «Μά εἶναι ἰσλαμιστής ἢ τουλάχιστον ὑποπτος γιά τέτοιους».

Γιά τήν Ἀναδιοργάνωση τῶν Φιλοσοφικῶν Σχολῶν τῶν ΑΕΙ

τοῦ Ἐρατοσθένη Κατωμένου

Καί τώρα πού τελειώσαμε μέ τά ἐρωτηματολόγια, καιρός ν' ἀρχίσουμε τόν διάλογο.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἐπιλογή τοῦ ὑπουργείου Παιδείας νά κωδικοποιήσει τά ἐκπαιδευτικά προβλήματα στά διάφορα ἐρωτηματολόγια καί νά καλέσει ὅλους τούς παράγοντες πού σχετίζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μέ τήν ἐκπαιδευτική διαδικασία νά ἐπιλέξουν μεταξύ προκαθορισμένων ἀπαντήσεων ἔχει διχάσει τό κοινωνικό —δέν θά τολμοῦσα νά πῶ: τό ἐκπαιδευτικό—σῶμα. Ἡ διχογνωμία σχετίζεται ἐν μέρει μέ τίς διαφορές ἀντιλήψεων γιά τό τί εἶναι διάλογος.

Ὅσοι θέλησαν καλοπροαίρετα ν' ἀναμετρηθοῦν μέ τό ἐρωτηματολόγιο, θά πρέπει —ἂν κρίνω ἀπό τήν προσωπική μου ἐμπειρία— νά βρέθηκαν σέ μεγάλη ἀμηχανία. Στό ἕνα θέμα οἱ κωδικοποιημένες ἀπαντήσεις δέν καλύπτουν τή δική σου ἀποψη. Στό ἄλλο ἡ ὀπτική γωνία παρακάμπτει, κατά τή γνώμη σου, τήν οὐσία τοῦ προβλήματος. Στό τρίτο τίθεται σωστά ἀλλά δέν ἐπιδέχεται μονολεκτική ἀπάντηση. Σέ ἄλλα ἡ διάγνωση, ὅπως καί οἱ δυνατές λύσεις εἶναι προκαθορισμένες καί ἰδεολογικά περιγεγραμμένες. Καί, τό κυριότερο, ἀπουσιάζει ἡ οὐσιαστικότερη καί ἴσως κρισιμότερη κατηγορία προβλημάτων: αὐτή πού ἀφορᾷ τίς ἐπιστημολογικές βάσεις τοῦ ἰσχύοντος καθεστώτος.

Τό ὑπουργεῖο, εἶναι ἀλήθεια, τό ξεκαθαρίζει ἀπ' τήν ἀρχή: δέν πρόκειται γιά καινούργια θέματα: «ἔχουν ἀνακύψει ἀπό τίς διάφορες συζητήσεις» κι ἐδῶ «ἔχουν ἀπλῶς κωδικοποιηθεῖ». Ἀλλά ἂν τά στρατηγικῆς

σημασίας προβλήματα εἶχαν ὡς τώρα ἐντοπισθεῖ καί συζητηθεῖ, θά βρισκόμασταν πολύ κοντά σέ ἀποτελεσματικές λύσεις!

Μά ὑπάρχει θέση καί γι' αὐτά στό ἐρωτηματολόγιο, θά μοῦ πεί κανεῖς. Πράγματι, ὑπάρχει καί γιά τά σπουδαῖα μιάμιση λευκή σελίδα στό τέλος. Εἶναι ἀμφίβολο ὅμως ἂν ὑπάρχει θέση γι' αὐτά μέσα στή λογική τῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐρωτηματολογίων. Σύμφωνα μέ τό ἐπεξηγηματικό τεύχος πού τά συνοδεύει, στόχος τῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἀπαντήσεων θά εἶναι «νά διαφανοῦν οἱ ἐπικρατοῦσες τάσεις καί νά εἶναι ἀσφαλέστερες καί ἀντικειμενικές οἱ ἀποφάσεις πού θά ληφθοῦν». Πιστεύει ἀλήθεια κανεῖς πώς μιά γενναία καί πρωτότυπη ἰδέα ἔχει πιθανότητες —σ.ί.ς μέρες μας!— νά ἐκδηλωθεῖ καί νά ταξινομηθεῖ ὡς ἐπικρατοῦσα τάση;

Ἄλλ' ἄς τό δοῦμε κι ἀπό τήν ἀνάποδη. Σέ ἀρκετά ζητήματα δέν ἔχω ἀποψη — ὑποχρεωμένος εἶμαι νά 'χω γνώμη γιά ὅλα; Σέ ἄλλα δέν εἶμαι καθόλου βέβαιος πώς ἡ γνώμη πού σχηματίσασα ἔχει τήν ἀναγκαῖα τεκμηρίωση ἢ ἐγκυρότητα γιά ν' ἀξίζει νά κατατεθεῖ. Κι ὡστόσο, καλοῦμαι νά διαλέξω —ἀμετάκλητα— μιά ἀπό τίς προσφερόμενες ἀπαντήσεις καί νά ἐξουδετερώσω ἔτσι, διά τοῦ συμφηφισμοῦ, μιάν ἀντίθετη γνώμη, πού ἡ ἐγκυρότητά της μπορεῖ νά βασίζεται σέ ἄμεση, μακρά καί ἐπώδυνη ἐμπειρία. Εἶχαμε τήν ἐντύπωση ὅτι αὐτό τουλάχιστον ὄλο τό εἶχαν πιά κατανοήσει: ὅτι ἡ λύση τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς παιδείας μας δέν βρίσκεται στίς περιστασιακές πλειοψη-

φίες καί στίς ἐπικρατοῦσες τάσεις. Ἡ προσωπική πείρα τῶν προβλημάτων, ὅπως καί ἡ εἰδική θεωρητική γνώση, δέν ἐπιδέχονται μέσους ὅρους. Πρέπει νά τό παραδεχτοῦμε: τά ἐρωτηματολόγια, πέρα ἀπό τή γλυκιά ψευδαίσθηση τοῦ «ἐθνικοῦ διαλόγου γιά τήν παιδεία», δέν ἔχουν νά προσφέρουν οὐσιαστικά πράγματα: ὅπως βέβαια —ἀπό τήν ἄλλη— καί οἱ ὅποιοι σδήποτε συντεχνιακές πειθαρχίες ἢ ὑστερίες.

Ὁ μόνος δρόμος εἶναι ὁ διάλογος. Καί ἡ ἔννοια τοῦ διαλόγου —γιά τούς Ἕλληνες τουλάχιστον— εἶναι ἀπό τόν καιρό τοῦ Πλάτωνα σαφῆς καί δέν ἐπιδέχεται παρερμηνεῖες. Περιλαμβάνει: 1) τή δυνατότητα ὄλων τῶν συμμετόχων νά συμβάλουν στή διαπίστωση καί διατύπωση τῶν προβλημάτων. 2) Τή δυνατότητα τοῦ καθενός νά ἐπιλέγει ποιά προβλήματα θά συζητήσει, μέ κριτήριο τό ἂν ἔχει νά ἐκφράσει ἀποψη ἢ ὄχι. 3) Τή δυνατότητα νά ἐπανέρχεται, ὅσες φορές κρίνει ἀναγκαῖο, γιά νά συζητήσει τήν ἀποψη τῶν ἄλλων καί νά τροποποιήσει —προπάντων— τή δική του. Αὐτή εἶναι καί ἡ εἰδοποιός διαφορά τοῦ ἐλληνικοῦ διαλόγου ἀπό τά εἰσαγόμενα προϊόντα τῆς τεχνοκρατικῆς Δύσης: στατιστικές, ἐρωτηματολόγια, γκάλοπ: διαφορά πού ὀρίζει καί τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα στήν ἀντιληψη τῆς πραγματικῆς δημοκρατίας καί στήν ἀντιληψη τῆς κατ' ἐπίφαση δημοκρατίας.

Τήν πολύτιμη αὐτή διαφορά θεωρῶ χρέος μου νά τήν ὑπερασπισθῶ, γι' αὐτό λέω ναι στό διάλογο, ἀλλά —ἐννοεῖται— στόν πραγματικό διά-

λογο, δηλαδή σ' έναν διάλογο άνοιχτό, πού θά πεί δημόσιο, μέ συνομιλητές, πού θά πεί επώνυμους και όρατούς ανθρώπους, και βέβαια πάνω σε θέματα πού κι εγώ θεωρώ σημαντικά και για τά όποια έχω κάτι νά πώ — όχι «περί παντός θέματος».

Συμβάλλοντας, λοιπόν, μ' αυτούς τούς όρους στον έθνικό διάλογο για την παιδεία, θά ήθελα νά θέσω σε δημόσια συζήτηση ένα κεφαλαίωδες πρόβλημα, πού αναδύθηκε μέσα από την επώδυνη εμπειρία των τελευταίων χρόνων και πού, μολοντί δέν βρήκε τή θέση του στό έρωτηματολόγιο, πιστεύω πώς είναι ώριμο για μία νέα αντιμετώπιση.

Τό πρόβλημα είναι επιστημολογικού χαρακτήρα και άφορά την περιοχή των επιστημών του ανθρώπου. Συνδέεται ώστόσο και μέ τον κοινωνικό (έθνικό και ευρωπαϊκό) ρόλο της άνωτατης παιδείας —και των ανθρωπιστικών επιστημών ιδιαίτερα— μέσα στις παρούσες συνθήκες καθολικής κρίσης και ριζικών ανακατατάξεων.

Πρόκειται για την κατάτμηση της τέως Φιλοσοφικής Σχολής. "Όπως είναι γνωστό, ή άλλοτε ενιαία Φιλοσοφική Σχολή χωρίστηκε, μέ τό Π.Δ. 445/18.10.1984, σε τρία αυτότελη τμήματα: Τμήμα Φιλολογίας, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής-Ψυχολογίας (ή Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών). "Όπως είναι επίσης γνωστό, ή λύση αυτή ήταν αποτέλεσμα συμφητισμών ανάμεσα σε διαφορετικές και αποκλίνουσες προτάσεις. Σχηματοποιώντας, θά λέγαμε πώς οι τάσεις της εποχής είχαν πλωθεί σε δύο κύριες κατευθύνσεις. Η μία διεκδικούσε την οργανωτική αυτοτέλεια των επιμέρους επιστημονικών κλάδων προβάλλοντας τό σύγχρονο αίτημα της εξειδίκευσης και της έρευνας για την παραγωγή γνώσης. Η άλλη επιζητούσε οργανωτικές αναδιαρθρώσεις πού νά ανταποκρίνονται καλύτερα στον κατ' έξοχήν εκπαιδευτικό χαρακτήρα της Σχολής, δηλαδή στή μόνη ύπαρκτη άγορά εργασίας, την εκπαίδευση, πού απαιτούσε επαρκέστερα επαγγελματικά πτυχία.

Τά επτά χρόνια πού μεσολάβησαν

είναι, πιστεύουμε, επαρκής χρόνος για νά εκτιμήσουμε τούς καρπούς αυτού του συμφητισμού, πού ακολουθήσε μία παραδοσιακή όμολογουμένως λογική.¹ Ξεκινάμε από μία γενική εκτίμηση, μέ την όποια δύσκολα θά 'βρισκες άνθρωπο νά διαφωνήσει. Η κρίση των ανθρωπιστικών σπουδών στον τόπο μας —συνάρτηση βεβαίως μίας παγκόσμιας κρίσης αξιών— έχει ως χαρακτηριστικό δείκτη τά Τμήματα της άλλοτε Φιλοσοφικής. Και εκδηλώνεται τόσο στην αδυναμία τους ν' ανταποκριθούν στον παραδοσιακό τους ρόλο, της παραγωγής ίκανών επαγγελματικών στελεχών για την εκπαίδευση (:ύποβάθμιση πτυχίων), όσο και στην αδυναμία τους νά αναπτύξουν τις αναγκαίες διαδικασίες για την παραγωγή γνώσης (:άπουσία έρευνας και μεταπτυχιακών σπουδών). Είναι φανερό πώς δέν πρόκειται για ένα ειδικό πρόβλημα περιορισμένης σημασίας. Άφορά τή ραχοκοκαλιά της παιδείας μας, πού είναι ή μέση γενική εκπαίδευση, και —μέσω αυτής— τις τύχες ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας.

"Ας επιχειρήσουμε νά έντοπίσουμε τούς βασικούς παράγοντες αυτής της κρίσης. Και άς αρχίσουμε από τά επιστημολογικά προβλήματα. Υπάρχει μία διαχρονική λογική στην όργανωση αυτών των Τμημάτων. Καθένας από τούς παραδοσιακά διαμορφωμένους επιστημονικούς κλάδους (φιλολογία, ιστορία, αρχαιολογία, φιλοσοφία) περιλαμβάνει ειδικότερα επιστημονικά πεδία, πού αντιστοιχούν στις τρεις μεγάλες ιστορικές περιόδους του ανθρώπινου πολιτισμού: αρχαία, μεσαιωνική και νεώτερη φιλολογία/ιστορία/φιλοσοφία κ.λπ. Η επιστημονική θεωρία και οι μέθοδοι είναι —υποτίθεται— κοινές και μόνο τά αντικείμενα αλλάζουν. Αυτή ή τελευταία προϋπόθεση έχει πάψει βέβαια νά ισχύει γενικά πριν από πολλές δεκαετίες· και σε όρισμένους μάλιστα τομείς τό χάσμα είναι τεράστιο. Για τή σύγχρονη θεωρία της λογοτεχνίας λ.χ. ή παραδοσιακή φιλολογία, όπως άσκειται ως σήμερα ακόμη στά αρχαία κείμενα, αντιπροσωπεύει μία εξειδικευμένη και περιορισμένης έμβέλειας επιστημονική πρακτική μέσα στο τε-

ράστιο πεδίο της θεωρίας των κειμένων· και όχι, όπως κάποτε, την επιστήμη-πρότυπο για την προσέγγιση των νεώτερων λογοτεχνιών. Άλλ' αυτό είναι μία έντελώς ειδική —χωρίς γενικό ενδιαφέρον— πλευρά του επιστημολογικού προβλήματος. Η ουσία είναι άλλοι. Στην παραπάνω όργανωση των Τμημάτων υπόκειται ή παλαιά ιστοριογενετική αντίληψη ότι κάθε φαινόμενο προσδιορίζεται και έρμηνεύεται από τή διαχρονική του εξέλιξη κι επομένως αυτή είναι ή όρθή προσέγγιση. Οι εξέλιξεις όμως στις επιστήμες του ανθρώπου τά τελευταία έκατό χρόνια έχουν δώσει όριστικές απαντήσεις σ' αυτού του είδους τά προβλήματα. Ο πολιτισμός κάθε ιστορικής περιόδου δέν είναι τό άθροισμα αυτοδύναμων διαχρονικών στοιχείων. Είναι ένα συγχρονικό σύστημα, άποτελούμενο από περισσότερα υποσυστήματα, αυστηρότερα ή χαλαρότερα δομημένα, σε άμεση ή έμμεση αλληλοσυνάρτηση, όπου πάντως ό καθοριστικός παράγοντας είναι οι σχέσεις ανάμεσα στα στοιχεία κι ακόμη περισσότερο οι σχέσεις ανάμεσα σε δέσμες σχέσεων. Κάθε στοιχείο ή φαινόμενο όρίζεται πρώτα απ' όλα από τή θέση και τή λειτουργία του μέσα στο σύστημα, δηλαδή από τις σχέσεις στις όποιες εμπλέκεται. Και οι σχέσεις βέβαια αναπτύσσονται έρήμην των παραδοσιακών όριοθετήσεων της φιλολογίας, της ιστορίας, της κοινωνιολογίας κ.λπ. Πού σημαίνει ότι ή πληρέστερη και επιστημονικά έγκυρότερη προσέγγιση των φαινομένων είναι ή συγχρονική. Άποτελεί σχεδόν άφορητη κοινοτοπία νά πούμε ότι τά λογοτεχνικά φαινόμενα μίας όρισμένης περιόδου, για νά κατανηθούν και νά έρμηνευθούν σωστά, έχουν ανάγκη από την ιστορία των ιδεών, αλλά και από την πολιτική ιστορία, την κοινωνιολογία, τή φιλοσοφία και την αισθητική της εποχής τους και όχι άλλων εποχών. Άρα, αυτό πού μās χρειάζεται είναι πρώτα απ' όλα οι διακλαδικές σπουδές. Η ιστορική εξέλιξη ως έρευνητικό ζητούμενο άποχτά τή σωστή της σημασία όταν αντιμετωπίζει ως διαχρονική εξέλιξη συστημάτων και όχι μεμονωμένων στοιχείων. Κι αυτό προϋ-

ποθέτει τή συνολική μελέτη καί γνώση τών συστημάτων, δηλαδή τήν προτεραιότητα τής συγχρονικής προσέγγισης (Διάγραμμα 1).

Ἡ ὀργάνωση λοιπόν τών γνωστικῶν πεδίων τῆς ἄλλοτε ἐνιαίας Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἔρχεται σέ ριζική ἀντίθεση πρὸς τά σύγχρονα ἐπιστημολογικά κριτήρια, ἀφοῦ ἀπομονώνει τά στοιχεῖα καί φαινόμενα κάθε γνωστικοῦ πεδίου ἀπό τά ἄμεσα κοινωνικά καί πολιτισμικά τους συμφραζόμενα, δηλαδή ἀπό τίς καθοριστικές τους συνιστώσες. Ἔτσι καθιερώνει ὡς ἀρχή τή μονομέρεια, ἀποθαρρύνοντας τίς διεπιστημονικές προσεγγίσεις πού συνιστοῦν τό κατ' ἐξοχήν αἷτημα τοῦ καιροῦ μας ἐνῶ, ἀντίθετα, ἐνθαρρύνει τίς παρεκκλίσεις πρὸς κάθε εἶδους φορμαλισμό, τυπολατρεία, σχολαστικισμό. Καί ὅσο γιά τό τρίτο Τμήμα, Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικῆς-Ψυχολογίας, πού δέν στηρίζεται στήν ἴδια διαχρονική λογική, ἀποτελεῖ ἀπλή συγκόλληση τών ἐπιστημῶν πού περισσεύουν ἀπό τό παραδοσιακό σχῆμα (Διάγραμμα 2). Καί ὑπόκειται σέ ἀνάλογη, ἐπιστημολογικοῦ χαρακτήρα, ἀμφισβήτηση ἀπό τά μέλη του,² πού δέν μποροῦν νά κατανοήσουν γιατί ἡ φιλοσοφία λ.χ. ταιριάζει πιό πολύ μέ τά παιδαγωγικά παρά μέ τήν ἱστορία καί τή φιλολογία ἢ γιατί τά παιδαγωγικά εἶναι ἀποκομμένα ἀπό τά κατ' ἐξοχήν «καθηγητικά» τμήματα, πού εἶναι τά δύο ἄλλα.

Ἄλλά μήπως τουλάχιστον ἀναπτύχθηκε ἡ διαχρονική ὀπτική πλουτίζοντας τή γνώση μας πάνω στήν ἱστορική ἐξέλιξη τών πολιτισμικῶν φαινομένων; Ἄν ἡ ἰδεολογία τῆς ἱστορικής συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπρόκειτο νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπό τήν κάθετη ὀργάνωση τών Τμημάτων τῆς Φιλοσοφικῆς, τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ πανηγυρική της διάφευση. Οὔτε μία συνεργασία, σέ ἐρευνητικό ἢ ἐκπαιδευτικό ἐπίπεδο, οὔτε ἓνα πρόγραμμα, οὔτε μία μελέτη, οὔτε ἓνα συνέδριο ἢ συμπόσιο, τοπικό ἢ διεθνές, δέν ὑπῆρξε πού νά ἐκφράζει αὐτή τή διαχρονική ὀπτική καί νά συνενώνει κλασικούς φιλολόγους, βυζαντινολόγους καί νεοελληνιστές. Τήν ἴδια περίοδο καθεμίᾳ ἀπ' αὐτές τίς κατηγορίες συναντάται διαρκῶς μέ τούς συναδέλφους τῆς ἱ-

στορικούς, κοινωνιολόγους, φιλοσόφους, ἀρχαιολόγους τῆς ἴδιας περιόδου, σέ διμερεῖς ἢ πολυμερεῖς συναντήσεις, συνέδρια, συνεργασίες, ἐρευνητικά προγράμματα. Καί εἶναι εὐνόητο. Ἀπέναντι στίς τεχνητές συγκολλήσεις ἐπικρατοῦν οἱ ἐπιστημολογικά νόμιμες καί αὐταπόδεικτες συγγένειες.

Ὅσο γιά τήν ὑποχρεωτική «συγκατοίκηση», ἐφ' ὅσον τό ἐπιστημολογικό χάσμα δέν εὐνοεῖ τήν οὐσιαστική καί δημιουργική συνεργασία, ἀπό κει καί πέρα ὁ δρόμος εἶναι ἀνοιχτός γιά κάθε εἶδους «ἐξαλλαγή»: ὀμαδοποιήσεις συμπερόντων, ἀθέμιτες συμμαχίες, προσωπικοῖ ἀνταγωνισμοί κ.λπ., μ' ἓναν λόγο ἡ ἐπίγεια κόλαση πού ἀντιμετωπίζουμε κάθε μέρα καί πού ἐκφυλίζει τά θεσμικά ἢ ἐκπαιδευτικά προβλήματα σέ ἀτομικές ἀντιδικίες καί ἐξαρτᾶ τίς σοβαρότερες ἀποφάσεις τών ἀκαδημαϊκῶν ὀργάνων, ὅπως εἶναι οἱ ἐκλογές ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, ἀπό τό ἄν διαταράσσουν ἢ ὄχι τίς περιστασιακές πλειοψηφίες.

Μήπως ὅμως τό ὑπάρχον καθεστῶς ἐξυπηρετεῖ καλύτερα τούς ἐκπαιδευτικούς στόχους τών ἰδρυμάτων, ἐξασφαλίζοντας πληρέστερη ἐπαγγελματική μόρφωση στούς αὐριανούς καθηγητές;

Ἐδῶ πιά εἶναι πού ἡ ὑποβάθμιση εἶναι πανθομολογούμενη. Ὁ «παμφιλόλογος» τῆς μέσης ἐκπαίδευσης διαμορφώνεται στά πρότυπα τῆς μονομέρειας: ὁ φοιτητής τοῦ Φιλολογικοῦ, στερημένος ἀπό τό ἀναγκαῖο ἱστορικοκοινωνικό πλαίσιο, γίνεται — στήν καλύτερη τών περιπτώσεων — ὁ γραμματικός τῶν κειμένων, ἐνῶ τά δύο τρίτα τῶν αὐριανῶν καθηγητῶν (πού ἀντιστοιχοῦν στά δύο ἄλλα Τμήματα) δέν ἔχουν τή στοιχειωδῶς ἀναγκαῖα γλωσσική παιδεία. Καί ἄς μὴν ἰσχυρισθεῖ κανεῖς ὅτι τήν ἀποκτοῦν ἀπό τό οἰκεῖο Τμήμα. Ὅσο μπορῶ νά ξέρω, κανένα Τμήμα δέν ἔχει τήν πολυτέλεια νά προσφέρει στούς φοιτητές τῶν ἄλλων Τμημάτων εἰδικά μαθήματα, προσαρμοσμένα στίς ἀνάγκες τους. Καί οἱ φοιτητές ἀπό τή μεριά τους, ὅταν δέν καταφρονοῦν τά «ἄλλότρια» μαθήματα, ρέπουν πρὸς τά εὐκολότερα καί ὄχι πρὸς αὐτά πού θά συμπληρώσουν καλύτερα τή συ-

γκρότησή τους. Δέν μιλάμε φυσικά γιά τίς ἐξαιρέσεις.

Συμπερασματικά, τό ἰσχύον καθεστῶς δέν ὑπηρετεῖ οὔτε τήν ἐξειδίκευση, οὔτε τή διεπιστημονική ἔρευνα, οὔτε τή παραγωγή ἐπαγγελματικῶν πτυχιῶν. Ἐπομένως πρέπει ὀπωσδήποτε νά τροποποιηθεῖ καί νά τροποποιηθεῖ ριζικά.

Κι ἐδῶ ὑπάρχουν δύο βασικές ἐπιλογές:

Ἡ πρώτη εἶναι ἡ ὀριζόντια ὀργάνωση: φιλολογία-ἱστορία-κοινωνιολογία-φιλοσοφία-ἔθνολογία-τέχνη, ὅλοι οἱ ἐπιστημονικοὶ κλάδοι πού καλύπτουν τό συγχρονικό πολιτισμικό σύστημα μιᾶς περιόδου. Μ' αὐτή τή λογική οἱ Φιλοσοφικές Σχολές μποροῦν νά χωριστοῦν σέ τρία Τμήματα πού ν' ἀντιστοιχοῦν σέ τρεῖς μεγάλες γνωστικές περιοχές: τήν ἀρχαιογνωστική, ἀπό τά προϊστορικά ὡς τά ρωμαϊκά χρόνια (ἑλληνική καί λατινική φιλολογία-ἀρχαία ἱστορία-ἀρχαιολογία κ.λπ.)· τή βυζαντινὴ καί μεταβυζαντινὴ, σέ συνδυασμό μέ τόν δυτικό Μεσαίωνα (φιλολογία-ἱστορία-τέχνη κ.λπ.)· τή νεοελληνική, σέ συνδυασμό μέ τή νεώτερη εὐρωπαϊκή (μέ τούς ἀντίστοιχους κλάδους πού ἀναπτύχθηκαν στόν αἰῶνα μας γιά τή μελέτη τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν καί τῶν πολιτισμικῶν φαινομένων) (Διάγραμμα 3).

Μιά τέτοια ὀργάνωση εὐνοεῖ τό διάλογο καί τή συνεργασία μεταξύ τῶν ἐπιστημῶν, ἐφ' ὅσον ἔχουν κοινό γνωστικό πεδίο, καί ἀποθαρρύνει τούς σχολαστικισμούς πού γεννᾶ ἡ μονομέρεια. Ἐπιπλέον, παρέχει πληρέστερη κατάρτιση στούς φοιτητές, πού ὑποχρεώνονται νά ἀποκτήσουν καί γλωσσική-φιλολογική καί ἱστορική καί φιλοσοφική παιδεία. Ἄλλά κοντά σ' αὐτ' ἔ, προκύπτει καί μία ἄλλη σημαντική συνέπεια. Ἀυτονομούνται καί ἀναπτύσσονται ἐπιτέλους καί οἱ βυζαντινές σπουδές, πού, μέ τό ἰσχύον καθεστῶς, ἀσφυκτιοῦν στριμωγμένες ἀνάμεσα στούς δύο ἰσχυροὺς πόλους, τήν ἀρχαιογνωστική καί τή νεοελληνική περιοχὴ. Μέ ἓναν ἔως τρεῖς διδάσκοντες καλύπτονται στά σημερινά Φιλολογικά Τμήματα χίλια καί πάνω χρόνια πολιτισμοῦ· καί μάλιστα σέ μία τόσο κρίσιμη γιά τήν ἐ-

θνική μας επιβίωση στιγμή, όπου εμφανείς σκοπιμότητες πολιτισμικής επικυριαρχίας επιχειρούν να διαγράψουν τό Βυζάντιο από την ιστορική μνήμη της αύριανής ενιαίας Ευρώπης.

Φυσικά δέν μās διαφεύγει ότι τό παραπάνω σχήμα, μολονότι λειτουργικότερο, θά βρεϊ ίσχυρές αντιστάσεις σ' ένα παγιωμένο καθεστώς ομαδοποιήσεων, ήγεμονιών ή απλώς αδράνειας.

Υπάρχει ώστόσο μιά δεύτερη επίλογη, πού συνδυάζει τήν εξειδίκευση μέ τά πλεονεκτήματα τής οριζόντιας (συγχρονικής) οργάνωσης.

Είναι ή λύση τής οργανωτικής αυτόνομίας όλων τών βασιικών επιστημονικών πεδίων, πού σήμερα αντιστοιχούν —κατά κανόνα— σέ Τομείς Τμημάτων (π.χ. φιλοσοφία, παιδαγωγική, ψυχολογία, νεοελληνική φιλολογία, έθνολογία-κοινωνική ανθρωπολογία κ.λπ.). 'Η ανάβάθμισή τους σέ Τμήματα πρώτα απ' όλα θά συμβάλει στήν παραπέρα ανάπτυξη τους πρὸς τήν κατεύθυνση τής εξειδίκευσης, πού συνιστά εὐνοϊκή συνθήκη γιά παραγωγή γνώσης καί μεταπτυχιακές σπουδές. Μέ άλλα λόγια, συνεπάγεται περισσότερα ειδικά πτυχία (μέ απαραίτητη, έννοείται, πλαισίωση από μαθήματα ύποδομής), άλλα καί μεταπτυχιακά διπλώματα ειδίκευσης, ως καρπό τής ανάπτυξης τών μεταπτυχιακῶν σπουδῶν. Τά ειδικά αὐτά πτυχία καί διπλώματα θά πρέπει νά ἀπονέμονται σέ μικρό ἀριθμό, κατόπιν αὐστηρῆς ἐπιλογῆς, καί νά προορίζονται ἀποκλειστικά γιά ἐρευνητική ή ἀκαδημαϊκή σταδιοδρομία ή γιά τήν ἐλεύθερη ἀγορά ἐργασίας.

Μιά δεύτερη, παράλληλη δυνατότητα πού προσφέρει αὐτή ή λύση, εἶναι οἱ διακλαδικές σπουδές, δηλαδή ὁ συνδυασμός δύο ή περισσότερων ἐπιστημονικῶν πεδίων, πού θά ὀδηγοῦν σέ πτυχία (καί μεταπτυχιακά διπλώματα) διπλῆς, τριπλῆς κ.λπ. κατεύθυνσης. Κι ἐδῶ θά ἦταν χρήσιμο νά ἐνθαρρύνονται, μέ καταρτισμό ἀντίστοιχων διδακτικῶν προγραμμάτων, οἱ οριζόντιοι συνδυασμοί (μεταξύ συγχρονικῶν κλάδων), χωρίς ν' ἀποκλείονται καί οἱ κάθετο (διαχρονικοί). Τά ἀντίστοιχα πτυχία καί με-

ταπτυχιακά διπλώματα διέπονται καί αὐτά ἀπό τή λογική τής εξειδίκευσης καί ἐπομένως προορίζονται γιά ἀκαδημαϊκή καί ἐρευνητική ἀξιοποίηση ή γιά τήν ἐλεύθερη ἀγορά (Διάγραμμα 4).

Γιά τήν κατάρτιση καθηγητῶν Μ.Ε. προτείνεται ιδιαίτερο πτυχίο πολλαπλῆς κατεύθυνσης, στό ὁποῖο θά συνεργάζονται ὅλα τά νέου τύπου Τμήματα. Τό διδακτικό του πρόγραμμα, προσαρμοσμένο στίς ἀπαιτήσεις τής Μ.Ε., θά περιλαμβάνει σέ γενναία ποσοστά ὅλους τούς βασικούς κλάδους τής Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. "Ἐτσι, τό πτυχίο πού θά ὀδηγεῖ στή δημόσια μέση ἐκπαίδευση θά συνδέεται μέ τό βαρύτερο καί δυσκολότερο πρόγραμμα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, θά ἔχει ως κίνητρο τή σίγουρη ἐπαγγελματική ἀποκατάσταση (αὐτοδίκαιη ἐγγραφή στήν ἐπετηρίδα διορισμοῦ Μ.Ε.). Σέ ἐπίπεδο οργανωτικοῦ σχεδιασμοῦ αὐτός εἶναι ὁ προσφορότερος τρόπος μέ τόν ὁποῖο —χωρίς θυσία τής εξειδίκευσης— μπορούμε νά πετύχουμε ἕναν διπλό στόχο: ἀφ' ἐνός νά μειωθεῖ, λόγω τής δυσκολίας, ὁ ἀριθμός τῶν πτυχιούχων πού χάνουν τά δημιουρ-

γικότερα χρόνια τής ζωῆς τους ἀναμένοντας διορισμό (μιά ἀνυπολόγηστη ἐθνική ζημιά), ἀφ' ἐτέρου νά διαμορφώσουμε τόν τύπο τοῦ «παμφιλόλογου» πού χρειάζεται ή μέση παιδεία, μιά καί οἱ ἐπετηρίδες ειδίκευσης εἶναι, καθὼς φαίνεται, οἰκονομικά ἀπρόσφορη λύση.³

Στό πλαίσιο τής παραπάνω ἀναμόρφωσης τῶν σπουδῶν, θά ἦταν ἴσως χρήσιμο νά ἐπανεσαχθεῖ ή δυνατότητα τῶν ἐτήσιων μαθημάτων ἐναλλακτικά πρὸς τά ἐξαμηνιαία γιά τή Φιλοσοφική τουλάχιστον Σχολή, ὅπου τά ἐξάμηνα ἀποδείχθηκαν, γιά πολλές περιπτώσεις, ἕνα πολύ στενό καί δύσχρηστο σχήμα.

Ἡ πολιτική διεκυστίνδα γύρω ἀπό τό πρόβλημα τής παιδείας κινήθηκε ως σήμερα σ' ἕναν μονοσήμαντο διπολισμό: *ιεραρχική οργάνωση-συμμετοχική οργάνωση*, ή, μέ τή γλώσσα τής ἀμοιβαίας κριτικῆς, *αὐταρχισμός-ἀσυδοσία*. Μολονότι οἱ λογικές αὐτές ἔχουν κατανοητές καί σεβαστές κοινωνικές καί ἰδεολογικές ἀναφορές, ὡστόσο δέν καλύπτουν ὅλες τίς πλευρές τοῦ προβλήματος. Ἴσως εἶναι καιρός νά ὑπερκεραστοῦν ἀπό τά ἐπιστημολογικά καί ἐκπαιδευτικά κριτήρια, πού, κοντά στήν αὐτονομία λειτουργικότητά τους, θά μπορούσαν ἐπιπλέον νά πετύχουν μιά εὐρύτερη συναίνεση.

1. Πρβλ. π.χ. τόν παλαιότερο διαχωρισμό τής Φιλοσοφικῆς σέ φιλολογική κατεύθυνση καί ιστοριογραφική κατεύθυνση.

2. Σέ πρόσφατο συνέδριο μέ θέμα «Τό πανεπιστήμιο στήν Ἑλλάδα σήμερα», πού ὀργανώθηκε στό Πάντειο Πανεπιστήμιο ἀπό τό Ἴδρυμα Σάκη Καράγιωργα (28 Νοεμ.-1 Δεκ. 1990), τέθηκε μέ ὀξύτητα τό ζήτημα τόσο ἀπό εἰδικούς ἐισηγητές (Π. Νοῦτσος, «Ἡ κατάτμηση τής Φιλοσοφικῆς Σχολῆς»), ὅσο καί σέ στρογγυλή τράπεζα («Οἱ Φιλοσοφικές Σχολές. Ἀδυναμία μεταρρύθμισης»: Β. Τσινόρεμα-Π. Νοῦτσος-Π. Μπασάκος-Α. Καλπαξής). Ἀφ' ἐτέρου ἔχει ἀρχίσει συζήτηση στά ἀρμόδια ὄργανα γιά τήν αὐτονομία τοῦ Τομέα Ψυχολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

3. Τό πτυχίο πολλαπλῆς κατεύθυνσης μπορεῖ, έννοεῖται, νά ἰσχύσει καί στά δύο ἐναλλακτικά σχήματα πού προτείνουμε (Διάγραμμα 3 καί 4).

Νέα πολιτική(;) για τον κινηματογράφο

Μάνατζερ, συνδικαλιστές, προϊόντα, αγορά—καί η τέχνη;

Πρίν από λίγες μέρες θόρυβος ξέσπασε στο χώρο του κινηματογράφου. Φήμες, που διοχετεύθηκαν στον Τύπο, έφεραν τους σκηνοθέτες Θ. Άγγελόπουλο, Τ. Μαρκετάκη, Γ. Σταμπουλόπουλο και Ν. Κορνήλιο να έχουν καταχρασθεί χρήματα από το «EURIMAGES» με τη μέθοδο των υπερτιμολογήσεων. Οί φήμες δέν επιβεβαιώθηκαν ενώ από το «EURIMAGES» διαδόθηκε ό-τι αν έχει υπάρξει οποιαδήποτε άτασθαλία, αυτή θά έντοπισθεί — άλλωστε κάθε ταινία που έχει ανάλαβει τό ταμείο αυτό τή συμπαραγωγή της στο τέλος έλέγχεται ώς προς τό κόστος της από όρακωτούς λογιστές.

Τό EURIMAGE δέν είναι παρά ένα θεσμικό όργανο του Συμβουλίου της Εύρώπης. Άντικείμενό του είναι ή ένίσχυση καλλιτεχνικών κινηματογραφικών ταινιών μέ ευρωπαϊκή ταυτότητα και λειτουργεί δανείζοντας χρήματα σε παραγωγούς. Η σχέση των ιδυνόντων του ταμείου είναι άπευθείας μέ τον παραγωγό και, συνεπώς, οί καταγγελίες που πρόσφατα εκτόξευσαν κατά του Έλληνικού Κέντρου Κινηματογράφου ό έως πρόσφατα πρόεδρος της Έταιρείας Έλλήνων Σκηνοθετών Ντίνος Κατσουρίδης και κάποια ακόμη μέλη του δ.σ. κατά της διοίκησης του ΕΚΚ θά ήταν έντελώς χωρίς βάση αν, στή συγκεκριμένη περίπτωση, τό Κέντρο δέν ήταν ό συμπαραγωγός.

Όστόσο, όταν εκτοξεύουν κάποιοι μιά τέτοια κατηγορία, ταυτίζοντας τέσσερις κινηματογραφιστές και τήν ήγεσία του ήμικρατικού θεσμού (και σχεδόν μοναδικού στήν Ελλάδα θε-

σμού για τήν παραγωγή ταινιών) μέ τους «κομπιναδόρους» που πρωταγωνίστησαν στο σκάνδαλο μέ τά καλαμπόκια, είναι λογικό ότι και αποδεικτικά στοιχεία έπαρκή όφείλουν να έχουν, και καθαρά και ξάστερα, έν πλήρη δημοσιότητα, όφείλουν να μιλούν και —κυρίως— να μήν κυκλοφορούν τά όποια στοιχεία, ύπογειως, σαν ραβασάκια, από ύπουργείο σε Κέντρο Κινηματογράφου διαπραγματευόμενοι δημόσια όφίτσια. Μιά τέτοια πρακτική άδιαφάνειας και συναλλαγών, σε συνδυασμό μέ τά άνεπαρκή στοιχεία που κατέρρευσαν χωρίς να είναι δυνατόν να στοιχειοθετηθούν, μοιραία όδήγησε στα κατοπινά παρατράγουδα: μέ αρκετά μέλη του δ.σ. της ΕΕΣ να παραιτούνται, μέ πολλούς σκηνοθέτες (οί περισσότεροι από τους όποιους έχουν να έπιδείξουν έργο) να καταθέτουν τίς επαγγελματικές τους ταυτότητες στο σωματείο, μέ έκφρασμένη μιά βαθιά πικρία, αλλά και άηδία, εκ μέρους μεμονωμένων σκηνοθετών, μέ άνασύσταση της διοίκησής τους εκ των ένόντων, τελικά, και όρισμό προσώπων όπως ό Νίκος Ζεργός (σκηνοθέτης ταινιών όπως ή σεξοκωμωδία *Θηλυκό θρηιστροφείο*, ό όποιος έως πρόσφατα άπεκλήρυτε μέ κραυγές τό ρόλο των σωματείων, τά θεσμοθετημένα όργανα που άσκοούν πολιτική για τον κινηματογράφο) και ό Δημήτρης Σπύρου (πού ή πρώτη ταινία του «*Ο ψύλλος*» παρέπαιε μεταξύ φολκλορισμού και άφελους ήθογραφίας) να εκπροσωπήσουν τους σκηνοθέτες στο καινούργιο δ.σ. του ΕΚΚ, που θά αναδιαμορφώσει, εκτός των άλλων, τήν πολιτική του για τον κινηματογράφο, αλλά και μέ αισθητικά κριτήρια θά προκρίνει ή θά άπορρίψει τίς συμπαραγωγές που θά «μπούν μπροστά» τό άμέσως προσεχές διάστημα.

Πολιτικές αποφάσεις

Μέσα στους άπόηχους του σπαραγμού αυτού, ίσως δέν προσφερόταν ή έποχή για τή χάραξη της νέας στρατηγικής από μέρους του ΕΚΚ, για τή συνέχιση της παραγωγής κινηματογραφικών ταινιών. Ίσως γι' αυτό, μάλιστα, ή προγραμματισμένη γενική συνέλευση του Κέντρου άναβλήθηκε δύο φορές και έπρόκειτο τελικά να γίνει στις 19 Ίουλίου. Όστόσο, έπειδή ό,τι χαρακτήριζε τό Κέντρο, τά τελευταία χρόνια, ήταν ή ύπολειπουργία, έπειδή επίσης πολλά πράγματα έχουν αλλάξει (έν όψει και του 1992) μέ κυριότερο τή δυνατότητα για έξασφάλιση ευνοϊκών συμπαραγωγών μέ διάφορα ευρωπαϊκά ταμεία —άλλά και έπειδή ή νέα ήγεσία της Διεύθυνσης Κινηματογραφίας του ΥΠΠΟ (Άπόστολος Δοξιάδης) έχει δείξει έμπρακτα τό ένδιαφέρον της για να αλλάξουν πολλά στα πράγματα του κινηματογράφου μας — ή συνέλευση αυτή δέν ήταν δυνατόν να άναβληθεί επί πολύ. Άλλωστε, και «συμφώνως τω καταστατικώ», ή θητεία του σημερινού δ.σ. του ΕΚΚ έληξε και ύπάρχει άνάγκη να άντικατασταθεί.

Λίγο πριν ολοκληρωθεί ή θητεία του, πάντως, τον περασμένο Ίούνιο, τό παλιό δ.σ. υπέβαλε στή γενική συνέλευση ένα σχέδιο πρότασης πολιτικής προκειμένου να χρησιμεύσει ως μπουσουλας για τίς άλλαγές που θά άποφασισθούν. Μιά πρόταση που άποθέωνε τον *έκσυγχρονισμό*, τον όποιο θεωρούσε πανάκεια για να ξεπεραστούν τά άδιέξοδα της κινηματογραφίας μας.

Έκσυγχρονισμός που —για τό άπερχόμενο δ.σ.— σήμαινε παραγωγική έγρήγορηση, δυνατότητα του Κέντρου να προχωρήσει σε συμπαραγωγές άνα πάσα στιγμή. Μιά τέτοια δυνατότητα θεωρούσαν ότι τήν πρέχει ή πρόνοια για τήν έξασφάλιση πολλών πρωτότυπων σεναρίων —θέτοντας έτσι δυναμικά τέρμα στή θεωρητική διαμάχη αν τό σενάριο είναι ή κατ' έξοχήν προϋπόθεση για τήν έξασφάλιση ενός κινηματογράφου που πληροί τά άφηγηματικά στάνταρ. Δύο κεφάλαια της 40σέλιδης πρότασης μιλούν για τήν έπίδότηση συγγραφής σεναρίων και για δημιουργία τράπε-

ζας σεναρίων— στην οποία θά μπορούν, υποτίθεται, νά προσφεύγουν ανά πάσα στιγμή οί κινηματογραφιστές πού, ένώ αποφάσισαν νά κάνουν ταινία, εκείνη τήν περίοδο... δέν θά 'χουν έμπνευση!

Στή συνέχεια, οί προτάσεις καταγίνονται μέ τούς όρους πού θέτει τό Κέντρο στους παραγωγούς (σκηνοθέτες-παραγωγούς, πιό σωστά) — προτάσεις πού αρχίζουν και τελειώνουν μέ τήν πρόνοια γιά κατάθεση «όλοκληρωμένου φακέλου παραγωγής». Χαρακτηριστικό τής τεχνοκρατικής —πλήν μηχανιστικής— αντίληψης πού διέπει τά μέλη του άπερχόμενου δ.σ. είναι ή αναλυτική περιγραφή τής διαδικασίας ύποβολής φακέλων παραγωγής από τούς ενδιαφερομένους συμπαραγωγής. Γράφουν σχετικά:

«Τό στάδιο αυτό, όπου συγκεντρώνονται όλα τά άπαραίτητα στοιχεία (σεναριακά, καλλιτεχνικά, τεχνικά, οικονομικά) ώστε οί χρηματοδότες νά μπορούν νά συνεκτιμήσουν τίς δυνατότητες και τίς προοπτικές μιās ταινίας, κρίνεται από τό ΕΚΚ άπαραίτητο πρίν δεσμευθεϊ όριστικά γιά τήν χρηματοδότηση μιās ταινίας.

Στόχος του είναι ή ανάπτυξη ενός ολοκληρωμένου φακέλου (ΦΑΚΕΛΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ), ό όποιος θά δίνει τό καλλιτεχνικό, τεχνικό και οικονομικό προφίλ τής ταινίας.

Υπάρχει δυνατότητα ύποβολής πρότασης κατευθείαν στή διαδικασία αυτή, χωρίς νά είναι άπαραίτητο νά έχει προηγηθεϊ άλλο στάδιο.

Γιά τήν ανάπτυξη του φακέλου παραγωγής ένθαρρύνεται ή ύποβολή τής πρότασης από ομάδα παραγωγής (Παραγωγό —όχι άπαραίτητα και χρηματοδότη— σκηνοθέτη/σύν-σεναριογράφο ή σεναριογράφους)».

“Όλα αυτά, τήν ίδια στιγμή πού έκδηλη είναι ή αδυναμία πρότασης γιά δύο σοβαρότατες προϋποθέσεις αναδιαμόρφωσης του κινηματογραφικού πεδίου τής χώρας μας:

1. Πουθενά δέν καθορίζονται οί αισθητικές επιλογές πού θά διέπουν τή «νέα» αντίληψη του ΕΚΚ γιά τίς συμπαραγωγές. Ένώ όμως τά πράγματα σ' επίπεδο σχεδιασμού είναι «φλού», στην ούσία τό πλέγμα των συνθηκών πού διαμορφώνονται επιβάλλουν τήν

πριμοδότηση ενός κινηματογράφου «λαϊκού, ενάνγνωστου, προφανούς, καταναλώσιμου», ενός κινηματογράφου «έμπορικού» — μέ τήν έννοια πού έχει πάρει ό όρος από τούς Άμερικανούς πού έλέγχουν παγκοσμίως τήν αγορά του θεάματος: ταινίες ομοιόμορφες, ντεσπεράντο, καλοφτιαγμένες, ταινίες πού νά στηρίζονται σέ (και νά στηρίζουν) μυθοποιήσεις και μυθολογίες. Γι' αυτό, άλλωστε, και τό ΕΚΚ έμφανίζεται μέ τή μονοδιάστατη μορφή πού λειτουργεί κάθε μεγάλη έταιρεία του Χόλλυγουντ — στό πιό «μικρομεσαίο».

2. Τή λειτουργία ενός μηχανισμού παραγωγής, τεχνοκρατικού κατά βάση, πού ασχολείται μέ οικονομικές μονάδες, προϋπολογισμούς, αγορές, ζημιές και κέρδη, μέ τεφτέρια, μέ δούλει και λαβείν, τήν αναθέτουν στους κατά παράδοσιν ύπευθύνους γιά τή σημερινή κατάσταση στον κινηματογράφο μας: στους συνδικαλιστές κινηματογραφικών και παρακινηματογραφικών κλάδων —σέ σκηνοθέτες (πού είδαμε μέ ποιούς θά εκπροσωπηθούν), σέ τεχνικούς (πού κατά μόνημη πρακτική τους ασχολούνται μέ ώρες δουλειάς, μέ ύπερωρίες, μέ κατώτερο αριθμό τεχνικών πού θά συμμετέχουν στά γυρίσματα, μέ διεκδίκηση διαλείμματος και κολατσιού στά γυρίσματα...), σέ κριτικούς (πού κατά βάση διαφωνούν και δέν επιθυμούν νά συμπλεύσουν σέ ένα «φέσι») άλλα και σέ εκπροσώπους τής διανομής (οί όποιοι άδιαφορούν επιδεικτικά γιά τήν έλληνική ταινία, πού κατά κανόνα δέν βρίσκει αίθουσα, προβολής εκτός και άν πληροϊ κάποιες προκαθορισμένες προδιαγραφές «έμπορικότητας») ... “Όταν είναι πανθομολογούμενο ότι γιά τίς δυσλειτουργίες του ΕΚΚ μεγάλη ευθύνη έχουν οί συντεχνίες του κινηματογραφικού χώρου, πώς είναι δυνατόν νά αποκτήσει ευελιξία στίς αποφάσεις ένας μηχανισμός πού, γιά μιá ακόμη φορά, στηρίζεται στους συνδικαλιστικούς εκπροσώπους — σέ διακομματικές συμφωνίες, σέ ανθρώπους πού επειδή ήταν δραστήριοι σέ κάποιο κόμμα δέν είναι βέβαιο ότι έχουν άποψη και γιά τό σινεμά, σέ ύποχρεώσεις και σέ προτεραιότητες, σέ παρεμβάσεις και σέ διαπροσω-

πικές σχέσεις...

Νέες δυνάμεις

Κορυφαία παράλειψη, ώστόσο, του άπερχόμενου δ.σ. του Κέντρου ήταν ή άδιαφορία του γιά τήν εξασφάλιση συνέχειας του καλλιτεχνικού δυναμικού. Πουθενά καμιά πρόνοια γιά τούς νέους κινηματογραφιστές — πού κάποια στιγμή, όρισμένοι άπ' αυτούς όφείλουν νά προχωρήσουν από τον «άχαρο» χώρο τής ταινίας μικρού μήκους στην επαγγελματική μεγάλο μήκους.

Αυτή τήν παράλειψη έσπευσε νά «διασκεδάσει» ό ύπουργός Πολιτισμού Τζαννής Τζαννετάκης πού, στή σχετική συνέντευξή του (11.7), υπερθεματίζοντας, σημείωσε τά έξης:

«Ναι, θά έπιμείνουμε στους νέους, στίς αφανέστες ακόμη δυνάμεις τής κινηματογραφίας μας. Πιστεύουμε ότι υπάρχουν σήμερα στην Έλλάδα άξιοι νέοι σκηνοθέτες, πού έχουν ήδη δώσει λαμπρά δείγματα του ταλέντου τους σέ ταινίες μικρού μήκους, στην τηλεόραση, στή διαφήμιση. Είσηγούμαστε λοιπόν στή γενική συνέλευση του Κέντρου, καθώς και στό νέο Διοικητικό Συμβούλιο, νά άνοίξει τίς πόρτες του άποφασιστικά στους νέους αυτούς δημιουργούς. Και συγκεκριμένα, γιατί δέν γίνεται άλλιώς, νά δεσμευθούν ότι θά χρηματοδοτούν κάθε χρόνο, κατ' έλάχιστον, δύο ταινίες πρωτοεμφανιζόμενων, νέων σκηνοθετών, παρέχοντάς τους παράλληλα και όλη τή βοήθεια, στην ανάπτυξη του σεναρίου, στή διαμόρφωση τής πρότασης, στό στήσιμο τής συμπαραγωγής, πού εκείνοι χρειάζονται ακόμη περισσότερο από τούς δοκιμασμένους κινηματογραφιστές».

Κάτι είναι κι αυτό. “Όχι βεβαίως, γιατί a priori κάθε νέος μπορεί νά φέρει τήν ανανέωση σ' ένα «κουρασμένο» πεδίο, αλλά γιατί, τουλάχιστον, ακόμη και ως επαγγελματική προοπτική, όρισμένοι άνθρωποι πού περνούν μέ δυναμισμό από τή μικρού μή-

κους δέν θά περιμένουν τά 50 τους (και άν...) για νά κάνουν τήν πρώτη ταινία τους ή δέν θά παραδίδονται στην ίσοπεδωτική αγχάλη τής τηλεόρασης ή τής βιομηχανίας τής διαφήμισης.

Καλλιτεχνικό προϊόν

Πέρα ωστόσο από τέτοιες επιμέρους μικροαλλαγές, επί τής ουσίας, οι θεσμοί του κινηματογράφου μας για μία ακόμη φορά οδηγούν τά πράγματα σέ τέλμα. Για έναν και μοναδικό λόγο: επειδή πέρα από γενικόλογες διακηρύξεις περί κυριαρχίας τής «αξιοκρατίας» ή περί επίδιωξης παραγωγής ταινιών που θά έχουν απήχηση και θά φέρουν κέρδη (πώς, αλήθεια;) ό κινηματογράφος αντιμετωπίζεται ως προϊόν που ή ποιότητα του άνοδος προϋποτίθεται από τήν ποιότητα άριότητα των επιμέρους στοιχείων του: φωτογραφία, μουσική,

σκηνικά, ήθοποιοί. Λές και ή ταινία είναι παπούτσι — που βεβαίως θά είναι άρτιότερο άν έχει καλύτερα υλικά. Λές και ή παραγωγή του κινηματογράφου άρκει νά είναι άρτια — κι από κεϊ συνάγεται ότι κι ή ταινία θά είναι άρτια κι ότι άρκει ένα σωστό δίχτυο πωλήσεων για νά 'ρθουν και τά εισιτήρια...

Κι ή τέχνη; 'Η αισθητική; Τό σινεμά — μία επένδυση τής ψυχής; 'Ο κινηματογράφος, ταγμένος νά βλέπει αποκαλυπτικά μία πραγματικότητα, νά τήν μετουσιώνει, νά τήν ξαναδημιουργεί άπ' τήν άρχή; 'Ο κινηματογράφος που όφειλει νά έμπερικλείει έλπίδες κι όνειρα και προσωπικές ματιές κι αγάπες; Κι ή συγκίνηση; Κι οι πρωτοπορίες — που πώς νά φανούν μέσα άπ' τούς καλοπακεταρισμένους φακέλους παραγωγής — μοναδικό χριτήριο τής στό εξής λειτουργίας του Κέντρου;

Γιά μία ακόμη φορά θά σημειώσουμε τήν άποψη του Σταύρου Τορ-

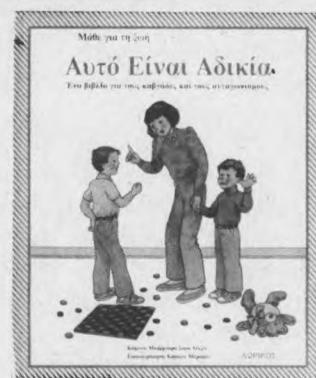
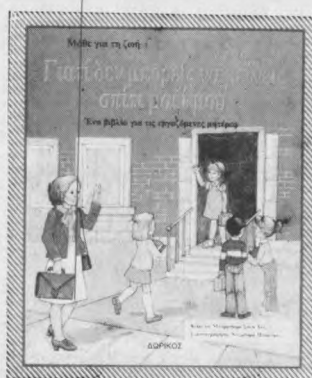
νέ, ενός ανθρώπου που προασπίστηκε έναν προσωπικό κινηματογράφο, μακριά από ντιρεκτίβες, σωματεία, συνδιαλλαγές, γενικές κατευθύνσεις, μακριά από ύψηλές ανταμοιβές και άμφίβολης αξίας «επίσημη αναγνώριση» — και πέθανε ξεροκέφαλος, πείσμων πλύν μόνος:

«Τό νά σου πει ό νόμος πώς θά δουλέψεις για νά παραγάγεις τό έργο σου, αυτό συνιστά μία έπιβολή τεχνοκρατική ενός πολιτισμού που θέλει νά "τελειώσει" τούς ανθρώπους. "Ενας κινηματογραφιστής αντίστρατεύεται αυτή τήν έπιβολή".

"Ίσως, από δω θά μπορούσε νά ξεκινήσει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για τήν αναγέννηση του έλληνικού κινηματογράφου. "Όμως, ποιοί είναι άραγε εκείνοι που πιστεύουν κάτι τέτοιο και, έπιπλέον, έπιθυμούν και έχουν τή δυνατότητα νά τά βάλουν με θεούς και δαίμονες;

'Ηλίας Κανέλλης

Μάθε για τη ζωή

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΑΛΗΘΕΙΕΣ ΠΟΥ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΜΑΘΕΙ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ

10 Βιβλία, σύμβουλοι, για τα καθημερινά προβλήματα που αφορούν το παιδί σας:

η αυτοπροστασία, οι κανόνες ασφαλείας, η γονική εξουσία, η αλήθεια και το ψέμα, η ανεξαρτησία, η υπευθυνότητα, οι εργαζόμενες μητέρες, οι καυγάδες, τα παιδιά με ειδικές ανάγκες.

ΔΩΡΙΚΟΣ Ιπποκράτους 72, τηλ. 3629.675 ΑΘΗΝΑ
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΔΑΝΑΟΣ Μαυρομιχάλη 64, τηλ. 3604161

«Γιατί πάλι στην Πάτρα;»

Κάτι γεννιέται στο Δημοτικό Θέατρο

ΤΗταν η έκτη φορά από τον περασμένο Νοέμβριο που θά κατέβαινα στην Πάτρα για μία παράσταση και η πρόταση του φίλου ήταν σαφής: «Ο Δαίδαλος του Σταίικου αποκλείεται να μάς μεταφέρει ως την Κίνα με τὰ κέρια φτερά του. Ένας πετρελαιοκίνητος ταξιτζής, όμως, μπορεί να μάς πετάξει ως τό Θέατρο Πέτρας στή κινέζικη "Μήδεια" σήμερα τό βράδυ. Τί λές;». Στην πραγματικότητα δέν είχα να αντιμετώπισω κανένα ουσιαστικό δίλημμα, αφού ούτως ή άλλως τήν «Μήδεια» σέ κινέζικη όπερα θά έχουμε τήν ευκαιρία να τήν δοῦμε καί στίς 27 στό Κατράκειο. "Όσο για τό «δαϊδαλώδες» ερώτημα, πού έμμέσως είχε τεθεί, μπορούσα να απαντήσω με άλλόνητα επιχειρήματα:

• Τό ΔΗΠΕΘΕ Πάτρας πού λειτουργεί υπό τήν καλλιτεχνική διεύθυνση τής Μάγιας Λυμπεροπούλου αποτελεί έναν υποδειγματικό θεσμό θεατρικής αποκέντρωσης. Ξέρουμε πιά ότι στό χαμηλό θεατρικό επίπεδο τών θεατρικών μας πραγμάτων αντίτασσονται μερικές πολύτιμες εξαιρέσιμες μονάδες πού δουλεύουν με αὐταπάρηση καί ύψηλούς στόχους, στά βαθιά. 'Η δουλειά τής Λυμπεροπούλου στην Πάτρα είναι μία από αυτές. Έχουμε δηλαδή να κάνουμε με μία σπάνια για τὰ καλλιτεχνικά μας ήθη περίπτωση, για τήν όποία δέν μάς ζητάται ή έπιείκεια, έπειδή πρόκειται για θέατρο στην έπαρχία. Αντιθέτως, οι σκηνικές κατακτήσεις εκεί συναγωνίζονται τίς καλύτερες τής πρωτεύουσας. 'Αλλά για τό όραμα για τήν θεατρική αποκέντρωση δέν αρκεί τό ύψηλό ποιοτικό επίπεδο τών παραστάσεων, εάν αυτό δέν συνδυάζεται με μία πολιτική ρεπερτορίου πού να λαμβάνει υπόψη τή φυσιογνωμία του τοπικού κοινού. 'Η Λυμπεροπούλου, δηλαδή, δέν άνηκει σ' εκείνους τούς άλεξιπτωτιστές πού πέφτουν ξαφνικά ένα ώραίο πρωί στην έπαρχία, καί τήν έπόμενη μέρα «πετάνε» ξαφνικά έναν Μπέκετ καί όσοι πιστοί προσέλθετε, αλλά άσκει μία πολιτική ρεπερτορίου κατόπιν «χαρτογράφησης» του πατρινού κοινού.

• Τόσο για τήν καλλιτεχνική διεύθυντρια, όσο καί για τούς ήθοποιούς του θιάσου ή κάθοδος στην Πάτρα ήταν αποτέλεσμα έπιλογής καί όχι λύση ανάγκης.

Οι νέοι ως επί τό πλείστον ήθοποιοί του πατρινού ΔΗΠΕΘΕ άνήκουν στους πιά ταλαντούχους τής γενιάς τους καί ως εκ τούτου δέν έφτασαν μέχρι εκεί έπειδή ή πρωτεύουσα τούς άπειλούσε με άνεργία αλλά γιατί θά είχαν τήν ευκαιρία να δουλέψουν με μία σπουδαία δασκάλα ήθοποιών. Πού δέν παύει να θέτει τό ερώτημα: «'Αρκεί σάν μόνο σταθερό σημείο τό σανίδι τής σκηνης, όπου πιθανόν να πρέπει να ύπάρξουμε καί δίχως "σκηνικά" καί δίχως κοστούμια, μόνο μέσα από έμάς τούς ίδιους, με ύστατο έφόδιο, μοναδικό χορηγό, ένα πάντα αίνιγματικό κείμενο;». "Έτσι, δέν μάς φαίνεται πιά περιέργο να βλέπουμε περσινούς απόφοιτους τής δραματικής σχολής να μεταμορφώνονται σέ ρολίστες.

• 'Η δουλειά με τούς ήθοποιούς, ή ουσιαστική έμβάθυνση στό κείμενο καί ή προσοχή στην κάθε λεπτομέρεια έχουν ως αποτέλεσμα να χαράσσονται στην θαυμάσια αίθουσα του θεάτρου «'Απόλλων» —δημιούργημα του Τσίλλερ— στην μνήμη του θεατή κινήσεις καί βλέμματα, ήχοι καί χρώματα. Αυτό τό μαγικό «κλίμα» πού συντελείται ξαφνικά καί παίρνουμε τίς εικόνες μαζί μας για πάντα. 'Από τούς άστους τής «Τριλογίας του παραθερισμού» του Κάρλο Γκολντόνι —στό μεταίχμιο ρεαλισμού καί «ίταλικότητας»— πού μαϊμουδιζοντας τίς συνήθειες τών ευγενών καταλαμβάνονται από τή μανία τών διακοπών, ως τή φρεσκάδα τών έρωτευμένων πού μούονται στό μέγα μυστήριο τής ζωής στην «Βενετσιάνα», έργο άγνωστου Βενετού —ανάμεσα από τίς βενετσιάνικες (καί του Ντέ Κίρικο) «στοιχειωμένες» καμάρες του σκηνικού τής Λίλης Πεζανού. Καί από τούς μοναχικούς διαβάτες στό δρόμο με τούς άρχαίικούς στύλους, στίς «Σημειώσεις για ένα ήμερολόγιο» του Γιώργου Μπρουνιά, στους ήρωες τών

«Κυμάτων» τής Βιρτζίνια Γούλφ πού άντιμάχονται, μπροστά από ένα αναλόγιο, τόν άδηφάγο χρόνο καί στό όλο ρυθμό καί δροσιά παιχνιδι προσώπου καί προσώπειου στον «Δαίδαλο» του Σταίικου.

• Καί τὰ «Θεατρικά αναλόγια», μία «έξέγερση στή δυναστεία τής εικόνας» καί «νοσταλγία για τήν άπωλεσθείσα τιμή του λόγου»: ένα πείραμα καί ένα στοιχείο. Πόσοι από τούς άθηναίους θιάσους μας τό προσφέρουν; 'Εκτός από τήν «Τριλογία του παραθερισμού» καί τήν «Βενετσιάνα», πηραν έφέτος τό θεατρικό βάπτισμα, σέ περιορισμένο αριθμό παραστάσεων, τὰ κείμενα: «Σημειώσεις για ένα ήμερολόγιο», του Γ. Μπρουνιά, «Τὰ κύματα», τής Βιρτζίνια Γούλφ, «'Η δούκισσα του Λανζάι», του Μπαλζάκ, «'Η Μεγάλη 'Αρκτος», του Γιώργου 'Ιωάννου, καθώς ό μονόλογος τής Μαρίας Λαϊνά «'Ο Κλόουν» καί ό «Δαίδαλος» του 'Ανδρέα Σταίικου. Μέσα σέ καλαίσθητα σκηνικά καμωμένα «έκ τών ένόντων». Στα δύο πρώτα (δυστυχώς για λόγους άνωτέρας βίας έχασα τόν Μπαλζάκ πού σκηνοθέτησε ό Νίκος Σακαλίδης) όλο τό βάρος έπιεντρώθηκε στον λόγο καί οι ήθοποιοί έρμήνευσαν τὰ κείμενα διαβάζοντάς τα. Μάλιστα στά «Κύματα» διάβασαν τὰ μεταφρασμένα από τόν 'Αρη Μπερλή άποσπάσματα μπροστά από μικρόφωνα, ώστε να περισωθεί όλη ή έκταση τής φωνητικής κλίμακας. Στα τρία θερινά αναλόγια ή έξερεύνηση τών κειμένων έγινε μέσα από φόρμες για τίς όποιες δύσκολα μπορούσες να απαντήσεις ποιά ή διαφορά «θεατρικού αναλογίου» καί «θεάτρου».

• Οι συγκινήσεις καταγράφονται στην θύμηση του θεατή αλλά για τόν θεατή πού γράφει τό ερώτημα είναι: «'Αν δέν πάμε στην Πάτρα, αν δέν γράψουμε, τί θά μείνει απ' αυτή τή δουλειά στην Μεγάλη Μνήμη;». Κυρίως όταν ξέρουμε —καί όλοι ξέρουμε— τίς άντιξοότητες καί τούς πάσης φύσεως σκοπέλους— νομικούς, οικονομικούς καί μικρόψυχους νεοελληνικούς — πού πρέπει να ξεπεράσουν όσοι έπιμένουν να στήνουν τέτοιες παραστάσεις σ' ένα θέατρο πού έρμηνεύει τόσο καλά τόν κοινωνικό του ρόλο.

Δηώ Καγγελάρη

Οι γυναίκες στην ελληνική αρχαιότητα: γάμος, έρωτας, κοινωνική θέση

του Δημήτρη Κυρτάτα

Τό ενδιαφέρον για τις γυναίκες στον αρχαίο ελληνικό κόσμο είναι σχετικά πρόσφατο. Από τις αρχές του 19ου αιώνα, όταν θεμελιώθηκαν οι σύγχρονες αρχαιολογικές σπουδές, μέχρι τα μέσα περίπου του 20ού, οι ιστορικοί, με λιγοστές εξαιρέσεις, δεν είχαν πολλά να πουν για αυτές. "Όπως άλλωστε, πάλι με λιγοστές εξαιρέσεις, δεν είχαν πολλά να πουν για τους δούλους ή τα παιδιά. Η αρχαία ιστορία ήταν πρώτιστα ιστορία ανδρών — και μάλιστα επιφανών. Η μονομέρεια αυτή είναι ένδεικτική μιας νοοτροπίας που επικρατούσε στις ιστορικές σπουδές.

Στις αρχαίες πηγές, τό γυναικείο φύλο εμφανίζεται πολλαπλά. Κατέχει εξέχουσα θέση στα έπη, τή λυρική ποίηση, τό αθηναϊκό θέατρο, τις άγγειογραφίες και τή γλυπτική. Οί στοχαστές τής σωκρατικής παράδοσης, ό Πλάτων, ό Ξενοφών και ό Άριστοτέλης υπενθυμίζουν διαρκώς στους άναγνώστες τους ότι οι άρρενες αποτελούν μόνο τόν μισό πληθυσμό τής πόλης. Όραματιζόμενοι τήν άριστη διοργάνωση μιās κοινωνίας, διατυπώνουν άναλυτικά άπόψεις για τή θέση πού θά έπρεπε νά έχει σ' αυτήν ό άλλος μισός πληθυσμός. Ό Ήρόδοτος επίσης μνημονεύει συχνά στις ιστορίες του βασίλισσες, συζύγους και δούλες. "Ένας από τους λίγους συγγραφείς τών κλασικών χρόνων πού αφήνει τό δεύτερο φύλο στό περιθώριο τών αφηγήσεών του είναι ό Θουκυδίδης. Καί δέν είναι τυχαίο ότι ή ιστοριογραφική παράδοση τής σύγχρονης έποχής οικοδομήθηκε στό δικό του πρότυπο. Σύμφωνα με τήν παράδοση αυτή, ιστορικό γεγονός είναι τό

πολιτικό και ειδικότερα τό πολεμικό γεγονός. Στην πολιτική και τόν πόλεμο ή θέση τής γυναίκας ήταν περιθωριακή και έτσι περιθωριοποιήθηκε και ή παρουσία τής στήν (κατά βάση πολιτική και πολεμική) ιστορία.

Μέ τήν ανάπτυξη τών κοινωνικών κινήματων από τή δεκαετία του '60 περίπου, ίσως λίγο νωρίτερα, τά πράγματα άλλαξαν. Οί άγώνες για τή χειραφέτηση τών γυναικών οδήγησαν στην άναζήτηση τών καταβολών τής ύποταξης τους. Η θέση τους στό πρόσφατο αλλά και στό άπώτερο παρελθόν άρχισε νά γίνεται αντικείμενο συστηματικού ενδιαφέροντος. Τήν ίδια περίπου έποχή, οι ανθρωπολογικές έρευνες, στις όποιες προφανώς οι γυναίκες κατείχαν κεντρική θέση, επεκτάθηκαν προς τήν κλασική ελληνική αρχαιότητα. Σήμερα, άκόμα και μια σύντομη έπιτομή αρχαίας ελληνικής ιστορίας δύσκολα άποφεύγει νά αφιερώσει ένα κεφάλαιο στό μέρος εκείνο του πληθυσμού πού εξασφάλιζε τήν άναπαραγωγή όλόκληρης τής κοινωνίας.

* * *

Τό βιβλίο τής Κλώντ Μοσσέ, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, πρωτοεκδόθηκε στα γαλλικά τό 1983, όταν πιά ή βιβλιογραφία για τις γυναίκες στην αρχαιότητα ήταν ιδιαίτερα πλούσια και πολλά πορίσματα γίνονταν γενικότερα άποδεχτά. Μέ τή μακρά θητεία τής στό χώρο τής αρχαίας ελληνικής ιστορίας, ή Κλώντ Μοσσέ συνέγραψε εύκολα ένα συνοπτικό έγχειρίδιο με πολλά προσόντα. Κύριο χαρακτηριστικό του είναι ή εύστοχη

έπιλογή παραδειγμάτων, πού φωτίζουν τους υπό συζήτηση θεσμούς και τήν έποχή τους. Τό βιβλίο άπευθύνεται σ' ένα ευρύτερο κοινό αλλά διαβάζεται ευχάριστα και από τους περισσότερο ένημερωμένους. Ό έντονα πολεμικός χαρακτήρας πολλών πρώιμων μελετών έχει υποχωρήσει και εκείνο πού τελικά προσφέρεται στον άναγνώστη είναι ένα άπαύγασμα και μια σύνοψη έπιχειρημάτων και διαπιστώσεων.

Μέ τά δεδομένα αυτά, ό άναγνώστης δέν θά έπρεπε ίσως νά άναζητήσει ούτε πολλά νέα στοιχεία ούτε μεγάλη πρωτοτυπία στην παρουσίαση. Οί περισσότερες πηγές, ιδιαίτερα για τόν κόσμο τών όμηρικών έπων, τής κλασικής Άθήνας και τής κλασικής Σπάρτης, ήταν έτσι κι άλλιώς πάντα γνωστές και προσιτές. "Όπως και στις έργασίες τών πρωτοπόρων μελετητών, έτσι και στό βιβλίο αυτό παρουσιάζονται κυρίως οι τρεις αυτές κοινωνίες. "Όσο για τις διατυπώσεις πού υιοθετεί, αυτές έχουν δουλευτεί στή γραφίδα πολλών προγενέστερων συγγραφέων με ιστορικό, ανθρωπολογικό ή πολιτικό προσανατολισμό. Τελικά, σ' έναν τομέα πολλαπλά δουλεμένο, δημιουργική είναι εκείνη ή έργασία πού κατορθώνει νά έντοπίσει μέσα στον όγκο τής βιβλιογραφίας τις άκριβέστερες και χαρακτηριστικότερες έπισημάνσεις. Καί από τήν άποψη αυτή, τό βιβλίο τής Κλώντ Μοσσέ είναι έπιτυχές.

Ό άναγνώστης δικαιούται ώστόσο, ίσως όφειλει, νά θέσει έπιπλέον τά άκόλουθα έρωτήματα. Έφ' όσον τό βιβλίο αυτό άσχολεϊται με ένα θέμα πού έχει δουλευτεί από όλόκληρη

γενιά μελετητών, τί μᾶς προσφέρει ὡς γενικό συμπέρασμα; Πού δὴγήγησε ἡ συστηματικὴ καὶ συχνὰ στρατευμένη ἐνασχόληση μὲ τίς γυναῖκες τῆς ἀρχαιότητος; Ἡ ἀκόμα, γιὰ νὰ θέσουμε τὰ ἴδια ἐρωτήματα μ' ἕναν πιό φιλόδοξο τρόπο, πῶς ἐπηρέασθη ἡ γενικὴ εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, ὅταν τελικὰ ἔγινε καὶ πάλι ἀποδεκτό ὅτι τὸν μισό του πληθυσμό τὸν ἀποτελοῦσαν γυναῖκες;

Ξεχωρίζω ὀρισμένα μεγάλα ζητήματα πού προσφέρονται γιὰ τὴ συζήτηση αὐτή. Τέτοια εἶναι ὁ πατριαρχικός χαρακτήρας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς κοινωνίας, ὁ ἔρωτας τῶν γυναικῶν καὶ ὁ ἔρωτας γιὰ τίς γυναῖκες καὶ ἡ ἐνταξί τους σέ κοινωνικές ομάδες καὶ τάξεις. Τό πρῶτο ἀπ' αὐτὰ ἐμφανίζεται ὡς τό εὐκολότερο, καθὼς γι' αὐτό ὑπάρχει πλήρης σχεδόν συναίνεση τῶν μελετητῶν. "Ὅλοι συμφωνοῦν, καὶ τό ἐπαναλαμβάνουν, ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικός κόσμος ἦταν ἕνας κόσμος ἀνδρῶν — μιὰ «λέσχη ἀνδρῶν» κατὰ τὴν προσφιλή διατύπωση τῆς Μοσσέ. "Ὅτι οἱ γυναῖκες παρέμεναν στό περιθώριο τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς. "Ὅτι ἡ θέση τους ἦταν, κατὰ τό δυνατόν, στό ἐσωτερικό τοῦ οἴκου τους, ὅπου θά ἔπρεπε νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τίς οἰκιακές ἐργασίες. "Ὅτι βασικό τους καθήκον ἦταν ἡ βιολογικὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς οἰκογένειας καὶ ἡ ἐξασφάλιση γνήσιων τέκνων στοὺς πολίτες-συζύγους τους. "Ὅτι πρὶν τό γάμο τους βρίσκονταν ὑπὸ τὴν αὐστηρὴ κηδεμονία τοῦ πατέρα τους, καὶ μετὰ τό γάμο ὑπὸ τὴν αὐστηρὴ ἐπιτήρηση τοῦ συζύγου τους.

"Ὅλα αὐτὰ εἶναι σέ γενικές γραμμές σωστά — ἂν καὶ προφανῶς ἰσχύουν γιὰ μιὰ μόνο κατηγορία γυναικῶν: ἀφοροῦν τίς ἐλεύθερες γυναῖκες καὶ ἰδιαίτερα τίς συζύγους πολιτῶν (καί, ὅπως θά δοῦμε, ὄχι ὄλες). Τό πρόβλημα δέν βρίσκεται στήν ὀρθότητα τῶν διαπιστώσεων ἀλλὰ στήν κοινοτοπία τους. Θά μπορούσε κανεὶς νὰ γράψει (καὶ πολλοὶ γράφουν) ἕνα ὀλόκληρο βιβλίο μὲ παρόμοιους συλλογισμούς, χωρὶς νὰ προκύπτει ἡ ἐνδεχόμενη ἰδιαιτερότητα τῆς ἐλληνικῆς περίπτωσης ἢ, πιό σωστά, τῶν ἐλληνικῶν περιπτώσεων. "Ἰδια σχε-

δόν καὶ ἀπαράλλαχτα, ὅλα αὐτὰ ἰσχύουν γιὰ ὄλους τοὺς μὴ ἐλληνικούς πολιτισμούς τῆς ἐποχῆς — καὶ ἴσως γιὰ τοὺς περισσότερους πολιτισμούς, ὄλων τῶν ἐποχῶν. Γιὰ τό φεμινιστικό κίνημα τῆς δεκαετίας τοῦ '60 εἶχε κάποια σημασία ἡ καταγγελία ὅτι οἱ γυναῖκες ἦταν κοινωνικά ἀποκλεισμένες ἀκόμα καὶ στή φωτισμένη, λαμπρὴ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία. Ἀλλὰ γιὰ τὸν σημερινό ἱστορικό ἢ καταγγελία αὐτὴ δέν ἔχει μεγάλη ἀξία. "Ἐνα τόσο διαδεδομένο χαρακτηριστικό τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ἐμπίπτει στή σφαῖρα στοχασμοῦ τῶν φιλοσόφων.

Στό βιβλίο τῆς Κλώντ Μοσσέ, ὅπως καὶ στά περισσότερα ἄλλα συναφῆ βιβλία, δέν βρίσκω ἀπάντηση σέ διάφορα ἐρωτήματα, πού μοῦ φαίνονται πολύ πιό ἐνδιαφέροντα. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, δέν βρίσκω κἀν διατυπωμένα ἐρωτήματα τοῦ ἐξῆς εἶδους: Πῶς καὶ γιατί οἱ "Ἕλληνες, σέ ἀντίθεση μὲ ἄλλους γείτονές τους, ὅπως π.χ. τοὺς Ἰουδαίους, υἱοθέτησαν ὡς κανόνα συζυγικῶν σχέσεων τὴ μονογαμία. "Ὅλοι οἱ μελετητές μας βεβαιώνουν ὅτι ἐνῶ οἱ "Ἕλληνες ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τίς γυναῖκες τους ἀπόλυτη πίστη, οἱ ἴδιοι «ἐντελῶς φυσιολογικά» (σ. 26) εἶχαν παλλακίδες ἢ ἐξουσίαζαν ἐρωτικά δοῦλες καὶ αἰχμάλωτες. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ὅμως, ὅσο καὶ ἂν τὴ γενικεύσουμε, δέν μπορεῖ νὰ ἐξισωθεῖ μὲ τοὺς διαδοχικούς, νόμιμους ἢ ἡμινόμιμους γάμους πολλῶν ἀνδρῶν ἄλλων πολιτισμῶν. Ἀκόμα περισσότερο, ἡ ἀκρίβεια τῆς διατύπωσης «ἐντελῶς φυσιολογικά» εἶναι ἀμφισβητήσιμη.

Ὡς παράδειγμα πολλαπλῶν δεσμῶν προσφέρεται συχνὰ ἡ δὴλωση τοῦ Ἀγαμέμνονα γιὰ τὴ Χρυσήδα. Τὴν παραθέτω σέ μετάφραση Ἀλεξ. Πάλλη:

*Ναί, κι ἀπ' τ' ἀπάρθενό μου ἐγώ
τὴνε προκρίνω τέρι,
τὴν Κλυταιμῆστρα, τί μαθές χει-
ρότερη δέν εἶναι
στά κάλλη, μήτε στό κορμί, στή
γνώση καὶ στά χέρια (Α 113-5).*

Τί σαφέστερη ἀπόδειξη θά προσδοκοῦσε ἕνας μελετητὴς γιὰ τὴν οἰονεῖ

πολυγαμία τοῦ ὀμηρικοῦ ἀνδρα; Τό συμπέρασμα αὐτό ὥστόσο εἶναι ἀπατηλό. Ἡ δὴλωση τοῦ Ἀγαμέμνονα δέν παρατίθεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ ὡς ἐπιβεβαίωση μιᾶς κοινῆς ἀποδεκτῆς πρακτικῆς. Γιὰ τὴν ἠθικὴ τοῦ ἔπους, ἡ ἐξομοίωση συζύγου καὶ ὑπόδουλης ἐρωμένης ἀποτελεῖ ὕβριν. Ἡ ὕβρις αὐτὴ εἶναι καθοριστικὴ γιὰ τὴν ἐκβασή τῆς Ἰλιάδας καὶ θά ἐπαναληφθεῖ στήν τραγωδία τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ βασιλιά στίς Μυκῆνες μὲ τὴν Κασσάνδρα.

Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἂν μᾶς βεβαιώνει κάτι ἡ ἐπικὴ ποίηση, αὐτό εἶναι ἡ ἰσχυρὴ ροπή πρὸς τὴ μονογαμία — παρὰ τὴ μεγάλη ἐξουσία πού διέθεταν οἱ βασιλεῖς καὶ παρὰ τίς πολεμικὲς συνθήκες διαβίωσης ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Τροίας. Τό ἐνδιαφέρον ἐρώτημα δέν εἶναι γιατί πολλοὶ "Ἕλληνες ἐπέτρεπαν στὸν ἑαυτὸ τους τὴν πολυτέλεια τῶν ἐξωσυζυγικῶν ἐρωτικῶν σχέσεων (ποιά κοινωνία δέν διαθέτει παρόμοια παραδείγματα), ἀλλὰ γιατί ἡ κυρίαρχη ἠθικὴ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς ἀνδρες νὰ τιμοῦν τὴ μιὰ καὶ μοναδικὴ τους σύζυγο μὲ ἐντελῶς ξεχωριστό τρόπο.

Θά φέρω καὶ ἕνα δεύτερο παράδειγμα, ἐξίσου προσφιλές στοὺς μελετητές. Παρουσιάζοντας τὴν Εὐρύκλεια, ὁ ποιητὴς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Λαέρτης τὴν εἶχε ἀγοράσει μικρὴ κοπέλα μὲ πληρωμὴ εἴκοσι βόδια· καὶ συνεχίζει (σέ μετάφραση Ἀργύρη Ἐφταλιώτη):

*...καὶ μέσα στό παλάτι
τό ἴδιο μὲ τὴν ἀξία του γυναικα
τὴν τιμοῦσε,
μὰ ἀντάμα της δέν πλάγιασε...*

Γιὰ κάποιο λόγο, οἱ περισσότεροι μελετητές πού ἀρέσκονται νὰ ἐπαναλαμβάνουν τό ἀπόσπασμα αὐτὸ σταματοῦν στήν πληροφορία ὅτι, κατ' ἐξαιρέση, ὁ βασιλιάς δέν διατηροῦσε ἐρωτικές σχέσεις μὲ τὴν ἀγορασμένη του δοῦλα (σ. 35). Πιό μεγάλο ἐνδιαφέρον ὅμως ἔχει ἡ ἐξήγηση αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς πού συχνὰ ἀποσιωπᾶται. Γιατί ὁ ποιητὴς συμπληρώνει τὴν παρουσίαση ἐπισημαίνοντας, ὡς δεῖγμα χρηστῆς ἀντίληψης, ὅτι ὁ Λαέρτης, ἂν καὶ τιμοῦσε τὴν Εὐρύκλεια

ὅμοια μέ τῆ γυναίκα του, δέν πλάγιαζε μαζί της «νά μή χολιάση εκείνη», δηλαδή ἡ νόμιμη σύζυγος.

Κανείς δέν μπορεῖ νά κατηγορήσει τόν ποιητὴ γιὰ φεμινισμό — ἂν και ὀλοφάνερα τρέφει ἐκτίμηση γιὰ πολλές γυναῖκες. Θά ἔπρεπε λοιπόν νά ἀναρωτηθοῦμε πῶς και γιὰτί ἐπιβλήθηκε στήν ἠθική τοῦ ἔπους ὁ θαυμασμός γιὰ τήν ἐγκράτεια ἑνός βασιλιά πού σέβεται τά αἰσθήματα τῆς συζύγου του; Σημειώνω μάλιστα ὅτι και τά δύο μου παραδείγματα προέρχονται ἀπό τήν ἐπική ποίηση. Σέ συγγραφεῖς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς ἔχουμε ἀκόμα ἐντονότερη ροπή πρὸς τή μονογαμία και τόν ἀμοιβαῖο σεβασμὸ μεταξύ συζύγων.

Δέν εἶναι μόνο ἡ ροπή τῶν Ἑλλήνων πρὸς τή μονογαμία πού τούς ξεχωρίζει ἀπό πολλούς συγχρόνους τους. Οἱ Ἕλληνες ὄλων τῶν περιοχῶν, ἀπό τήν ὀμηρικὴ μέχρι τήν κλασικὴ ἐποχή, καταδίκασαν ἀπόλυτα τὸ γάμο μεταξύ ὀμοπάτριων και ὀμομητρίων ἀδελφῶν. Γιὰ τόν σημερινὸ ἄνθρωπο (και μάλιστα τόν ἀνθρωπολογικὰ και ψυχαναλυτικὰ ἐνημερωμένο) ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ ἀποτελεῖ θεμέλιο τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἱστορικοί, ὡστόσο, μᾶς βεβαιώνουν, πέρα ἀπό κάθε ἀμφιβολία, ὅτι στή φαραωνικὴ και ἰδιαίτερα τήν πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο ἡ ἀδελφογαμία ἦταν ἐπιτρεπτή — και ὄχι μόνο στοὺς βασιλικούς κύκλους. Οἱ ἴδιοι μάλιστα οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἱστορικοί μᾶς βεβαιώνουν ὅτι και πολλοὶ Πέρσες εἶχαν ἔφεση πρὸς τήν αἰμομειξία. Πῶς και γιὰτί οἱ Ἕλληνες τῆς ἀρχαϊκῆς και κλασικῆς ἐποχῆς (ὄχι ὅμως και τῆς πτολεμαϊκῆς) υἰοθέτησαν μιά πολύ αὐστηρότερη ἠθικὴ στό ζήτημα αὐτό;

Οἱ μελετητές ἐπαναλαμβάνουν, ἐπίσης συχνά, ὅτι στίς ἑλληνικές κοινότητες ὁ σύζυγος και πατέρας ἀσκοῦσε μεγάλη ἐξουσία σέ ὄλα τά μέλη τῆς οἰκογένειάς του. Ἡ συμπεριφορὰ του πρὸς τή σύζυγο και τά τέκνα, ἀκόμα και τά ἄρρενα, ἦταν αὐταρχικὴ, ὅπως περίπου πρὸς δούλους (ἂν και οἱ φιλόσοφοι τῆς ἀρχαιότητος ἦταν κατηγορηματικοὶ στή διάκριση «δεσποτικῆς», «γαμικῆς» και «τεκνοποιητικῆς» σχέσης). Και πάλι ἡ διαπίστω-

ση αὐτὴ εἶναι γενικὰ σωστὴ. Ἀλλά τὸ ἐνδιαφέρον ἐρώτημα και σ' αὐτὴ τήν περίπτωση εἶναι πῶς και γιὰτί, σέ ἀντίθεση μέ ἄλλους γειτονικούς λαούς, ὅπως τούς Ἰουδαίους και κυρίως τούς Ρωμαίους, ἡ πατρικὴ ἐξουσία τῶν Ἑλλήνων ἦταν σχετικὰ περιορισμένη. Ἀρκεῖ νά θυμίσουμε ὅτι ὁ Ρωμαῖος γιός, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι ὁ Ἕλληνας, δέν χειραφετοῦνταν μέ τήν ἐνηλικίωση, ἀλλά ὅποτε, και κυρίως ἂν τὸ ἐπιθυμοῦσε ὁ πατέρας του. Γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ χειραφέτηση ἀπαιτοῦνταν μάλιστα πολλαπλές εἰκονικές πωλῆσεις τοῦ γιου σέ τρίτα πρόσωπα. Ποιές ἦταν λοιπόν οἱ συνθήκες πού ὀδήγησαν τούς Ἕλληνες σέ υἰοθέτηση μιᾶς διαφορετικῆς οἰκογενειακῆς τάξης;

Κατὰ τόν ἴδιο τρόπο, θά θέλαμε νά ξέρουμε περισσότερα γιὰ τίς ἰδιαιτερότητες τοῦ ἑλληνικοῦ διαζυγίου. Ὅπως εἶναι γνωστό, στίς Ἑλληνίδες συζύγους ἀναγνωρίζοταν τὸ δικαίωμα νά ἐγκαταλείψουν τὴ συζυγικὴ στέγη μέ πρόθεση τῆ διάλυση τοῦ γάμου. Οἱ περισσότεροι μελετητές ἀρκοῦνται στή ὑπόθεση ὅτι αὐτὸ στήν πράξη θά ἦταν σπάνιο. Πράγματι, δέν ἔχουμε λόγους νά πιστεύουμε ὅτι συνηθίζοταν. Ἀλλά πῶς κατέκτησαν στίς ἑλληνικές πόλεις οἱ γυναῖκες ἕνα νομικὸ δικαίωμα πού τὸ στεροῦνταν στίς περισσότερες ἀνατολικές κοινωνίες τῆς ἐποχῆς; Ὅτε σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἔχω βρεῖ ἀπάντηση (και λιγότερο ἀπ' ὄλους στοὺς ἱστορικούς τοῦ δικαίου, πού δέν θέτουν σχεδόν ποτέ παρόμοια ἐρωτήματα).

* * *

Συναφές μέ τὸ γάμο εἶναι και τὸ ζήτημα τῶν ἐρωτικῶν σχέσεων. Στὴ μελέτη τοῦ ἔρωτα, εὐτυχῶς, ἔχει συντελεστεῖ ἀρκετὴ πρόοδος. Ἔτσι, γνωρίζουμε πιά (γιὰτί παλαιότερα τὸ ἀγνοοῦσαμε κι αὐτό) ὅτι «ὁ ἔρωτας, ὁ πόθος, ἀκόμη τὸ πάθος, ἐπαιζαν... ἕναν ὄχι ἀδιάφορο ρόλο στίς σχέσεις μεταξύ ἀνδρῶν και γυναικῶν, ἀκόμη και μέσα στά πλαίσια τῆς συζυγικῆς ζωῆς» (σ. 180). Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι πρέπει νά φθάσουμε στό τε-

λευταῖο παράρτημα τοῦ βιβλίου τῆς Μοσσέ γιὰ νά πληροφορηθοῦμε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συνέβαινε κάποτε νά ἐρωτευτοῦν τίς συζύγους τους. Αὐτό, κατὰ τὴ συγγραφέα, ἔχει προφανῶς σημασία, γιὰτί ὁ κανόνας ἦταν νά ἐρωτεύονται ἐταῖρες ἢ νέους. Ὑποπτευόμαστε ἐπίσης ὅτι και ὀρισμένες γυναῖκες ἐρωτεύονταν τούς συζύγους τους. Τὸ μαρτυροῦν αὐτὸ κάποιες τραγωδίες, πού ἂν δέν μιλοῦν πάντα καθαρά γιὰ ἔρωτα, προϋποθέτουν πάντως τὴν ἐντονὴ ζήλεια τῶν ἀπατημένων γυναικῶν.

Νομίζω πάντως ὅτι, πάλι, τὸ ἐνδιαφέρον ἐρώτημα βρῖσκεται ἀλλοῦ. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι παντρεμένες γυναῖκες ἐρωτεύονταν ἄλλους ἀπὸ τούς συζύγους τους; Οἱ πηγές μας δέν εἶναι ἰδιαίτερα διαφωτιστικές γιὰ τά αἰσθήματα τῶν γυναικῶν ἀλλά και οἱ σύγχρονοι μελετητές δέν τίς ἔχουν καταστήσει διαφωτιστικότερες. Γνωρίζουμε ὡστόσο ὅτι οἱ ἀπιστίες τῶν γυναικῶν ἀπασχολοῦσαν τούς ἀρχαίους Ἕλληνες (τουλάχιστον ὅσο και τούς νέους). Οἱ αὐστηροὶ νόμοι πού ἐπέτρεπαν ἀκόμα και τὴν ἐπιτόπου, χωρὶς δίκη, θανάτωση τοῦ μοιχοῦ εἶναι ἀποκαλυπτικοί. Προκύπτει λοιπόν κατ' ἀρχὴν ἕνα μεθοδολογικὸ πρόβλημα: Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ὑπερφηανεύονταν γιὰ τίς ἀπιστίες τους και διακατέχονταν ἀπὸ φόβο γιὰ ἐνδεχόμενες ἀπιστίες τῶν συζύγων τους. Γιὰτί ἄραγε πρέπει νά συναγάγουμε ἀπὸ αὐτό, ὅπως κάνουν ὄλοι σχεδόν οἱ μελετητές, ὅτι ἡ ἀπιστία τῶν ἀνδρῶν ἦταν συνήθης ἐνῶ τῶν γυναικῶν σπάνια; Οἱ φόβοι τῶν ἀνδρῶν μπορεῖ νά ἦταν ὑπερβολικοὶ ἀλλά σίγουρα δέν ἦταν ἐντελῶς φανταστικοί. Ἄς ἀκούσουμε τόν ἱαμβογράφο Σημωνίδη (σέ μετάφραση Γιάννη Δάλλα):

*Ἔχεις γυναίκα κ' ἕνας φίλος σοῦ
κοπιάζει,
πῶς νά τόν μπάσεις θαρρετά μέ-
σα στό σπίτι σου,
πού ἀκόμα κι ὅποια παρασταίνει
τὴν παρθένα,
ἐκείνη πρώτη θά βρεθεῖ νά στά
φορέσει;
Τ' ἀντράκι χάσκει κι ἀπὸ πίσω
ἡ γειτονιά του*

Ω • και γράμματα γνωρίζω • και γράμματα

κρυφογελᾶ, κάνοντας χάξι πού
τήν ἔπαθε.

Τό γυναικάκι του καθένας καμα-
ρώνει
καί τή συμβία τ' ἄλλουνοῦ τή βρί-
σκει σκάρτη.

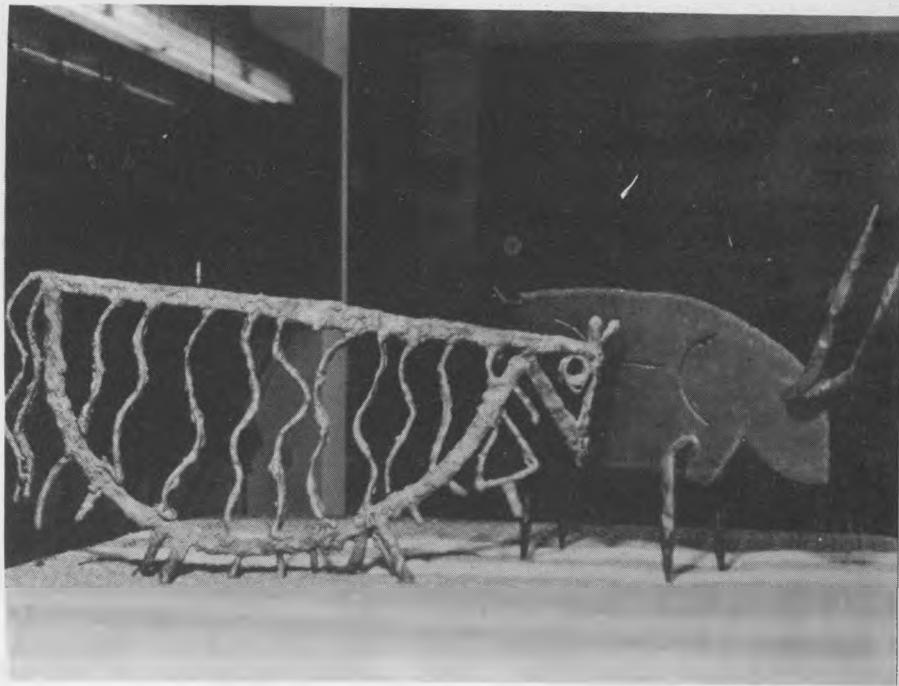
Βράζομε σ' ἴδια καζανιά καί δέν
τό ξέρομε... (7.106-14).

Τό ἐνδεχόμενο αὐτό, νά γίνει κάποιος σύζυγος περίγελως τῆς γειτονιάς, τό ἐπιβεβαιώνει ἤδη ὁ Ἡσίοδος («μῆ γείτοσι χάσματα γήμης» 701), πού ἔζησε στήν πιό συντηρητική, ἀγροτική κοινωνία τῶν ἀρχαίων χρόνων. Οἱ ρήτορες τοῦ τέταρτου αἰώνα πάλι βεβαιώνουν ὅτι οἱ ἀπιστίες τῶν γυναικῶν ὀδηγοῦσαν κάποτε σέ φόνους καί δικαστικούς ἀγῶνες.

Οἱ ἄνδρες διακινδύνευαν, ἂν διακινδύνευαν, καταδίκες ἠθικῆς τάξης γιά τίς ἀταξίες τους, οἱ γυναῖκες πολλά περισσότερα. Ἄν λοιπόν οἱ πηγές μαρτυροῦν ὅτι ἡ ἀπιστία τῶν γυναικῶν ἀποτελοῦσε γεγονός, τότε θά πρέπει νά προβληματισθοῦμε σχετικά μέ τά κίνητρα μιᾶς τέτοιας συμπεριφορᾶς. Εἶναι δυνατόν, ἐκ προοιμίου, νά ἀποκλείσουμε τόν ἔρωτα; Καί ὅμως, οἱ σύγχρονοι μελετητές δέν κάνουν σχεδόν ποτέ λόγο γιά παράνομους ἔρωτες γυναικῶν. Οἱ ἀρχαῖοι τοὺς καταδίκαιζαν καί αὐτό κάνει τοὺς σύγχρονους νά τοὺς παραβλέπουν. Παραβλέποντας ὅμως τοὺς ἔρωτες τῶν γυναικῶν, ἀποδεχόμεστε τήν κατηγορία τῶν ἀπατημένων συζύγων ὅτι οἱ γυναῖκες τους ἐνεργοῦσαν ἀπό λαγνεία — ἐνῶ οἱ ἴδιοι ἀπό ἀγνά καί ὑψηλά αἰσθήματα. Εἶναι ἐπιτρεπτή γιά τόν ἱστορικό μιᾶ τέτοια μεροληψία;

* * *

Περνῶ τέλος στό ζήτημα τῆς κοινωνικῆς θέσης τῶν γυναικῶν. Τό λάθος πού θά πρέπει νά ἀποφύγει ὁ ἱστορικός εἶναι νά ταυτίσει τίς γυναῖκες τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου μέ μιᾶ μόνο ὁμάδα γυναικῶν. Ὅπως χαρακτηριστικά δηλώνει στόν τίτλο της μιᾶ ἄλλη μεγάλη ἱστορικός, ἡ Σάρα Πόμερου, γυναῖκες ἦταν καί οἱ θεές, οἱ πόρνες, οἱ σύζυγοι καί οἱ δούλες. Οὐ-

τε θά ἔπρεπε νά ταυτίζει κανεῖς τίς Ἑλληνίδες μέ τίς Ἀθηναῖες. Στό θέμα αὐτό ἡ Μοσσεῖ είναι ἀρκετά προσεκτική καί σαφής. Ἄν ἀναφέρεται περισσότερο σέ ὀρισμένες μόνο κατηγορίες γυναικῶν, αὐτό τό κάνει ἀπό ἐπιλογή, κυρίως λόγω τῆς φύσης τῶν πηγῶν. Εἶναι προφανές ὅτι τά περί γάμου, τά περί ἔρωτος, τά περί κοινωνικῆς συμμετοχῆς, πού συζητοῦν συνήθως οἱ μελετητές, ἀφοροῦν τίς συζύγους πολιτῶν, καί μάλιστα Ἀθηναίων, ὄχι τίς δούλες ἢ τίς πόρνες (πού ἦταν συχνά καί δούλες). Παρά τό ὅτι ὀρισμένοι ἱστορικοί δέν μπαίνουν στόν κόπο νά τά ἀποσαφηνίσουν αὐτά, δέν θά ἦταν σωστό νά ὑποθέσουμε ὅτι τά ἀγνοοῦν. Γιά νά τό θέσουμε ἀπλά καί κατηγορηματικά, στόν ἀρχαῖο ἐλληνικό κόσμο ἡ κοινωνική θέση τῆς γυναίκας ἦταν συχνά καθοριστικότερη ἀπό τό φύλο της. Ἡ σχετική νομοθεσία (καί ὄχι μόνο ἡ νομοθεσία) ἦταν σέ τοῦτο σαφής: κάτι πού ἐπιτρεπόταν σέ μιᾶ ἑταίρα, ἀπαγορευόταν σέ μιᾶ σύζυγο· κάτι πού ἀποτελοῦσε προσβολή γιά μιᾶ ἐλεύθερη, ἦταν δεδομένο γιά μιᾶ δούλη· μιᾶ θεά εἶχε δικαιώματα πού γιά μιᾶ θνητή ἀποτελοῦσαν ἐγκλήματα.

Ἐπάρχει ὥστόσο καί μιᾶ ἀκόμα πλευρά στό ζήτημα τῆς κοινωνικῆς θέσης τῶν γυναικῶν πού, ὅσο γνωρίζω, μόνο ὁ Σέντ Κρουά ἔχει ἐκθέσει μέ σαφήνεια στό μεγάλο του ἔργο γιά τήν Πάλη τῶν τάξεων στόν ἀρχαῖο ἐλληνικό κόσμο. Ἀκόμα καί γιά τίς ἐλεύθερες γυναῖκες, συζύγους πολιτῶν, εἶχε μεγάλη σημασία ἂν ἀνῆκαν στίς ἀνώτερες ἢ στίς κατώτερες τάξεις. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἀγγλου ἱστορικοῦ ἔχουν μεγάλη σημασία, γιατί διαφοροποιοῦνται ἀπό τήν αὐθόρμητη ἀντίληψη τῶν πολλῶν. Ἡ καταπίεση καί ἡ ἐκμετάλλευση τῶν γυναικῶν, ὡς γυναικῶν (δηλαδή ἡ καταπίεση καί ἡ ἐκμετάλλευση πού ὀφειλονταν στό φύλο τους καί ὄχι στήν κοινωνική τους τάξη), ἦταν ἀντιστρόφως ἀνάλογοι τῆς κοινωνικῆς τους τάξης.

Ἡ γυναίκα ἐνός φτωχοῦ ἀγρότη μοιραζόταν μέ τό σύζυγό της τόν καθημερινό μόχθο καί ὑφίστατο τήν οικονομική ἐκμετάλλευση τοῦ μόχθου της, ὅπως κι αὐτός. Ἄν ἐξαιρέσουμε τοὺς τοκετούς καί τίς ἐνδεχόμενες πρόσθετες οικιακές ἐργασίες πού προσέφερε, μοιραζόταν σέ μεγάλο βαθμό μέ τόν σύζυγό της τήν ἐλευθερία καί

και γράμματα γ νωρίζω • και γράμματα

τήν υποχρέωση τής κίνησης, τής εργασίας και τής κοινωνικής συναναστροφής. Η γυναίκα ενός πλούσιου γαιοκτήμονα μοιραζόταν τήν εργασία με τις οικιακές της βοηθούς, πάντα (έτσι τουλάχιστον προέβλεπε η ήθικη τάξη) μέσα στο σπίτι. Η οικονομική ισχύς τής οικογένειας στήν όποια άνηκε τής έδινε τό δικαίωμα νά προστάζει τις δούλες της, αλλά τήν υποχρέωνε νά άρχειται στήν κοινωνική συναναστροφή τών οικιακών υπηρετών. Η άγρότισσα ύφιστατο τούς περιορισμούς τής τάξης της· ή πλούσια ελεύθερη τούς περιορισμούς τού φύλου της. Η σύγχρονη έρευνα αναφέρεται συνήθως στις πλούσιες και ελεύθερες γυναίκες, ίσως γιατί αντίστοιχούν περισσότερο στά πρότυπα τών σημερινών μελετητών. Ο άρχαιος κόσμος όμως ήταν διαφορετικός από τόν σημερινό και, από τήν άποψη αυτή, πολύ πιό σύνθετος.

Τό έλπιδοφόρο μήνυμα είναι ότι, καθώς ένας κύκλος σπουδών για τις γυναίκες στόν άρχαιο κόσμο πλησιάζει

πρός τό τέλος του, ένας νέος κύκλος σπουδών έχει άρχισεί νά διαγράφεται στόν ιστοριογραφικό όρίζοντα. Από τόν πρώτο κύκλο μάθαμε ότι στόν άρχαιο κόσμο ύπήρχαν και γυναίκες. Μάθαμε ακόμα ότι ή θέση τους ήταν, σε γενικές γραμμές, κατώτερη από εκείνη τών άνδρών. Μάθαμε δηλαδή όλα εκείνα πού θά έπρεπε νά γνωρίζουμε, αν δέν είχαμε παραπληνθεί από τις σιωπές τής ιστοριογραφίας τού 19ου αιώνα. Ο νέος κύκλος άρχίζει νά μās διδάσκει σε τί διέφερε ή άρχαία Έλληνίδα από τήν άρχαία Ίουδαία, τήν άρχαία Περσίδα, τήν άρχαία Αίγυπτιά, τήν άρχαία Ρωμαία. Σε τί διέφερε ή μία κατηγορία άρχαίων Έλληνίδων από τις άλλες. Αν σταθούμε τυχεροί, έκτός από τις διαφορές μπορεί νά μās φωτίσει και τις αιτίες τών διαφορών.

Κυρίως όμως, και αυτό ίσως είναι τό πιό ενδιαφέρον, ό νέος κύκλος άρχίζει νά μās αποκαλύπτει τις στρατηγικές πού έπεξεργάζονταν οι διάφορες κατηγορίες Έλληνίδων για νά

έξουδετερώσουν (σε κάποιο τουλάχιστον βαθμό) τούς περιορισμούς πού τούς επιβάλλονταν. Γιατί τελικά, όπως ξέρουμε (ή όπως θά έπρεπε νά ξέρουμε), όπου ύπάρχει καταπίεση, έκμετάλλευση και άποκλεισμός, εκεί δημιουργούνται και οι αντίστοιχες άμυνες. Ο πρώτος κύκλος γυναικείων σπουδών έμφανίζει τις γυναίκες ως παθητικά ύποκειμένα. Ο δεύτερος ως ενεργούς πρωταγωνιστές. Μέ τή δυναμική πού αναπτύσσεται, προσδοκούμε νά μάθουμε περισσότερα και ουσιαστικότερα πράγματα για τόν άρχαιο κόσμο άπ' όσα μās έχει διδάξει μέχρι στιγμής ή ιστοριογραφική παράδοση πού θεμελιώθηκε τόν 19ο αιώνα και πού οι πρώτες γυναικείες σπουδές δέν κατάφεραν πλήρως νά αντίστρέψουν.

* Τό παρόν κείμενο γράφτηκε με τήν ευκαιρία τής έλληνικής μετάφρασης τού βιβλίου τής Κλώντ Μοσέ, *Η γυναίκα στήν άρχαία Ελλάδα*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1991.

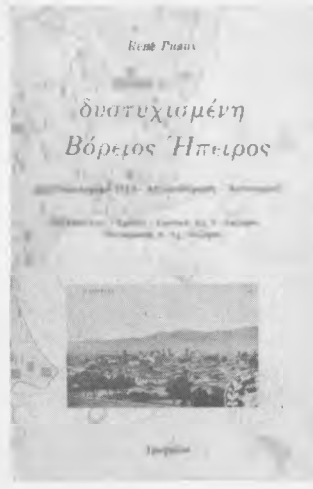

Caston Deschamps στους δρόμους της Μικρασίας

ΟΔΟΠΟΡΙΚΟ 1890 -
ΧΙΟΣ - ΣΜΥΡΝΗ -
ΑΪΔΙΝΙ - ΕΦΕΣΣΟΣ -
ΚΑΡΙΑ - ΠΙΣΙΔΙΑ

- Μια συναρπαστική περιήγηση σε χώρους μαγικούς φορτισμένους με ιστορία χιλιετηρίδων όταν ακόμη έσφυζαν από τήν δημιουργικότητα του ελλητισμού.
- Ο ελληνοιστής και αρχαιολόγος Deschamps δέν «περιηγείται» αλλά η ελληνομάθειά του και η πολυετής παραμονή του στην Ελλάδα και στην Μικρασία του επιτρέπουν τήν ακριβή περιγραφή, τήν διεισδυτική ανάλυση και τέλος εξαγωγή συμπερασμάτων για τήν Οθωμανική Τουρκία, τόν ρόλο του ελλητισμού, τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες των ελλήνων και των αρμενίων. Έτσι λοιπόν οι γοητευτικές περιγραφές τόπων, τοπίων και ανθρώπων συμπληρώνονται από σκέψεις και παρατηρήσεις εξαιρετικής σημασίας.

Σελ. 344, 79 φωτογραφίες έγχρωμες και ασπρόμαυρες, και έκτός κειμένου δύο πανοράματα πολύπτυχα της Σμύρνης, ένα της Αττάλειας, ένα τοπογραφικό χάρτη της Σμύρνης και πέντε έγχρ. κάρτες, 3.500 δρχ.

Ρενέ Πυώ δυστυχισμένη βόρειος ήπειρος

ΟΔΟΠΟΡΙΚΟ 1913 -
ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ -
ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ

- Ένα εξαιρετικά επίκαιρο βιβλίο που καταγράφει με απόλυτη πιστότητα τήν εικόνα των κατοίκων και του χώρου της βορείου Ηπείρου τήν εποχή που τήν επισκέφτηκε ο Ρενέ Πυώ. Οι πενήντα φωτογραφίες που τράβηξε ο συγγραφέας

αποτελούν τήν απόδειξη των ισχυρισμών του συγγραφέα.

- Η έκδοση συμπληρώνεται με 274 σχόλια, πρόλογο και Χρονικό του βορειοηπειρωτικού αγώνα από τήν γέννησή του έως σήμερα.
- Τέλος έκτός κειμένου έχει προστεθεί ένας μεγάλος έγχρωμος γεωγραφικός και εθνογραφικός χάρτης (58 x 86 εκατοστά) της Βορείου Ηπείρου με τό παράρτημά του όπου καταγράφονται όλες οι πόλεις και τα χωριά με τόν πληθυσμό τους.
- Μετάφραση Α.Αχ. Λαζάρου, Πρόλογος-Σχόλια-Χρονικό Αχ.Γ. Λαζάρου, σελ. 258, 50 φωτογραφίες, 2.500 δρχ.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ τροχαλία ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Γριβαίων 5 (Πάροδος Σκουφά 64) 106 80 Αθήνα - Τηλ. 3646426

“Ελληνες, οι γιοί τῆς βροντῆς

τά «κατά Μάρκον» τοῦ Ν. Γκάτσου

«...και ἐπέθηκεν αὐτοῖς ὀνόματα
Βοαναργές, ὅ ἐσιν υἱοὶ βροντῆς»

Κατά Μάρκον Εὐαγγέλιο

«Ἐγὼ δὲν εἶμαι ποιητῆς
τραγοῦδια νά ταιριάξω
καί μοῦ τὰ φέρνει ὁ ἀργιλές
καί τὰ κατασκευάζω»

Μάρκος Βαμβακάρης

Τά σημάδια πυκνώνουν, δὲν πρόκειται πλέον γιὰ τὰ μεμονωμένα αἰσθητικά ἐθνικιστικά σκιρτήματα τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '80. Μέσα στὴ γνωστὴ περίοδο κρίσης πού διατρέχει τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία σήμερα, τὸ λεγόμενο ἐθνικό ζήτημα ἐπανεμφανίζεται. Μὲ μορφές πού διαφέρουν, αὐτὸ εἶναι προφανές, ἀλλὰ πού ὅμως συμπιπτουν στὸ διὰ ταῦτα. Μιά νέα ἐθνικὴ παλιγγενεσία ἀναγγέλλεται: πηγές τῆς, ποῖές ἄλλες, ἀπὸ ἐκείνες τίς παλιές, τίς ἀμετάλλακτες, τίς ἀεικίνητες καί ἀκίνητες, τίς διαχρονικές: τὸ «ἀθάνατο νερό» καί ἡ «ἑλληνικὴ γραμμὴ», ἀπὸ κοινῶν μὲ τὴν «κοινότητα». Ἀπὸ τὸν Ἰωνα Δραγοῦμη καί τὸν Περικλῆ Γιαννόπουλο μέχρι τὸν «κυτταρικό ἀστοχωρικό» Καραβίδα καί τούς κεντρῶους ἐθνεγέρτες τοῦ Μεταπολέμου, χωρὶς νά ξεχνᾶμε τὴ γενιά τοῦ '30, ὄχι μόνον τὴ «λογοτεχνικὴ» ἀλλὰ καί κυρίως τὴ ρεμπέτικη, στεφανωμένοι ὅλοι αὐτοὶ καί ὅλα αὐτὰ μὲ τὴν «ἀναστάσιμη» ἐλπίδα τῆς ὀρθοδοξίας.

Ἐπιφορμὴ γι' αὐτὲς τίς σκέψεις ἀποτέλεσαν τὰ «Κατὰ Μάρκον» τραγοῦδια τοῦ ποιητῆ Νίκου Γκάτσου.¹ Τραγοῦδια Κατὰ Μάρκον, δηλαδή ἐμπνευσμένα (καί ἀφιερωμένα;) ἀπὸ τὸν εὐαγγελιστὴ Μάρκο, «μιάς καί ὁ Μάρκος ἔγραψε τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ “παρόντος χρόνου” τῆς ζωῆς, τῆς δράσης, τοῦ πάθους καί τῆς ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ».² Ταυτόχρονα ἐμπνευ-

σμένα καί ἀπὸ ἕναν ἄλλο Μάρκο, τὸν Μάρκο Βαμβακάρη, «αὐτὸν τὸν “ἄ-θῶο ἁμαρτωλό”... σύμβολο ρεμπέτικῆς ἀντιεξουσιαστικότητος καί ἀναρχικότητος ἀλλὰ καί Μη-δ-ενικότητος»:³

«Ἄνοιγες πόρτα στὸ φεγγάρι
καὶ ἔλεγες δύσκολα τὸ ναί.

Πουλιὰ τὸ στόμα σου γεμάτο
ἢ ἀλφαβήτα σου μισὴ
ὅμως τὰ πάνω ἔφερνες κάτω
ἔτσι ὅπως τὸ “θελες ἐσύ...”

Γεῖά σου ρέ Μάρκο Βαμβακάρη
τῆς μοναξιάς μας οὐρανέ
μεγάλε καί παντοτινέ».

Τὸ φόντο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας, πού πιστὰ ἀποτυπώνει ὁ Στ. Ξαρχάκος, εἶναι ἡ «Ἑλλάδα (πού) ἀντιμετωπίζει τόσες “συμμαχικές” ἀδικίες καί τόσες ἐπιβουλές ἐχθρῶν καί λεγομένων “φίλων” μέσα σ’ ἕναν κόσμο ἀγριότητας. Καί αὐτὴ, βέβαια, ἢ προσέγγιση θέτει, αὐτόματα, θέματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ καί, ἀσφαλῶς, καί θέματα στάσης Ἑλλήνων καί, ὅπωςδήποτε, θέτει πρόβλημα ἀναθεώρησης τῆς στάσης αὐτῆς καί τῆς πολιτικῆς τῆς “καρπαζιάς”, τῆς “αὐτοθυσίας” καί τῆς “ἐθελοδοουλείας” σέ ἕναν καιρὸ ἔσχατης κρίσης τοῦ ἑλληνισμοῦ, λίγα μόλις βήματα πρὶν ἀπὸ μιά, τελικὴ, ἐθνικὴ συρρίκνωση, ἀπορρόφηση ἢ καί ἐξουθένωσή μας».⁴ Ἐτσι αὐτὸ πού χρειάζεται εἶναι νά πάψουμε νά λέμε ναί, γιατί οἱ «ἠθικοὶ “Ελληνες»

«δὲν σκύβουνε τὸ κεφάλι
καί δὲν κάνουνε τεμενάδες πάλι
στὸν τύραννο καί στὸν προδότη».

Οἱ ἠθικοὶ καί «ἀσυμβίβαστοι» Ἑλληνες, ἄρα, πρέπει νά ξεφορτωθοῦν τούς χρεοκοπημένους ἡγέτες τους, γιὰ νά ἀνανήψει ἡ Ἑλλάδα, πού εἶναι σήμερα μιά «κιοτεμένη κότα»:⁵

«Μ’ ἕνα μάτι μ’ ἕνα δόντι

μέ βαμμένα τὰ μαλλιά
σκαρφαλωσαν οἱ γερόντοι
στῆς πατρίδας τὰ σκαλιά.

Καθὼς πᾶν γιὰ τὰ ὀγδόντα
ἴδιοι καί παράλληλοι
τὸ πολὺ γιὰ καμιά τσόντα
εἶναι πιά κατάλληλοι.

Μά γιὰ νά σωθεῖ ἡ Ἑλλάδα
στὸς καιροὺς τὸς ὕστατους
βρεῖτε κάποιον ἕναν Καιάδα
καί γκρεμοτσακίστε τους.

Μᾶς φλομῶσαν οἱ παπποῦδες
μέ ψευτιές καί φούμαρα
λές καί εἴμαστε ἀλεποῦδες
πού μασᾶνε κούμαρα».

Καί ἀμέσως μετὰ μιά ἀναλαμπὴ αἰσιοδοξίας, ἀφοῦ θά ἔχουμε ξεμπερδέψει μὲ τὴν γεροντοκρατία, βιολογικὴ καί μορφωτικὴ, ὁ προφήτης-ποιητῆς θά ἀχνοδιαγράψει τὴ Μεγάλῃ Ὑπόσχεση:

«Θά ῥθουν ἄλλα χρόνια
μ’ ὄνειρα καὶ ὁράματα
δίχως λόγους σέ μπαλκόνια
καὶ ἄχρηστα προγράμματα».

Ἡ ἀνάγκη κατάθεσης αὐτῆς τῆς ὑποσχετικῆς δὲν μπορεῖ παρά νά προσλάβει στὸν «μονήρη καί ἀπροσκύνητο» Νίκο Γκάτσο μιά ἐξατομικευμένη φόρμα, δεικτικὴ, σχεδὸν ἐπική, ἀφοῦ καλύπτει καί ἐκφράζει ὅλα τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα πού δομοῦν ἕναν γενέθλιο τόπο, δηλαδή τὴ γλῶσσα καί τὴν γῆ-πατρίδα:

«...Τοῦ μένει (τοῦ ἀνθρώπου)
μόνον στὴ ζωὴ
μιά γλῶσσα μιά πατρίδα

1. Πρῶτος ὁ μουσικοσυνθέτης Σταῦρος Ξαρχάκος μᾶς πληροφόρησε γι' αὐτὰ σέ ἕνα τετρασέλιδο τοῦ Ἑπταήμερου τῆς ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ (28.4.91), γιὰ νά ἀκολουθήσει ἕνα δισέλιδο ἀφιέρωμα τῆς Μικέλας Χαρτουλάρη στὰ ΝΕΑ (8.6.81).

2. Σταῦρος Ξαρχάκος, στὸ ἴδιο.

3. Στὸ ἴδιο.

4. Στὸ ἴδιο (οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

5. Στὸ ἴδιο (ὑπογραμμιστὴ δική μου).

6. Τάσος Λιγνάδης, Διπλὴ ἐπίσκεψη σέ μιά ἡλικία καί σ' ἕναν ποιητῆ. Ἐνα βιβλίον γιὰ τὸν Νίκο Γκάτσο, ἐκδ. ΓΝΩ-ΣΗ, 1983.

ή πρώτη του παρηγοριά
και ή στερνή του έλπίδα...».

«Γιά δέστε κείνο τό παιδί
μέ τά γερά του χέρια
πώς οδηγεί τ' άδέρφια του
ν' ανέβουν ώς τ' άστέρια».

Γιά τούς άσχολουμένους μέ τήν λογοτεχνία (λογοτέχνες, ποιητές, θεωρητικούς, κριτικούς) είναι γνωστό ότι ό Νίκος Γκάτσος από... τά γεννοφάσκια του, μέ τήν πρώτη γραφή τής *Άμοργού* σέ ηλικία 32 έτών, είναι κάποιος πού θεάται «τό κάλλος τής ούσίας». ⁶ Στρατευμένος στόν υπερρεαλισμό, πράγμα πού σήμαινε μία ολοκληρωτική «άποδέσμευση του ύποσυνειδήτου» από τή μία, άχθοφόρος τής «ιθαγένειάς» του από τήν άλλη. «Όπως παρατηρεί ό Τ. Λιγνάδης «...ένδεικτικότερα από κάθε άλλον τής γενιάς του ό Νίκος Γκάτσος πέτυχε νά έντάξει σέ έναν κώδικα ιθαγένειας τό ξενόφερτο υπόδειγμα. Έπεξεργασία άφομοιωτική του δαυείου, πού άποτελεί προϋπόθεση γνήσιας δημιουργίας. Αυτή ήταν ή κρίση του, ή λυρική του ιδιοσυγκρασία». ⁷ Μέ άλλα λόγια, ήταν ό πλάστης μιας συγχώνευσης παρά μιας μετανυμίας. Ήταν και ό «ίδιος» και ό «άλλος», και αντίστροφα, έχοντας έγκολπωθεϊτή διαβόητη μεταφορά *je est un autre* δηλαδή, ούτε *je suis un autre* (μεταπράτης) ούτε *je suis le méme* (είμαι ό ίδιος), βράζοντας στό ζουμί μου. Ό κατακαημένος τόπος μπορούσε, έτσι, άνετα νά νυμφεύεται τόν έναστρο υπερρεαλιστικό ούρανό, ή μεγάλη υπόσχεση νά έκκοσμικεύεται και, γιατί νά φοβόμαστε τίς λέξεις, νά καθοδηγεί, ή τουλάχιστον νά δημιουργεί. Τό εθνικό σύνορο νά χάνεται στόν παγκοσμιοότητα, στό διαφορά και ταυτόχρονα αυτές νά τό νομιμοποιούν, νά τό συνδράμουν, για μία πελώρια βουτιά «στά χαλασμένα δόντια μιας άλλης άκρογιαλιάς».

Πώς προέκυψε λοιπόν αυτή ή «στροφή» του ποιητή; Πώς μέσα από τήν «αυτόματη γραφή» —ή *Άμοργός* γράφηκε μέσα σέ μία νύχτα—, μέσα από τήν αίνιγματική και ύπαινιχτική άποκάλυψη τής ύπαρκτης πραγματικότητας, τό σαρκασμό, τήν ειρωνεία,

τή μαγεία και τόν νιχιλισμό τής έφηβείας, περάσαμε σέ μία ρητή και μονοσήμαντη διεκδίκηση τής εθνικιστικής αυτάρκειας, και μάλιστα συνουδουμένης από έναν έρποντα άποκλεισμό αυτού πού διαφοροποιεί, έστω (έστω;) και άν ή καταγγελία του ποιητή άφορά τή «γεροντοκρατία»; «Θαρσείτε λέγω, θαρσείτε ό λαός του Θεού». Αντισταθείτε, θαρσείτε, προχωρήστε, όπως ό βαμβακάριος συμβολισμός, πού δέν έλεγε «εύκολα τό ναι».

Είναι αλήθεια ότι στην ποίηση του Νίκου Γκάτσου, στην *Άμοργό* δηλαδή, είναι έκδηλη, πασιφανώς λαλούμενη, ή έγερτήρια έγκληση τής ιθαγένειας, ή διεκδίκηση μιας ταυτότητας, ή αναζήτηση του ριζώματος σέ ένα κατ' «ουσία και τυπολογικά έλληνικό τοπίο». ⁸ Από αυτή τήν άποψη ή ιστορική-νοηματική συνέχεια είναι διασφαλισμένη, παρ' όλες τίς «υπερβολές» τής σημερινής κατάθεσης. Παρ' όλες; Δέν θά σταθούμε στην άπόλυτη ύποστήριξη του για τήν «αυτονομία του καλλιτεχνικού φαινομένου» πού παλαιότερα ⁹ διεκδίκησε: ούτε και στην προφανή άντινομία πού αυτή ή ένθερμη συνηγορία έγκλησιτά μέ τήν σημερινή *προσωπική και λογική* αυτοαναίρεσή του, αυτού του άλογου υπερρεαλιστικού όντος, του πάλαι ποτέ έραστή του τυχαίου. Αντίθετα, διεκδικώντας για τόν έαυτό μας τήν έτερότητα των άλλων και τήν αυτονομία τής συλλογικής μας ζωής, θά άποπειραθούμε νά άνιχνεύσουμε τόσο τήν ιδεολογική-ειδολογική νομιμοποίηση του διαβήματός του, όσο και τό πλαίσιο αλλά και τήν προοπτική πού ξανοίγει, τουλάχιστον ως προς τίς νέες κυφορίες στό χώρο των ίδεων σήμερα.

Μία πρώτη παρατήρηση επιβάλλεται. Η ένθεη «στροφή» του ποιητή, ή έμπνευσή του από τό Κατά Μάρκον Εύαγγέλιο, από τήν «ανάστασιμη» υπόσχεση του εύαγγελιστή, δέν μπορεί παρά νά προσημείνει μία Μεγάλη Έπιστροφή. Έπιστροφή του θρησκευτικού στοιχείου, πού καθίσταται επείγουσα, εκ των ών ούκ άνευ, για νά πληρώσει ένα συλλογικό και ύπαρξιακό κενό, ένα κενό πού χρήζει μιας αυθεντικής κοσμολογικής έ-

πένδυσης, καθολικής, συμπαντικής. Η έκκοσμίκευση του θρησκευτικού στοιχείου, ή συμπίλωσή του μέ τή ζωή, τήν πραγματική ζωή, είναι ή άπάντηση πού δίνεται στην έγκόσμια άγωνία του «τέλους των ιδεολογιών». Στην ούσία τό πρόβλημα έδώ προκύπτει από τήν άπουσία του πολιτικού στοιχείου, τής πολιτικής πράξης, πού πλέον καθίσταται προφανής ή άδυναμία της νά συνεχίσει τήν «όρθολογική», ένσωματωτική πορεία της. Άς κρατήσουμε για τήν ώρα αυτή τήν παρατήρηση, πού ίσως από μία πρώτη ματιά νά μάς φαίνεται κοινότοπη, όντας άνυποψίαστο ακόμα για τίς νέες συνθέσεις πού στή βάση της κυφορούνται.

Η συμβολική αναφορά στόν Μάρκο Βαμβακάρι, πού δέν έλεγε «εύκολα τό ναι», είναι σαφές ότι ανακαλώντας τό πρόβλημα τής παράδοσης και μάλιστα στην πιο ριζοσπαστική του έκδοχή, τήν άντιστασιακή, έγκλησιτά τήν αναγκαία συνέχεια μέσα σέ μία άλληλουχία συγκροτησιακών γεγονότων-άρχων του εθνικού κράτους. Πόσο όμως αυτός ό συγκεκριμένος συμβολισμός μπορεί νά νομιμοποιήσει αυτό τό διάβημα; Κατά πόσο μπορούμε νά έξομοιώσουμε ειδολογικά τήν περιθωριακή κουλτούρα του ρεμπέτη Βαμβακάρι και του κόσμου πού εξέφραζε μέ τήν έκκεντρική «περιθωριακότητα» των ποιημάτων του Ν. Γκάτσου; Κατά πόσο μπορούμε νά ταυτίσουμε τίς διαδοχικές έγκλησεις πού άπορρέουν από τίς δύο αυτές συν-κρίσεις;

Τό κοινό του ρεμπέτη (Βαμβακάρι), κοινό κατά βάση ύποπρολεταριακό, έστω και άν τό όμώνυμο τραγούδι τραγουδιέται και από τήν εργατική τάξη, ¹⁰ διαδηλώνει «τήν ήρωική αίγλη τής προσωπικής άντίστασης». Ό τύπος του ύποπρολεταρίου, άπεκδυόμενος κάθε συλλογικό προσ-

7. Στο ίδιο, σελ. 81.

8. Στο ίδιο, σελ. 97.

9. Άλεξ. Άργυρίου, *Διαδοχικές άναγνώσεις Έλλήνων υπερρεαλιστών*, έκδ. ΓΝΩΣΗ, 1989.

10. Στάθης Δαμιανάκος, *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*, Έρμείας, 1976.

διορισμό, αντικειμενικά ανέντακτος, είναι ὁ ἀεργός, ὁ ἀνεργός, ὁ εὐκαιριακός ἐργάτης, ὁ πλάνητας. "Ὅπως ἐπισημαίνεται, «ἡ φιγούρα τοῦ μάγκα ἀποτελεῖ ἕνα ἀμφίρροπο παράδειγμα γιὰ ὅλη τὴν ἐργατικὴ τάξη»,¹¹ καὶ θὰ προσθέταμε ὅτι ὅταν τὸ ρεμπέτικο τραγούδι μπαίνει στὰ «σαλόνια», ἢ σωστότερα ὅταν οἱ θαμῶνες τῶν «σαλονιῶν» συχναζοῦν στὰ ρεμπετομάγαζα, αὐτὸ μπορεῖ νὰ συνεπάγεται τὴν ἀλλαγὴ τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας του, δὲν προδιαγράφει ὅμως τίποτα τὸ «θετικὸ» οὔτε ὡς πρὸς τὴν ἰδεολογικὴ σημαντικὴ του οὔτε ὡς πρὸς ἕναν ἐπαναπροσανατολισμὸ τοῦ παραδοσιακοῦ τοῦ ἀκροατηρίου. "Ἐστὼ καὶ ἂν τὸ ρεμπέτικο τραγούδι καὶ φυσικὰ ὁ Μάρκος Βαμβακάρης, πού αὐτοπροβάλλεται καὶ ὡς πατέρας τοῦ εἴδους, ἀφετηριάζονται ἀπὸ μιὰ ἐθνικὴ καταστροφὴ (ξεριζωμὸς τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πρόσφυγες κ.λπ.), αὐτὴ μετασχηματίζεται, χάνει κάθε στοιχεῖο οἰκειᾶς ἀναφορᾶς, ἀταξικοποιεῖται κατὰ κάποιον τρόπο, ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι διαρκῶς κινεῖται στὰ ὅρια τῆς ὑποκοουλτούρας-αντικουλτούρας τῶν νεοσυγκροτημένων ἀστικῶν κέντρων. Ἡ κοινωνικὴ ἐξαθλίωση καὶ ὁ «ταξικὸς κομπορμισμὸς» ζευγαρώνονται, προκρίνεται καὶ ὑπεραξιολογεῖται ἕνας προσωπικὸς (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀτομικιστικοῦ) ἐκκεντρισμὸς, κατὰ συνέπεια κάθε ἀρετῆ, κάθε ἐπίκληση μιᾶς ἠθικῆς ἀρχῆς πού θὰ παρέπεμπε σὲ μιὰ γνήσια ἀπόπειρα ἀνασυγκρότησης, ἀναγέννησης τῆς ομάδας, πόσο μᾶλλον τοῦ ἔθνους..., εἶναι ἀδιανόητη. "Ὅπως πολὺ περιεκτικὰ τὸ συνοψίζει ὁ Στ. Διαμιανᾶκος: «Στὴν ἀέναη προσπάθεια συμφιλίωσης τοῦ "ἐγὼ" μὲ τὸν ἔξω κόσμον καὶ τὴν ἀπόρριψη τῶν σαρκικῶν ἀπολαύσεων τῶν ἀνατολικῶν φιλοσοφιῶν ἢ τὴν ἀφιέρωση ὀλόκληρης τῆς γήινης ζωῆς στὴν προετοιμασίαν τῆς οὐράνιας τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας, ἡ ρεμπέτικη κοσμοθεωρία ἀπαντᾷ μ' ἕναν ἄκρατο νικηλιστικὸ ὕλισμό, ὁ ὁποῖος προτρέπει στὸ γλέντι, τὸ πιετό, τίς γυναῖκες καὶ τὸ χάσισι, στὴν ἐκμετάλλευση κάθε στιγμῆς πού περνάει γιὰ τὴν ἱκανοποίησι γήινων ἀπολαύσεων».¹² Ἴδου μερικὸι ἀπὸ τοὺς

στίχους τοῦ Μάρκου Βαμβακάρη, αὐτοῦ «ἀθῶου ἀμαρτωλοῦ» κατὰ Σταῦρο Ξαρχάκο καὶ Ν. Γκάτσο, πού ὄχι μόνον δὲν ἦταν ἀμαρτωλός, οὔτε καὶ ἀθῶος, οὔτε κἀν «ἐθνεγέρτης», ἀφοῦ καὶ καθολικὸς κατὰ τὸ θρήσκευμα ἦταν καὶ βασιλόφρονος συνειδητὸς καὶ μάλιστα σφοδρὸς ἀντιβενιζελικὸς ἐδήλωνε:¹³

«...κι ἀφοῦ στὴ μαύρη γῆς θά μπει
μιὰ μέρα τὸ κορμί μας...»

ἢ

«σ' αὐτὴ τῇ ψεύτικῃ ζωῇ πού μιὰ
φορὰ τῇ ζοῦμε
πρέπει νὰ τῇ γλεντήσουμε ὅπως
καὶ νὰ τῇ βροῦμε».

Παράλληλα, σακρώνει στίχους καὶ τραγούδια πού δὲν ἐπιδέχονται καμιὰ ἰδεολογικὴ οἰκειοποίηση, ὅ,τι καὶ ἂν περιγράφουν, ἀνταποκρίνονται ὅπως στὴ δύναμη, τὴ σκληρότητα καὶ τὸν κουτσαβακισμό τοῦ ὑποπρολεταρίου:

«Θέλω νὰ γίνω ἰσχυρὸς ὡσάν τὸν
Μουσολίνι
ὡσάν τὸν Χίτλερ ζόρικος π' οὔτε
φιλή δέ δίνει
σάν τὸν Κεμάλ πού ἔκανε μεγάλη
τὴν Τουρκία
καὶ κάνουν κόζι οἱ Ἕλληνες κι
ἔχουνε ἀπορία
κι ἐσὺ βρέ Στάλιν ἀρχηγέ τοῦ κό-
σμου τὸ καμάρι
ὄλοι οἱ ἐργάτες σ' ἀγαποῦν γιὰτ'
εἶσαι παλικάρι».¹⁴

Τὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητας ἢ τὸ ἀπόλυτο ἔθνος

"Ἐγινε νομίζουμε σαφῆς ἡ ριζικὴ ἀσυμβατότητα ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ τὰ δύο διαβήματα. "Ὅπως ἐπίσης εἶναι καθαρὸ ὅτι ἐδῶ προκύπτει ἕνα πρόβλημα ἐθνικῆς ταυτότητας. Γιὰ νὰ τὸ ποῦμε καλύτερα: ἡ κρίση ἔνταξης σὲ μιὰ κοινότητα πού ἀποσυντίθεται ἢ πού, σὲ κάθε περίπτωσι, βρίσκεται σὲ κρίση βιώνεται καὶ ἐκφράζεται μὲ ἕναν τρόπο πού ἀποσυνδέει πλήρως τὸ ἐθνικὸ ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ στοιχεῖο, ἂν φυσικὰ πρέπει σὲ αὐτὰ νὰ ἀναζητήσουμε τὴ ρίζα τοῦ κακοῦ. Ἡ ἐθνικὴ ταυτότητα, ἐκλαμβανόμενη στὴν πιὸ ἰδεατὴ τῆς μορφῆς, αὐτὴ τῆς αὐτοσυ-

νειδησίας, τοῦ φόβου τοῦ ξένου, καὶ κατὰ συνέπεια τῆς περιχαράκωσης στὰ φυσικὰ ὅρια τῆς χώρας, καὶ τὴν ἐπιστροφή στὶς ρίζες, γίνεται τὸ ὄχημα αὐτοκάθαρσης τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ «σημερινὴ Ἑλλάδα», ὅπως σχολιάζει ἢ μᾶλλον θὰ λέγαμε ἐρμηνεύει ὁ Σταῦρος Ξαρχάκος, «ἔχει γίνεῖ ὁ περιγελῶς τοῦ κόσμου ἐνῶ ταυτόχρονα κινδυνεύει, μὲ τέτοιους κυβερνήτες καὶ μὲ μιὰ ζωὴ κραιπάλης καὶ σπατάλης νὰ ξανακαταπατηθεῖ ἀπὸ Τούρκους, Σκοπιανούς κι' Ἀρβανίτες. Καὶ γιὰ

«νὰ μὴ θάψουν μὲ κοτρόνια
ἄλλα τετρακόσια χρόνια»
τῆς φωνάζει μὲ ὄργη
«κάνε μόνον κατεργάρα
μὴ σέ πνίξω στὸ Νιαγάρρα
πού ἔγινε ἀντὶ γιὰ φῶς μου
ὁ περιγελῶς τοῦ κόσμου».

Ἡ ἔννοια τοῦ ἑλληνισμοῦ, πού ἀπειλεῖται, δὲν εἶναι ἀφηρημένη, ἀλλὰ σαφῶς προσδιορισμένη, γλωσσα-πατριδα-γῆ συνιστοῦν τὸν ἀναντικατάστατο τρίπτυχο συμβολισμό. Ἐνας συμβολισμὸς πού σκοπεύει ἀπευθείας στὴν «ψυχὴ τοῦ ἔθνους», στὴν «αἰῶνιαν ἑλληνικὴ εὐθύνη».

«Τοῦτος ὁ τόπος εἶν' ἕνας βράχος
σά σπαθὶ κοφτερός
πού σοφὸς ὁ καιρὸς
θά τὸν κάνει τραγούδι μιὰ μέρα—
καὶ θὰ ἔρθουν ἐποχές
πού οἱ φτωχῆς μας ψυχῆς
τὸ σκοπὸ του θ' ἀκοῦν στὸν ἀγέ-
ρα».

11. Στὸ ἴδιο, σελ. 143.

12. Στὸ ἴδιο, σελ. 101 (οἱ ὑπογραμμίσεις δικῆς μου).

13. Στὸ ἴδιο, σελ. 202.

14. Καὶ ὁ Στ. Διαμιανᾶκος παρατηρεῖ (σελ. 204): «Ἡ χρῆσις λέξεων ὅπως ἰσχυρός, ζόρικος, παλικάρι κ.λπ. μέσα στὸ κείμενο τοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ἐνδεικτικὴ. "Ὅσο γιὰ τίς ἀναφορὰς στὸν Κεμάλ σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἡ ἀνάμνησις τοῦ πολέμου μὲ τὴν Τουρκία ἦταν ἀκόμα ἔντονη καὶ ἡ "Μεγάλῃ Ἰδέα" περισσότερο ἀπὸ ποτὲ ἄλλοτε τὸ θεμέλιον τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας, ἕνας τέτοιος ἐμπαιγμὸς τοῦ πληγωμένου ἐθνικισμοῦ τῶν Ἑλλήνων προϋπέθετε ἀναμφίβολα πολὺ κουράγιο ἢ, ἀπλῶς, κατάστασις περιθωριακότητος»...

Καί γράμματα γ νωρίζω • και γράμματα γ

Τό πρόβλημα λοιπόν τής ταυτότητας του έλληνισμού τίθεται με όρους άπειλής από τούς ξένους· μιās άπειλής που προσλαμβάνει στον ποιητή σχεδόν παραληρηματική μορφή και που κατά συνέπεια τον οδηγεί κατά έναν συγκεκριμένο τρόπο στην έναγώνια άναζήτηση τής εθνικής ιδιοσυγκρασίας. Έχουμε δηλαδή να κάνουμε με μιá (νεοφουσιοκρατικού τύπου) αντίληψη, που έδαφοποιεί τον κοινωνικό και μορφωτικό πλούτο, προσδιορίζοντας στην μητέρα-γη τήν αρχή και τό τέλος του έθνους.

Κατά συνέπεια, και πέρα από τή σύγχυση του άτομικού και συλλογικού που επικρατεί στον λόγο του ποιητή, οι έγκλήσεις είναι άυστηρά μονοσημαντες, παίρνουν τή μορφή ενός έθνικού και λαϊκού συνασπισμού για τήν ριζική αντιμετώπιση του «άπολυτου κακού». Έτσι ή πατρίδα του ποιητή είναι ή γλώσσα του, όχι τό αντίθετο, ή ιδιαιτερότητα του τοπικού κατισχύει του οικουμενικού, ό νεοπαγής μεγαλοϊδεατισμός («θά 'ρθουν άλλα χρόνια...», «για δέστε εκείνο τό παιδί...») δέν είναι τίποτα άλλο παρά ή προβολή των έφηβικών άναμνήσεων. Άπέναντι σε μιá συγκρουσιακή-συμβολαϊακή αντίληψη για τό έθνος, που κατανέμει «όρθολογικά» και άνάλογα με τίς περιστάσεις τά βάρη για τήν οικοδόμηση του έθνικού κορμού, προκρίνεται ή φυλετική αντίληψη, που στο ιδεολογικό πεδίο διαθέτει σήμερα στην Ελλάδα ένα και μόνο όνομα: *έθνικο-λαϊκισμός*. Σε αυτό τό πλαίσιο ή άγώνια του ποιητή δέν είναι ή δημιουργία έστιών αντίστασης, δέν είναι ή «περιθωριακή» μοριακή επανάσταση, δέν είναι ή «προσωπική» αντίσταση του ρεμπέτη. Τό πρόβλημα τής εθνικής ταυτότητας, του έθνικισμού δηλαδή, που αντιμετωπίζει ό Νίκος Γκάτσος, δέν είναι οι μειοψηφίες (τάγματα ξυπόλητα, λέει ό άλλος) αλλά ή ένταξη σε μιá πλειοψηφία.

Μιά πλειοψηφία για τήν ώρα άνεύρετη, που πρέπει να παραχθεί μέσα από έναν, άναγκαστικά και άντικειμενικά, έθνικο-λαϊκιστικό συνασπισμό, που φτιάχεται μέσα από μιá ιστορική άνάγνωση και υιοθέτη-

ση τής κοινωνικής εξέλιξης, και μάλιστα με προεξάρχον τό στοιχείο του έκλεκτικισμού.

Άρα, μετά από όλα αυτά, μέσα από μιá έξομοίωση γεγονότων, μέσα από τήν φυσικοποίηση τής ιστορίας, θά έπρεπε να συμπεράνουμε ότι ό Νίκος Γκάτσος με αυτή τήν κατάθεσή του γίνεται λαϊκιστής. Η άπάντηση σε αυτό τό λαυθάνον έρώτημα είναι άρνητική. Και αυτό γιατί, όπως έχει δειχθεί,¹⁵ ό λαϊκισμός δέν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο ως πολιτικό σύστημα έξουσίας, άρα οι όποιες εκφράσεις του στο χώρο των ιδεολογικών ρευμάτων ή άλλου μόνο ως λαϊκιστικά φαινόμενα μπορούν να κατανοηθούν.

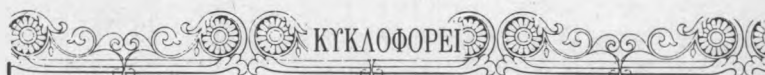
Και τό θρησκευτικό στοιχείο; Ποιά θέση καλείται να καταλάβει; Παρατηρήσαμε πιό πάνω ότι ή επιστροφή του θρησκευτικού στοιχείου περνά μέσα από τήν κρίση τής πολιτικής πράξης εν γένει όπως τή γνωρίσαμε τά τελευταία χρόνια. Η έπιχειρούμενη ύποκατάσταση δέν είναι χωρίς συνέπειες για τό θρησκευτικό στοιχείο. Η ύποκατάσταση καθ' έαυτή, σε συνδυασμό με τή συμπληρωματικότητά της με τό έθνικιστικό στοιχείο, άνάγει τή θρησκευτική ιδεολογία σε έναν γλωσσικό

κώδικα, που μέσα σε κατάλληλες συνθήκες, όπως πιστεύουμε είναι οι σημερινές στην Ελλάδα, και με τον τρόπο που αυτές αποτυπώνονται στον λόγο του Νίκου Γκάτσου, που εδώ μάς άπασχολεί, σε ένα μέσο κοινωνικής ένταξης, μέσο άμυντικό, ενάντια σε αυτό που θεωρείται ότι καταπιέζει και άλλοτριώνει.

Είναι σαφές πλέον, και τό σημερινό στίγμα που μάς δίνει ό ποιητής άποτελεί μιá μόνο ένδειξη, ότι μιá νέα ισορροπία έγκαθίσταται άνάμεσα στο έθνικιστικό, θρησκευτικό και πολιτικό στοιχείο. Τό πρόβλημα είναι αν θά οδηγηθούμε σε μιá πλήρη άνατροπή των μεταξύ τους σχέσεων υπέρ των δύο πρώτων, πράγμα που άναγκαστικά θά μετασχηματίσει τό νόημα τής πολιτικής πράξης, αν δέν τό άκυρώσει. Τό μόνο σίγουρο πάντως είναι ότι τίποτα δέν θά είναι τό ίδιο με χθές, ήδη τά πρόδρομα σημάδια, τουλάχιστον στον πνευματικό χώρο, πολλαπλασιάζονται.

Άνδρέας Πανταζόπουλος

15. Άγγελος Έλεφάντης, *Στόν άστερισμό του λαϊκισμού*, Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, 1991.

ΡΑΦΑΕΛ ΜΠΙΓΕΝΤΟΥ

Περάστε και κλείστε την πόρτα

Εκδόσεις Νεφέλη